

ВЕРЕСЕНЬ-
ЖОВТЕНЬ
2017
№ 5 (137)

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов
М. К. Бойко
О. Г. Самоїленко
А. М. Боровик
Г. В. Боряк
Є. М. Луняк
О. Б. Коваленко
О. О. Маврин
О. П. Моця
Ю. А. Мицик
А. М. Остряк
С. О. Павленко
В. М. Половець
Г. В. Папакін
С. М. Свистович
Т. В. Чухліб
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко
О. Я. Гранін
Г. Ю. Івакін
С. Л. Лаєвський
Д. М. Лозовий
В. В. Мельничук
П. М. Мовчан
М. О. Носко
Н. Б. Реброва
І. М. Ситий
Ю. О. Соболь
О. П. Реєнт
В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор
О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 2 від 25 вересня 2017 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- Коновченко І. Слідами венеців (продовження). 3
Келембет С. Мстислав III-Федір Глібович,
великий князь Чернігівський. 13

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Пиріг П., Конопля Ю. З історії землеволодіння села
Карпилівки. 30

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії
Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 7). 41

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Тимошик М. Благочинний протоієрей Петро Скорина
(1826-1908) із Данини: слава, журба, збездещення,
забуття. 75

РОЗВІДКИ

- Кульбака О. До історії перших українських звукозаписів. . . 84
Рига Д. Статистичні дані про етнічний, соціальний,
кількісний склад учнів Чернігівської класичної чоловічої
гімназії у XIX столітті. 88
Миколенко Д. Урядова політика щодо розвитку
інфраструктури Болгарії (1903–1908 рр.) 92
Діптан І. Михайло Грушевський про національно-державну
ідею в добу Української революції («Хмельниччина»:
1650-1657 роки). 98
Дорохін Т. Чернігівський націоналістичний клуб «Січ» та
його директор Анатолій Михайлович Приходько
(1941–1943). 132
Герасько М. Батуринська подорож І. М. Гончара. 145
Половець В. Ісак Прохорович Мазепа (1884 – 1952). . . . 149

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

- Курочкін О. Різдвяний вертеп:
польсько-українські паралелі. 156

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

- Павленко С. Портрети гетьманів І. Мазепи, І. Самойловича,
Ю. Хмельницького у кужбушку 1749 р. 161

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Мицик Ю. «Мазепіана» «Малоросійських діл» РДАДА
за найсучаснішим описом. 166
Василенко В. Архіандрит Никодим (Силко С. І.).
Шляхами пращурів. Історико-краєзнавчі,
духовно-просвітницькі нариси. Харків, 2017. 171
Нестеренко П. Володимир Сапон. Чубарейко небо оре:
Щоденникова проза. – Чернігів, 2016. 175
Демченко Т., Шара Л. Хижняков В. Чернігівська старовина.
– Чернігів, 2016. 177

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБЬ ВІКІВ

УДК 94(477)

Ігор Коновченко

СЛІДАМИ ВЕНЕДІВ*

У публікації вводяться до наукового обігу археологічні пам'ятки першої третини 1 тисячоліття н. е., що належать до пізньозарубинецької, київської культур, а також випадкові знахідки речей кола східноєвропейських і провінційно-римських виймчастих емалей, що виявлені в Прилуцькому, Варвинському та Срібнянському районах Чернігівської області. Показаний їхній зв'язок з процесами, що відбувалися в Центральній Європі на кордонах з Римською імперією протягом Ранньоримської доби та на початку Пізньоримського періоду, коли на історичну арену вперше виходять безпосередні предки слов'ян – венеди. Показана безперервність історичного процесу в той час на даній території.

Територія, де снували заради грабунку венеди, як писав Тацит, знаходилася поміж північними (жили в гирлі Дунаю) та феннами. Останніх південніше готів, приблизно в районі Пінського Полісся, локалізує Птолемей¹. Самі ж венеди мешкали поблизу Балтійського узбережжя. Від даків і сармат готів відгороджувала «полоса взаємного страху», тому напрям їхньої експансії позначився як південно-східний, включаючи Середнє Подніпров'я і Лісостепове Лівобережжя. Він дався взнаки найперше багаточисельним племенам штрихової кераміки («феннам» Тацита) на території сучасної Білорусі. Деякі групи населення, починаючи з рубежу ер, емігрують на південь. Завдяки чому в оздобленні кераміки пізньозарубинецьких і ранньокіївських племен з'являється штриховка і розчоси.

Судячи з топографії поселень в басейні середньої течії Удаю, на яких виявлена кераміка із штриховкою, проникнення нового населення відбувалося на рубежі ер уздовж головної річкової долини (освоєння заплави, місць впритул до річки і значних лісових масивів). Цьому сприяло значне збільшення водності Удаю, що проявилось у піщаних нанесеннях, які подекуди перекривають пізньоскіфські пам'ятки долини Удаю на 1-1,5 метра.

На вододілах, в глибині плато, поселення київської культури з'являються в місцях, освоєних раніше скіфами, що разом із збереженими традиціями керамічного виробництва (побутування шамотованої глиняної начинки) вказує на головну роль автохтонного населення у формуванні нових культурних груп. Поселення займають у більшості випадків північні проти сонця схили невеликих струмків біля їхніх витоків.

У попередній публікації читачів ознайомлено з пам'ятками пізньозарубинецької і київської культур Срібнянського і Прилуцького районів, відкритих автором, на черзі – Варвинський район. Але перш ніж перейти до опису пам'яток на його території, слід сказати про ще кілька знахідок з Прилуччини, про які щойно стало відомо. Це шпора з двома симетричними виступами, що імітує аналогічні римські

* Закінчення. Початок у №1-2 за 2017 р.

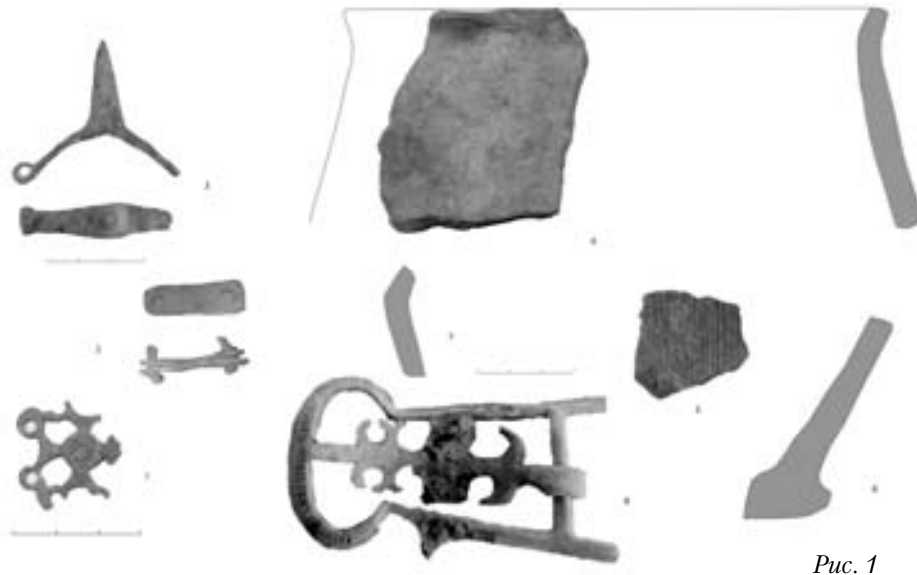

Рис. 1

типу Лейна (рис.5:5). Її знайдено на вододілі плато за 2,5 км на північ від північної околиці смт Ладан Прилуцького району. Обстеженням ймовірного місця знахідки було виявлене багаточислове поселення Ладан 3, серед матеріалів якого зустрічається груболіпна з шамотом кераміка другої-третьої чверті першого тисячоліття нашої ери та давньоруська (XII-XIII ст.). Поселення знаходиться у витоках безіменного струмка, що нижче за течією впадає в річку Ладинку, на лівому його боці, з півдня і півночі обмежене ярами. Ймовірно знахідку шпори слід пов'язати з могильником, що міг знаходитися за 250-300 метрів на схід від зазначеного поселення, з напільного боку. Заслужують на увагу також солярні фібула і підвіска з Прилуччини без точної локалізації (рис.5:2, 10).

Варвинський район

Поселення **Сага 1 (сmt Варва)** знаходиться за 2 км на південний схід від поселення Сага 2, займає більшу частину великого острова, утвореного розгалуженням течії Удаю. На колись розораній площі піднято сильноподріблену оранкою значну кількість ліпної кераміки пізньозарубинецького зразка, у тому числі орнаментованої густою гребінчастою штриховкою по лощеній поверхні. Присутня на поселенні також кераміка циліндроконічних форм, характерна для пізніх київських пам'яток. Подібну кераміку з Київського Подніпров'я В. Н. Даниленко на підставі матеріалів з Ходосівки-Діброви відніс до IV-V століття².

З площі поселення походить уламок залізної шпори, з платівчатою дужкою, загнutoю на кінці в петлю, бронзова прямокутна накладка на пояс зі шпениками, ромбічні наконечники стріл (рис.1:1-3;5:4). Шпора належить до типу 5-А за В. Б. Перхавком і датується III-VI століттями н.е. Дослідник підкреслює прибалтійське її походження³. Заслужує на увагу піднятий на поселенні уламок бронзової ажурної лунниці кола виїмчастих емалей з залишками бірюзової та червоної емалі типу VB1 за І.Фроловим⁴.

Поселення Острів-2 (сmt Варва) знаходиться за 700 метрів на південний схід від поселення Сага-1 та за 350 метрів на захід від північної околиці смт Варва. Воно розміщене на піщаній дюні у заболоченій заплаві сточища Удаю, який робить у цьому місці крутий поворот майже на 180 градусів, утворюючи петлю. Аллювіальні виносини з гирла Варвиці, що впадає до Удаю якраз навпроти поселення, обумовили існування тут прадавнього броду. Наразі поселення задерноване, майже половина його заросла

Рис. 2

чагарником та деревами. У трьох розвідкових шурфах було виявлено колись розорюваний культурний шар потужністю 0,4 – 1,1 м, насичений груболіпною керамікою з домішкою шамоту та піску другої чверті 1 тисячоліття та керамікою ранньозалізного віку.

Поблизу чи на території вищеназваних поселень при нез'ясованих обставинах було знайдено скарб, що включав у себе артефакти, які умовно можна розділити на кілька груп. По-перше, це речі, що належать до чоловічого воїнського спорядження. Це деталі поясного набору (рис.2:6). Ремінний наконечник має аналогії серед пшеворських поясів типу 6 – першого загалу за Мадидою-Легутко⁵. Вони побутували на пшеворських пам'ятках переважно у фазі С1а, а на вельбарських початок їх застосування в фазах В2/С1, а час найбільшого поширення в фазі С1а-С2 – тобто від другої половини II століття до початку другої половини III століття⁶.

Шпора з кнопками на кінцях є частим атрибутом центральноєвропейських воїнських поховань (пшеворських, вельбарських) перших століть нашої ери. Вона має центральний майданчик з підтрикутними вирізами під масивним восьмикутним шипом (рис.2:8). Такі шпори М. Jahn об'єднав у групу шпор з стільцеподібним розширенням під шипом (Knopfsporen mit stuhlförmiger Erweiterung des Bügels) і датував від початку III століття н. е.⁷ Групу таких же, і подібних варвинській, шпор знайдено в Посейм'ї та верхів'ях Псла⁸.

Частина речей оплавилась або має сліди перебування у вогні. До таких належить ніжка Т-подібної фібули другої серії за Е. Л. Гороховським. Трикутна ніжка її прикрашена залишками червоної емалі (рис.2:7), що частково виплавилась. Уламок круглої ажурної підвіски, прикрашеної гніздами червоної емалі (виплавилась зовсім) (рис.2:5). Оплавився і великий бронзовий браслет, прикрашений повздовжніми і поперечними гребінцями та трьома гніздами емалі в центрі на щитку, що разом з гребінцями по

Рис. 3

боках утворюють форму мальтійського хреста (рис.2:1). Щиток з емаллями кріпився на шарнірах до гребінців браслета. Браслет сам по собі унікальний, аналогічний за системою кріплення походить тільки з Брянського (Усухського) скарбу⁹.

Серед речей скарбу присутні і два уламки іншого подібного браслета, гребінці якого втратили гострі грані від довгочасового використання (рис.2:4). Такі браслети широко представлені як серед предметів Межигірського, Мощинського Брянського (Усухського) скарбів, так і на поселеннях в Подніпров'ї, Верхньому Подонні і Пооччі. Зазвичай їхнє виникнення пов'язують з Прибалтикою. Там їх прототипи відомі серед матеріалів I-II століття н.е.¹⁰ Проте О. А. Хомякова слушно, на мій погляд, припускає можливість одночасного запозичення і паралельного розвитку їх на основі традицій провінційного римського ювелірного мистецтва¹¹.

Також серед речей скарбу присутній уламок тордованої залізної гривни чи вінчика з лопатоподібним розширенням на кінці, прикрашений концентричним пуансоном і зигзагами (рис.2:4). За стилістичними особливостями він не відрізняється від вінчиків і датується досить широко, тим же самим часом, що і вони: II – поч. V ст. Бронзовий платівчатий браслет з розширеними тільки в горизонтальній площині кінцями, орнаментований концентричними колами (рис.2:3), найближчі аналоги знаходить серед інвентаря поховання у Двораках-Пікутах¹², з поселення Никонівка-1 на Лисогорі. Аналоги їм відомі також у Прибалтиці¹³. Ймовірно залишкам скриньки належать дугovidна заціпка або ручка і декоративні бронзові й залізні цвяшки (рис), там само, можливо, знаходилась залізна булавка (рис.2:9, 10).

Сліди перебування предметів у вогні, їх специфіка свідчать на користь того, що ми тут маємо справу з багатим вождівським похованням за обрядом кремації, здійсненого не пізніше першої половини III століття.

Поселення Федоренків хутір (Бійня) знаходиться на північній околиці смт Варва. Займає мис правого берега р. Варвиця у місці впадіння її до лівобережної долини Удаю. Наразі майже вся площа поселення, що має розміри 300 на 600 метрів, перебуває під приватними садибами та фермою СТОВ «Дружба-Нова». У кількох місцях на розораній поверхні була зібрана ліпна лощена кераміка, в тому числі прикрашена гребінцевими смугами по лощеній поверхні та груболіпна пізньозарубинецького зразка.

Поселення Лужок знаходиться за 400 метрів на північ від західної околиці смт Варва в заплаві, на острові, що являє сполучені між собою дві піщані дюни, що ви-

Рис. 4

сочать над заплавою на два метри. Вони витягнуті зі заходу на схід на 360 метрів у місці злиття рукавів Удаю, що розгалужуються вище за течією. Поверхня поселення задернована, перебуває під лісом. Потужність культурного шару – чорної гумусованої супісї, що поступово світліє до материка, становить в середньому 0, 5 метра. Він містить в собі матеріали київської культури та періоду Київської Русі (XI-XII ст.). Кераміка київської культури представлена уламками розлогих горщиків зі слідами грубого наскісного загладжування пальцями, в яких масивне денце має закраїну, а також ребристих підлощених мисок жовтого кольору, в керамічному тісті яких з внутрішньої сторони добре видно дрібні домішки щамоту та піску. Із давньоруської будівлі, пограбованої «чорними археологами», походить «Маркоманська» пряжка типу С за К. Раддатцом (рис.1:8), що датується фазою В1в римського часу за центральноєвропейською хронологією (35-65роки н.е)¹⁴. А. В. Симоненко відносить поширення їх на теренах півдня Східної Європи до другої половини I століття.¹⁵

Поселення Кулишівка-2 знаходиться за 220 метрів на захід від західної околиці с. Кулишівка. Займає майже всю площу піщаної дюни розмірами 650 на 200 метрів, що знаходиться в заплаві Удаю при впадінні з правого боку безіменного стумка. На щойно розораному полі зібрано кераміку пізньозарубинецького зразка з домішками жорстви, піску, рідше – щамоту в структурі керамічного тіста. Денця посудин – без закраїн, по товщині майже дорівнюють стінкам. Верхні частини мають плавні обриси з не дуже відхиленими назовні вінцями, прикрашеними насічками або пальцевими вдавлюваннями. На стінках трапляються як недбалі розчоси, так і часті смуги, нанесені гребінцем або штампом по ретельно загладженій поверхні.

Для іншої групи кераміки з поселення характерне переважання у складі керамічного тіста щамоту. Посуд має невиражену шийку і відігнутий вінчик або вінчик у вигляді козирка, як правило неорнаментований, і добре виражене ребро (рис.). Цю кераміку можна віднести до пізньокиївської або ранньопенківської культури (IV-VI ст.).

Серед індивідуальних знахідок – бронзові посохоподібна булавка і трапецієподібна привіска, залізна булавка з кільцевим навершям. Посохоподібна булавка з округлою головкою з дроту округлого в перетині датується А. М. Медведевим в основному I-II століттями н. е., не виключаючи і пізнішого часу¹⁶. Привіска прикрашена дрібним пуансоном, кінець її зігнуто у петлю для підвішування, аналогічна походить з пізньозарубинецького поселення Оболонь.

Рис. 5

Поселення Сосни, що за 1,42 км на південний захід від південної окраїни с. Кулешівка, знаходиться на мису, утвореному впадінням безіменного струмка до обширного болота на лівому березі Удаю. Висота над рівнем болота близько 5 метрів. Багатошарове поселення, на ньому присутні матеріали першої половини I тисячоліття. Серед кераміки з поселення слід виділити підлощені посудини з прямо поставленою горловиною, горщики з плавно відігнутих вінчиком, прикрашеним пальцевими вдавленнями. Деякі посудини мають заокруглений потовщений вінчик, прикрашений насічками. Трапляються знахідки стінок, прикрашених цятками по лощеній поверхні, як у шпелівській столовій кераміці. Ці елементи в цілому характерні для культур початку нашої ери в регіоні.

Із зборів на поселенні у Варвинському історико-краєзнавчому музеї перебувають бронзове кільце з шістьма плоскими випуклими, найближчий аналог якого кільце з пізньозарубинецького поселення Таценки¹⁷. Вважається, що верхня дата побутування їх в Подніпров'ї – не виходить за межі III століття нашої ери.¹⁸ Проте в 300-их роках подібні амулети (тип KR-4 за М. Рундквіст) ще побутують у Балтійському субрегіоні (острови Готланд, Оланд)¹⁹. Уламок платівчастого налобного вінчика, прикрашеного пуансонним і прокресленим орнаментом, закінчення має з товстого тордованого дроту з потовщенням на кінці (рис.3:12, 13). Вінчик навмисне згорнутий у трубочку, подібно до круглої бронзової підвіски з залізним вушком, що походить з попереднього поселення Кулишівка-2. Подібні вінчики входили до складу скарбів з емалями: Мощинського і Брянського, серед інвентаря поховань у Сандраусішці (Прибалтика), Красному Маяку (Нижнє Подніпров'я). Дата комплексів поховань – в межах II століття н.е.²⁰, скарбів, у яких знаходились такі ж вінчики, кінець II – друга половина III століття²¹, і лише Сухоносівський скарб дає досить пізню дату – початок V століття н. е.²²

Поселення Антонівка-Острів знаходиться за 500 метрів на захід від південної околиці с. Антонівка на великому піщаному острові, що утворився в гирлі річки Суботи при впадінні її до заболоченої лівобічної долини Удаю. Воно займає південно-східну похилу частину острова, має розміри 180 на 450 метрів. Висота над рівнем річки-2-4,5 метра. На розораній поверхні зібрано значну кількість ліпної кераміки першої – другої чверті I тисячоліття н. е. Окрім типової для київської культури кера-

міки, виділяється група, що характеризується рожевим кольором черепка і дрібними домішками шамоту і піску в складі керамічного тіста. Із зборів на поверхні поселення у Варвинському історико-краєзнавчому музеї зберігається уламок великої бронзової лунниці з гніздами рожевої і бірюзової (викришилась) емалі (рис.4:18). Найближчі аналоги виріб має серед Борзенського²³, Брянського²⁴, скарбів поодиноких знахідок з Малого Букрина, Києва, Ліпляви, Охтирки, Александровського, Яртипор, Подлишево. Вони відповідають середньому етапу розвитку східноєвропейських виїмчатих емалей і датуються початком – другою половиною III ст.н.е.²⁵

Поселення Кулішів Яроч знаходиться за 1,75 км на північ від північної околиці с. Богдани на правому «підсонячному» березі безіменного струмка, недалеко від його витoku. Висота його над рівнем струмка близько 12 метрів. Майже вся площа поселення розорюється. На поверхні зібрано уламки кераміки ранньозалізного віку та київської культури. Кераміка київської культури – округлобокі, значних розмірів, груболіпні і лощені горщики. Днища переважно мають закраїну, що утворилась внаслідок формування тіла посудини з верху до низу. Попри безпосередню близькість черняхівського поселення (знаходиться на протилежному березі струмка) кераміки черняхівської культури тут не виявлено. Серед індивідуальних знахідок – наконечник списа ромбічної форми і провінційно римська кругла ажурна фібула-брош з червоною і крапками голубої емалі на щитку у вигляді чотирикінцевої зірки, залізною пружиною типу III.24 за К. Екснером²⁶ (рис.4:16) (зберігаються у приватній колекції). На Самбійському півострові у Прибалтиці такі фібули присутні у поховальному інвентарі вельбарської (готської) традиції у фазі B2²⁷. Круглі ажурні фібули і солярні амулети були досить поширеними і в Подніпров'ї з кінця ранньоримського періоду, що в цілому відображає відповідні ідеологічні уявлення і естетичні смаки груп населення, що проникли сюди із заходу і північного заходу (Прибалтики). Так, з досліджуваної нами території, окрім фібули з Кулішового ярка і підвіски з Тростянця, відомі ще підвіска у вигляді сенгерового колеса і кругла фібула з чотирма зміями, що, вигинаючись в середині кола, утворює своєрідну свастику (рис.5:2, 10).

Поселення Скорodne знаходиться на правому березі балки Скородної за 1,3 км на захід від західної окраїни с. Григорівщина, недалеко від витoku струмка, що зліва впадає до Удаю. Воно повністю задерноване, розміри встановити не вдалося. На поверхні зустрічається кераміка київської культури та XIX-XX століття. З території поселення походять лунниця з емаллями раннього етапу розвитку східноєвропейських виїмчатих емалей (рис.4:17).

Поселення Березняк знаходиться на пологому мису першої запlavної тераси лівого берега Удаю за 350 метрів на захід від західної окраїни смт Варва. Висота над рівнем заплави 10 метрів, поверхня задернована, перебуває під лісовими насадженнями. Потужність культурного шару (темно-сіра гумусована супісь), насиченого ліпною керамікою скіфського часу та першої третини I тисячоліття н.е., близько 1 метра. З-поміж ліпної кераміки першої третини I тисячоліття заслуговує на увагу уламок S-оподібного вінця з недбало прокресленою свастикою. З території поселення походить бронзова фібула з довгим приймачем і кнопкою на кінці ніжки групи Альмгрен VII, першого загалу (рис.5:6). О. Альмгрен вважав їх характерними для поельбських германців²⁸, досить часто вони присутні й у матеріалах вельбарської культури. Л. Шульте, що присвятив їх вивченню спеціальну монографію, датує подібні застібки серединою II першою половиною III століття н.е.²⁹

Відомо ще кілька недокументованих випадків знахідок речей кола східноєвропейських виїмчатих емалей зі східної, вододільної частини Варвинщини. Це трапецієподібна підвіска, прикрашена пуансонними витисками, від яких відходять смуги напаяного дроту до кутів, а також по краях, та лунниця з обламаними кінцями і червоною емаллю на щитку (викришилась) (рис.5:1, 7). Остання зберігається у Варвинському історико-краєзнавчому музеї. Трапецієподібна підвіска має аналоги серед речей Брянського скарбу. Що ж до лунниці, то вона має повну відповідність серед супровідного інвентаря поховання №6 на вельбарському могильнику в Дитиничах у

Рівенькій області³⁰. Ю. В. Кухаренко цілком слушно усі поховання в Дитиничах датує в межах середини – другої половини III століття н.е.³¹ І це, на мою думку, є важливим хронологічним репером проникнення готських (вельбарських) племен на сучасну територію України. До лісостепоного Лівобережжя ця хвиля докотилась, думаю, не раніше рубежу III-IV століть н. е. Нове населення в межах Варвинщини просувалось тепер уже по старих, торованих ще скіфами, сухопутних шляхах. Підтвердженням цьому, крім факту знахідки вищезгаданої лунниці, є те, що найраніші, суто черняхівські датуючі речі знайдено саме у глибині плато на вододілах³². Поступово вони заповнили майже всі доступні для проживання екосистеми. Як свідчать результати останніх розвідок, щільність населення у черняхівський час в регіоні не поступалась, а то й перевищувала сучасну.

Ми розглянули пам'ятки перших століть нашої ери, що заповнюють хронологічну і топографічну лакуну поширення артефактів, на яких присутні варварські виїмчасті емалі, предмети балтійського і провінційно римського виробництва на терені басейну середньої течії Удаю. Вони належать до споріднених культур: пізньозарубинецької і київської з елементами пшеворсько-вельбарськими, що в цілому відображає строкатість населення. Їхня поява маркує налагодження стійких контактів варварів західної і східної Європи, що проявилась у поширенні північно-західної варварської моди ще напередодні міграції готів та утворення черняхівської культури. Особливо показовими в цьому плані є матеріали більш інтернаціонального чоловічого воїнського спорядження й амуніції з Прилуччини і Варвинщини (рис.5:5, 8, 9). Початок цих контактів, судячи з наявних матеріалів з Варвинщини, пряжки типу С за Радатцом (35-65 роки н. е) з Лужка, фібула типу Авцисса (за Еттлінгемом – це тип 29, що датується 25-50 роками нашої ери³³) зі східної частини Варвинського району (вододіл Удаю-Сули) (рис.5:3) припадає ще на середину – другу половину I століття н. е. Не випадково, що саме до того часу належить і перша згадка про венедів у античних авторів (Помпоній Мела, Пліній Старший)³⁴.

1. Claudii Ptolemaei Geographia edidit K.F.A.Nobbe. – Lipsiae, 1843. – T.1. – С.170-171.

2. Даниленко В.М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. – 1976. – Вип.19. – С.88-89.

3. Перхавко В.Б. Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы // Советская археология. – 1978. – №3. – С.122.

4. Фролов И.К. Лунницы с выемчатой эмалью // Из древнейшей истории балтских народов. – Рига, 1980 – С.117.

5. Madyda-Legutko R. Studia nad zryźnicowaniem metalowych cześci pasyw . w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa. – Krakow, 2011. – С.248. – Tabl.XXVIII/7.

6. Там само. – С.61.

7. Jahn M. Der Reitersporn seine Entstehung und früheste Entwicklung . – Leipzig. – S.64-66; Abb.68-69.

8. Радюш О.А. Снаряжение всадника, украшения, детали рогов круга восточноевропейских выемчатых эмалей в бассейне верхнего течения Псла и Сейма // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов. – Тула, 2010. – Часть 2. – Рис.3;10.

9. Ахмедов И.Р., Обломский А.М., Радюш О.А. Брянский клад вещей с выемчатыми эмальями (предварительная публикация) // ПА. – 2015. – №2. – С.153. – Рис.6, 4.

10. Bitner-Wryblewska A . Emaliu puošti dirbiniai // Baltu menas. Vilnius, 2009. – P.419; Nowakowski W. W doł Węgorapy – odgałęzinie «szlaku burstynowego» w początkach okresu wpływów Rzymskich // Studia Węgorapskie, Warszawa. 2009. – T. I – P.112-113.

11. Хомякова О.А. Генезис пластинчатых браслетов с гребешками в раннем железном веке // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского

государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902-1968) 3-5 декабря 2012 г. – Спб., 2013. – С.180.

12. Podczaszynki B. Wykopisko z grobu niecialopalnego pod vsia Dworaki-Pikoty w Lomzynskiem // Zbior wiadomosci do antropologii krajowej. T.VII, Tabl.6;4.

13. Gaerte W. Urgeschichte Ostpreusens. – Königsberg, 1929. – S. 194, abb. 145, i.

14. Raddatz K. Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck. -Neumunster, 1957. – S. 27.

15. Симоненко А.В. Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья // Сарматские культуры Евразии : Проблемы региональной хронологии. – Краснодар, 2004. – С.145.

16. Медведев А. М. Посоховидные булавки // ГАЗ. –1995. – № 7. – С.191.

17. Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь (На материалах восточнославянских племен и Древней Руси). – Киев, 1980. – С.95. – Рис.2:5.

18. Богачев А.В. Подвески с выпуклинами I.тыс.н.е.// Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.е. (Вопросы хронологии). – Самара, 1998. – С. 154-155.

19. Rundkvist M.. Jdrnelderns ringamuletter med knoppar eller vulster. (Knobbed or ribbed ring amulets of the Iron Age). Fornvдnnen 91. Stockholm, 1996. – С.23.

20. Nowakowski W. Kontakte zwischen Sarmaten und Balten – wissenschaftlicher Mythos oder historische Wahrheit? // Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universitдt Marburg, 12.–16. Februar 1998. – Neumunster, 2003. –S.338.

21. Ахмедов И.Р., Обломский А.М., Радюш О.А. Брянский клад вещей с выемчатыми эмальями (предварительная публикация) // РА. –2015. – №2. – С.159.

22. Левада М.Е. Сухоносівка // Terra Barbarica: Monumenta archaeologica barbarica series gemina -tomus II, Łodz–Warszawa, 2010. –С.587.

23. Макаренко М. Борзенські емалі й старі емалі України взагалі // Чернігів і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали. – Київ, 1928. –Табл.2, 3.

24. Ахмедов И.Р., Обломский А.М., Радюш О.А. Брянский клад вещей с выемчатыми эмальями (предварительная публикация) // РА. –2015. – №2. – С.151;рис.4.

25. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Предметы убора с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зпны Восточной Европы//Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н.э.) (Раннеславянский мир. Выпуск 10). – М., 2007. – С.118.

26. Exner K. Die provinzialrömischen Emalfibeln der Rheinlande / K. Exner // Bericht der RGK. – Bd. 29. – Frankfurt: Philipp von Zabern Verlag, 1941. – Taf. 13, 5.

27. Кулаков В.И. CORJEITEN / ПУТИЛОВО: Данные раскопок О. Тишлера (1884, 1885 гг.) // Научные чтения, посвященные Виктору Владимировичу Мартынову : сб. науч. трудов. Вып. IV (часть 1) . – Минск : РИВШ, 2016. – С.83, рис.6:2.

28. Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen.- Leipzig, 1923. – S.92.

29. Schulte L. Die fibeln mit hohem nadelhalter (Almgren Gruppe VII) / Göttinger Schriften zur Vor- und frühgeschichte herausgegeben vom Seminar für Ür- und frühgeschichte der Georg-August-universität durch K.-h. Willroth Band 32 ; Neumünster 2011. – S.208.

30. Смішко М.Ю., Свєшніков І.К. Могильник III– IV століть н. е. у с. Дитиничі, Ровенської області // Матеріали і дослідження по археології Прикарпаття і Волині. –Київ, 1961. – Вип.3. – С.94, рис.4;10.

31. Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришин. – Москва, 1980, – С.73.

32. Терпиловський Р.В. Дослідження нових пам'яток черняхівської культури в

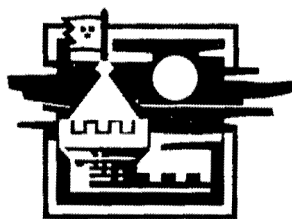
межиріччя Удаю і Сули // Черняхівська культура .Актуальні проблеми досліджень. Збірка тез доповідей на конференції, присвяченій 40-річчю археологічної експедиції НПУ ім.Драгоманова. – Київ, 2010. – С.80.

33 E.Ettlinger E.Die römischen Fibeln in der Schweiz. –Bern, 1973. – S.28-29.

34 Подосинов А. В., Скржинская М. В. Римские географические источники. Помпоний Мела и Плиний Старший – М., 2011. – С.178.

В публикации вводятся в научный оборот археологические памятники первой трети 1 тысячелетия н.е., которые относятся к познезарубинецкой, киевской культуре, а также случайные находки круга провинциально-римских и восточноевропейских эмалей, выявленных в Прилукском, Варвинском и Сребнянском районах Черниговской области. Показана их связь с процессами, которые происходили в Центральной Европе на границе с Римской империей на протяжении Раннеримской эпохи и в начале Познеримского периода, когда впервые на историческую арену выходят непосредственные предки славян – венеды.

In a publication entered to scientific turnover archaeological settlement of first one third 1 millennium, that belong to Piznjozarubinetska, Kyiv cultures and also come-by-chances of circle of the Provincially-Roman and east Europe enamels that is educed within the limits of Pryluky, Varva and Sribne of districts of the Chernihiv area.Shown them connection with processes that took place in Central and North Europe on borders with the Roman empire during Roman of time, when first on a historical arena the direct ancestors of Slavs go out - Venedy

Станіслав Келембет

МСТИСЛАВ ІІ-ФЕДІР ГЛІБОВИЧ, ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЧЕРНІГІВСЬКИЙ

У статті досліджуються тексти зі згадками Мстислава Глібовича. Останні містяться у Галицькому літописі та літописах т. зв. «Новгородсько-Софійської групи». Головний зміст роботи – критика гіпотези М. Димника та О. В. Майорова про первісність і достовірність текстів новгородсько-софійських літописів під 6747 (1239) р.; за думкою згаданих дослідників, кілька фрагментів з цього тексту, в т. ч. зі згадкою Мстислава, у Галицькому літописі були штучно вставлені до опису чернігівських подій 1235 р. Автор же доводить зворотню послідовність запозичення – перенесення деяких епізодів з Галицького літопису, що відносяться до 1235 р., до опису монгольського нашествя на Чернігів 1239 р. Також робиться висновок, що Мстислав Глібович князував у Чернігові з 1235 по 1239 (1241?) рр. та, можливо, вдруге з 1246 р.

Ключові слова: Мстислав Глібович, Михайло Всеволодович, Чернігів, монгольське нашествя, Галицький літопис, літописи «Новгородсько-Софійської групи», пом'яники (синодики) князів Чернігівських.

Мстислав Глібович був сином Гліба – Пахомія Святославича, великого князя Чернігівського (1210/1212 – 1215/1220), очевидно, від шлюбу з Анастасією (разом із якою вони записані у церковних пом'яниках)¹. Ще у 1183 р. Гліб одружився на дочці Рюрика Ростиславича, великого князя Київського². Однак далеко не факт, що Рюриківна була його єдиною дружиною, оскільки одна дочка Гліба була видана заміж ще у 1194 р.³, а інша – лише у 1215 р.⁴. Після смерті батька Мстислав Глібович мав отримати якийсь уділ у Чернігівській землі, але який саме, залишається невідомим (до речі, невідомий нам і «до-чернігівський» уділ самого Гліба).

Щоправда, в історіографії існує версія, що Мстислав Глібович був однією особою з Мстиславом Рильським, убитим татарами у 1241 р.⁵. Чернігівський краєзнавець (відставний генерал і директор Чернігівської гімназії) М. Є. Марков ще на початку ХІХ ст. писав: «Є перекази, що при наближенні їх (монголів. – **С. К.**) Чернігівська Княгиня, Домнікія, уникаючи потрапити до їхніх рук, зі згаданого терема (т. зв. «Красного» – башти, прибудованої до Спаського собору. – **С. К.**) кинулась та вбилась; може бути не Чернігівська Княгиня, а дружина Рильського Князя, Мстислава Глібовича, який у цей час був у Чернігові, за відсутності Князя Михайла Всеволодовича, щоб обороняти його від татар». Утім, в іншому місці своєї роботи Марков уже пише, що Мстислав Глібович, який захищав Чернігів від монголів, був князем Брянським⁶. Мстислава Глібовича з Мстиславом Рильським ототожнювали також А. Ратшин⁷ та Д. І. Іловайський⁸, а ще на початку ХХ ст. в Чернігові, біля церкви св. Параскеви П'ятниці, показували «курбан, у якому, за переказом, похована княгиня Домнікія, дружина князя Мстислава Глібовича Рильського»⁹. У наш час до цієї ж версії схиляється О. В. Майоров¹⁰.

Однак значно переконливішою ми вважаємо версію Р. В. Зотова, за якою Мстислав Рильський був сином Святослава-Бориса Ольговича – князя Рильського вже у 1185 р.: «За розрахунком часу, ми вважаємо, що Мстислав рильський, вбитий 1241 р., був сином Святослава-Бориса рильського, який народився у 1167 (потрібно 1166 – **С. К.**) році»¹¹. Звичайно, між 1185 та 1241 рр. пройшло дуже багато часу, але на

користь версії Зотова можна навести ще й такий аргумент, як антропонімічні дані. Зокрема, у 1228 р. згадується князь Олег Святославич (Рильський?) – напевне, саме син Святослава-Бориса Ольговича (не Ігоревича, як вважав Зотов)¹². А наприкінці XIII ст. згадуються Олег, князь Рильський і Воргольський, та його родич Святослав, князь Липовецький¹³. Як бачимо, їхні імена повторюють імена Святослава Ольговича Рильського та Олега Святославича, нащадками яких вони, скоріш за все, і були – з огляду на поширену традицію називати княжичів на честь предків чи найближчих родичів. А якщо так, то і Мстислав Рильський 1241 р. мав належати до цієї ж гілки Ольговичів.

Натомість Л. Войтович припускав, що Мстислав Глібович у 1212 – 1239 рр. нібито аж до самої смерті, був «сіверським» (треба думати, новгород-сіверським) князем¹⁴. При цьому дослідник проігнорував свідчення Любецького синодика, де Мстислав Глібович названий великим князем, а у Введенсько-Печерському пом'янику одно-значно – великим князем Чернігівським. Якщо вже і дотримуватися принципу, що Новгород-Сіверський мав належати другому за старшинством Ольговичу після великого князя Чернігівського, то Мстислав міг отримати Новгород-Сіверський хіба що у 1223 р., змінивши там Михайла Всеволодовича. Але вказаний принцип є чисто теоретичним припущенням, фактично ж він не завжди виконувався навіть у XII ст.

Уперше Мстислав Глібович згадується в Галицькому літописі під час міжусобної війни 1235 р. (за хибною хронологією Іпатіївського списку – 6742/1234 р.). Війна розпочалася з того, що Михайло Чернігівський виступив проти Володимира Рюриковича Київського, і той звернувся по допомогу до свого союзника, Данила Галицького. Данило дійсно вирушив у похід, через що «Михаилъ же не стерпѣ отъиде отъ Києва. Даниль же поиде к Володимеру (Рюриковичу. – **С. К.**), и поидоста к Чернѣгову, прииде к нима Мьстиславъ Глѣбовичъ; оттуду же поидоша плѣняща землю, и поимаша грады многы по Деснѣ, ту же взяша и Хороберь, и Съсницю, и Сновескъ, и иные грады многы, и приидоша же опять к Чернѣгову. Сътвориша же миръ с Володимеромъ и Даниломъ Мьстиславъ и чернѣговци: любо (люто) бѣ бой у Чернѣгова, оже и таранъ на ны поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрѣла, а камень яко же можяху 4 мужи силнии подняти; оттуда с миромъ приидоша къ Киеву»¹⁵. Щоправда, М. Димник та недавно О. В. Майоров намагалися довести, нібито ця оповідь у протографі Галицького літопису відносилася не до усобиці 1235 р., а до монгольського походу на Чернігів 1239 р. (дане питання ми детально будемо розглядати трохи нижче).

Окрім Галицького літопису, про міжусобну війну південно-руських князів розповідає ще Новгородський І літопис, який повідомляє їхню правильну дату – 6743 (1235) р., а також додає деякі суттєві деталі. «Поиде князь Володимиръ Рюриковичъ съ кыяны и Данило Романовичъ с галичаны на Михаила Всеволодича Чермного къ Чернигову, а Изяславъ (Мстиславич, союзник Михайла. – **С. К.**) бѣжа в Половци; и много воева около Чернигова, и посадъ пожже, а Михайло выступи ис Чернигова; и много пустошивъ около Чернигова, поиде опять; и Михайло створивъ прелестъ на Даниль и много би галичанъ и бещисла, Данило же едва уйде; а Володимиръ пришедъ опять, сѣде в Киевѣ. И не ту бы того до сыти зла, но приде Изяславъ с погаными Половци в силѣ тяжцѣ и Михайло с черниговци подъ Киевѣ, и взяша Киевъ (...) а Михайло сѣде в Галичи, а Изяславъ в Киевѣ»¹⁶.

Участь Мстислава Глібовича у подіях 1235 р. в історіографії тлумачилася по-різному. Ще Д. І. Зубрицький, вважаючи, що слова Галицького літопису «к нима» (виділені нами курсивом) відносяться до Данила Галицького й Володимира Рюриковича, дійшов висновку, що Данило «посадив у Чернігові на княжіння союзника свого, а двоюрідного брата його Мстислава Глібовича». Так само вважав і М. С. Грушевський: «Про кінець сеї чернігівської кампанії Галицька літопись промовчує; комбінуючи її оповідання з звістками Новгородської, виходить, що Михайло вийшов із Чернигова, не витримавши тяжкої облоги; тоді Чернигівці піддали ся і Данило посадив тут Мстислава Глібовича, стрічного брата Михайлового, що прилучив ся до нього в сім поході – мабуть власне з пляном здобути при тім чернігівський стіл»¹⁷. У наш час такої ж версії дотримуються М. Ф. Котляр¹⁸ та А. А. Горський¹⁹.

Досить оригінальне тлумачення чернігівських подій 1235 р. запропонував Д. Г. Хрустальов. «На шляху до переможних союзників (Володимира й Данила. – **С. К.**) «приде» один із чернігівських князів Мстислав Глібович. Судячи з усього, він намагався виступити в ролі незалежного примирителя, який представляв нібито інтереси власне чернігівців, а не князя Михайла, який покинув столицю з основними силами. Мстиславу вдалося відмовити Володимира й Данила від захоплення Чернігова. Вони пішли в пошуках Михайла далі (...). Однак невдовзі з'ясувалося, що Мстислав, який діяв у змові з Михайлом, хитрував, спрямовуючи союзників за хибним шляхом. Чернігівський план передбачав, що без генеральної битви київські та галицькі війська мають виснажитися в дрібних сутичках і облогах незначних фортець. Крім того, Михайло через Мстислава намагався розколоти коаліцію, що йому протистояла, підкупити галицьких бояр і радників Данила, схиливши їх до сепаратної угоди. Схоже, що й ця, за виразом літописця, «прелесть» Ольговичів якоюсь мірою їм вдалася. Усвідомивши провокаційні дії Мстислава, Володимир і Данило повернулися до Чернігова (...). Вірогідно, за допомогою хитрості та обманных переговорів чернігівському князю вдалося або розколоти коаліцію князів, або розвести за часом маршрути руху союзних військ і напасти окремо на Данила»²⁰.

Ми вважаємо, що обидві наведені версії є досить штучними, «відірваними» від свідчень джерел. Виходить, що Мстислав Глібович або зрадив Михайла Всеволодовича (але чому він у такому разі тут же фігурує разом із чернігівцями, які відразу після повернення Михайла пішли з ним у похід на Київ?), або ж виступав виконавцем якогось гаданого плану князя Чернігівського, занадто вже хитромудрого й лицемірного. Значно простішим і логічнішим є хід думок С. О. Павленка: Мстислав Глібович прибув на допомогу Чернігову, мабуть, в якості представника Михайла Всеволодовича (який покинув місто). Інакше кажучи, слова Галицького літопису «к нима» слід відносити не до Володимира й Данила, а до чернігівців (подібна стилістична неясність взагалі є характерною для вказаного джерела). І лише після того, як Михайло у тому ж році посів княжий стіл у далекому Галичі, він віддав Чернігів, у якості свого васала, Мстиславу Глібовичу²¹. Зазначимо, що подібна «ротація» була для Ольговичів цілком традиційною: до того вже не раз голова їхнього роду, здобувши більш значне княжіння (Київ), віддавав Чернігів наступному за старшинством родичу. Крім того, Михайло Всеволодович мав причини віддячити Мстиславу Глібовичу і за його особисті заслуги – адже саме Мстислав відстояв Чернігів від потужної киево-галицької коаліції.

Комбінуючи цитовані оповідання Галицького та Новгородського літописів, події 1235 р. слід реконструювати наступним чином. Довідавшись про похід Данила Галицького, Михайло Всеволодович зняв облогу Києва та повернувся до Чернігова. Слідом за ним туди ж пішли Данило й Володимир Рюрикович, які спустошили околиці Чернігова та спалили його посад. Тоді Михайло залишив свою столицю, куди прибув Мстислав Глібович. Києво-галицькі війська також відійшли від Чернігова, зайнявшись пустошенням Подесення – взяли Хоробор, Сосницю, Сновськ і т. д. («много пустошивъ около Чернигова»), а потім повернулися до облоги («поиде опять»), під час якої застосували тарани та камнемети. Врешті-решт, Володимир і Данило уклали з Мстиславом та чернігівцями «локальний» мир. Сам же Михайло, якщо якимось і фігурував у цій угоді, то відразу її й порушив – шляхом обману («створивъ прелестъ на Данилѣ») перебив багато галичан. Повернувшись до Чернігова, він «с черниговци» знову пішов на Київ, об'єднавшись з Ізяславом та половцями. Данило й Володимир зазнали тяжкої поразки, внаслідок чого втратили свої володіння: Михайло посів княжий стіл у Галичі, а Ізяслав – у Києві.

Чернігів же Михайло Всеволодович, дотримуючись родової традиції Ольговичів, а також у подяку за успішну оборону міста, напевне, віддав Мстиславу Глібовичу. Щодо самого факту правління останнього в Чернігові, то після публікації Введенсько-Печерського пом'яника жодних сумнівів у цьому (Л. Войтович, Д. Г. Хрустальов) залишатися не може – там прямо записано «Вели(к): Кн(з): Феодора Мстислава Глѣбовича Черниговского»²².

Вдруге і востанне літописи згадують Мстислава Глібовича, описуючи нашестя на Чернігів монголів, які здобули місто 18 жовтня 1239 р.²³ У Галицькому літописі про це говориться так: «В то же время посла (Батий. – **С. К.**) на Черньговъ: обступиша градъ въ силѣ тяжцѣ; слышавъ же Мъстиславъ Глѣбовичъ нападеніе иноплемєнныхъ на градъ, прійде на нѣ съ своїми вои; бившимъся имъ, побѣжень бысть Мъстиславъ и множество отъ вой его избієно бысть, и градъ взяша и запалиша и огнемъ, епископа оставиша жива и ведоша и въ Глуховъ. Меньгуканови же пришедшю съглядати града Києва, ставшю же ему на оной странѣ Днѣпра у градъка Пѣсочнаго, видѣвъ градъ удивися красотѣ его и величеству его: присла послы своя къ Михаилу и къ гражаномъ, хотя и прельстити; и не послушаша его»²⁴.

Натомість, у літописах т. зв. «новгородсько-софійської групи» розповідь про вказані події є дещо ширшою. «Иную же рать посла на Черниговъ. Пришедше же послании, оступиша град Черниговъ в силѣ тяжцѣ. Слыша же Мъстиславъ Глѣбовичъ нападение иноплемєнных на град и прииде на нѣ съ своїми вои. Бившеса имъ *крѣпко, лютъ бо бѣ бой у Чернигова, оже и тараны на нѣ поставиша, и меташа на нѣ каменіемъ полтора перестрѣла, а камень же, яко же можааху 4 мужи силнии подъяти. И побѣжень бысть Мъстиславъ, множество от вой его избѣено бысть. И градъ взяша, и запалиша огнемъ, а епископа оставиша жива и ведоша и въ Глуховъ. А оттолъ приидоша къ Киеву с миромъ и смирившася съ Мъстиславомъ (Мъстиславъ) и Володимиромъ, и съ Данилом. В лѣто 6748 (1240). Меньгу канови же пришедъшу, съглядавъ града Києва, и ставшу ему на оной странѣ рѣкы Днѣпра у градка Песочнаго, и видѣвъ град, и удивися красотѣ его и величеству его, и присла послы своя къ Михаилу и къ горожаном, хотя и прельстити, и не послушааша его»²⁵.*

Виділені нами курсивом фрагменти тексту, як бачимо, в Галицькому літопису є відсутніми, але там вони читаються в іншому місці – при описі походу на Чернігів Володимира Київського та Данила Галицького у 1235 р. (фрагмент 2 – у дещо іншому вигляді). До яких же саме подій відносилися дані фрагменти у первісному тексті-протографі? Щодо цього питання в історіографії існують різні версії, які ми вважаємо за необхідне детально і поетапно проаналізувати (хоча це й займе більшу частину об'єму статті).

С. К. Черепанов з даного приводу писав: «Без сумніву, укладач «галицької частини» Іл (Іпатіївського списку Галицького літопису. – **С. К.**) розірвав цілий текст опису походу татаро-монголів та бою біля Чернігова, а потім вмістив його уривки в різних частинах свого зведення. Про це свідчить «інеродність» оповідання про чернігівський бій у контексті повідомлення 6742 р.». Разом із тим дослідник вважав, що фрагмент 2 – про мир монголів з руськими князями під Києвом – потрапив до новгородських літописів через непорозуміння: у первісній оповіді про монгольське нашестя «не могло бути незрозумілого та неправдоподібного оповідання про примирення татар з Данилом, Володимиром (до речі, вже не київським князем) і Мстиславом, оскільки епізод примирення відноситься до іншого оповідання – про війну Данила й Володимира з Мстиславом Чернігівським, тобто до того, що ми читаємо зараз у Іл під 6742 р.»²⁶. Подібним чином розмірковував і Дж. Феннел: «Цей фінал (мирна угода. – **С. К.**), який також завершує опис облоги Чернігова у 1235 р. Іпат., представляється вміщеним тут помилково: важко зрозуміти, що князі Чернігова, Смоленська (Володимир Рюрикович. – **С. К.**) й Галича робили в Києві наприкінці 1239 р.»²⁷. З такою точкою зору ми цілком згодні, але щодо версії про перенесення епізоду «чернігівського бою» (фрагмент 1) у Галицькому літописі з подій 1239 р. на події 1235 р. – ні. Головним чином тому, що жодного смислу в такому перенесенні для автора Галицького літопису не було – адже даний епізод значно «ефектніше» читався б саме при описі монгольської облоги, а не міжусобної війни руських князів.

Головним аргументом прихильників версії про штучне перенесення «чернігівського бою» з подій 1239 р. на 1235 р. є те, що застосування камнеметної техніки для Давньої Русі є нехарактерним і не підтверджується джерелами²⁸. М. Димник

з цього приводу писав, що «за першу половину XIII ст. можна знайти всього три літописних згадки про застосування камнеметних машин чи подібних пристроїв, причому в кожному випадку вони були використані іноземними арміями»²⁹. О. М. Майоров зазначив, що насправді це не зовсім так, але використання таких знарядь руськими військами також визнав неможливим. «Зазначимо, що твердження, нібито камнеметні машини, призначені для облоги міст, на Русі ніколи не застосовувались, не зовсім вірно й вимагає уточнення. Не потрібно далеко заглиблюватися у джерела, щоб знайти приклади протилежного. Всього за кілька років до татарського нашествия Іл фіксує випадок використання «пороків» під час внутрішнього конфлікту. Літом 1233 р. війська угорського королевича Андрія, який князував у Галичі, підійшли до волинського міста Перемишля, але були зупинені та розбиті; вимушені спішно відступати, нападники кинули частину свого бойового спорядження, у т. ч., як говорить літопис, «порокы пометаша».

Це не єдина згадка про бойове застосування «пороків» на Русі. За свідченням Н4л (під 1065 р.), полоцький князь Всеслав «быль оу Пьскова ратью и перси (передова частина міських укріплень) билъ порокы». Кілька подібних звісток наводить В. М. Татіщев (...) Утім, більшість наведених звісток запозичені з пізніх джерел, і тому їхнє походження та достовірність можуть викликати сумніви. Що ж стосується звістки Іл про невдачу спробу використання «пороків» під Перемишлем, то вона могла мати відношення не стільки до руського війська, скільки до угорської дружини королевича, який князував у Галичі.

На початку XIII ст. металеві машини типу тягових требуше з'явилися у Східній Прибалтиці разом з хрестоносцями Тевтонського та Лівонського орденів. У сусідніх руських князівств таких машин не було, але вони намагалися перейняти їх у німців, утім, без особливого успіху. У Хроніці Лівонії Генріха Латвійського читаємо наступне повідомлення, що відноситься до 1206 р.: «Про облогу замку Гольм королем Вольдемаром Полоцьким (...) Зробили русини й невелику металеву машину, за зразком тевтонських, але, не знаючи, як метати каміння, вони поранили багато своїх, попадаючи в тил».

У підсумку можна дійти висновку, що в домонгольські часи на Русі хоча й знали про існування камнеметних засобів, що застосовувалися при штурмі чи обороні міст, однак широкого та регулярного застосування подібна техніка не мала (...) Тому не дивно, що, описуючи штурм татарями Чернігова, літописець говорить про задіяні при цьому камнеметні машини як про щось цілком небувале і навіть невірогідне. З непідробленим подивом він зазначає, що камені, випущені такими машинами, не могли підняти четверо дужих чоловіків, і ці велетенські камені летіли на відстань, яка в півтора рази перевищувала дальність польоту стріли, випущеної зі звичайного лука.

Неординарність того, що відбувалося, підкреслюється використанням нехарактерного для подібних випадків терміну «тараны» замість звичного й більш доречного в даному контексті «порокы» («пракы»), що постійно використовувався в літописах та інших пам'ятках при передачі свідчень про камнеметні машини. Але якщо термін «порокы» міг означати як наступальну, так і оборонну зброю, що використовувалася в облоговій справі, то термін «тараны» (які б пристрої не малися на увазі при цьому) вказує на застосування чисто наступальних засобів, непридатних для цілей оборони.

Використання при облозі Чернігова потужних камнеметних знарядь, що зруйнували міські укріплення і тим визначили долю міста – найважливіший аргумент при вирішенні питання, до дій яких військ, руських чи татарських, слід його віднести. Подібна тактика, мало відома на Русі, широко та з великим успіхом застосовувалася монголо-татарами, камнеметні машини були їхньою головною зброєю при здобутті руських міст, протистояти якій просто не було засобів (...)

Звідси цілком зрозуміле те приголомшливе враження, яке надпотужні татарські камнемети справили на захисників Чернігова. Цілком очевидно також, що подібної зброї не могли мати у розпорядженні руські князі, які облягали Чернігів у 1235 р.»³⁰.

Однак ми з таким висновком погодитися не можемо. Очевидно, камнеметні

машини у домонгольській Русі широкого розповсюдження дійсно не мали. Але слід пам'ятати, що одним з учасників облоги Чернігова у 1235 р. був Данило Галицький, який з самого дитинства мав найтісніші контакти з Угорщиною. Угорські ж війська такі машини використовували, причому навіть на Русі (1233 р.). А вже у наступному десятиріччі є згадка про застосування камнеметів і самим Данилом: у 1243 р. він з братом Васильком «повелѣста престроити пращи, иные сосуды на взятіє града, и пойдоша на градъ Люблинь (...) Мечущим же пращамъ и стреламъ (...)»; а у 1259 г., говорячи про укріплення Холма, літописець згадує про «утверженіє города крѣпко пороки и самострѣлы»³¹. Тому нічого дивного в тому, що у 1235 р. галицькі війська встановили під стінами Чернігова камнемети, ми не бачимо.

Щодо фрагменту 2 – про мир татар з руськими князями під Києвом у 1239 р., – О. В. Майоров пише: «Насправді «незрозумілим і неправдоподібним» звістка про примирення виглядає саме у контексті оповідання «про війну Данила і Володимира з Мстиславом Чернігівським», оскільки війни з таким співвідношенням сил взагалі не було. Згідно з Іл, Мстислав, Володимир і Данило з самого початку й до кінця були союзниками та в примиренні між собою потреби не мали. А, за свідченнями Н1л (Новгородського першого літопису, – **С. К.**), Мстислав Глібович взагалі не брав участі в поході 1235 р., Володимиру й Данилу протистояв тоді Михайло Всеволодович, який успішно оборонявся в Чернігові.

Напевне, найбільш штучно виглядає повідомлення, що читається в Іл під 6742 р., про участь у поході на Чернігів одного з чернігівських князів Мстислава Глібовича. У жодному іншому джерелі, що зберегли відомості про міжусобну війну 1234 – 1235 рр., взагалі немає згадки про цього князя, який нібито брав участь у розоренні рідної землі: у похід на Чернігів ідуть лише Володимир і Данило, а протистоїть їм Михайло Всеволодович, який займав тоді чернігівський стіл.

Але якщо навіть припустити, що участь у поході Мстислава Глібовича все ж мала місце й саме у якості союзника київського та галицького князів, то навіщо останнім знадобилось укладати з ним мир наприкінці походу, коли з самого його початку всі вони воювали на одному боці. До того ж, неможливо зрозуміти, яким чином згаданий мир з Володимиром і Данилом укладають «Мстиславъ и Черниговъчы», якщо чернігівським князем, який очолив оборону міста, був тоді Михайло, а Мстислав знаходився серед нападників.

Досить непереконлива спроба М. С. Грушевського витлумачити повідомлення ГВл в тому смислі, що Мстислав Глібович міг бути посадженим на чернігівському столі своїми союзниками після того, як місто впало, а Михайло Всеволодович утік. Подібна «комбінація» повідомлень різних джерел, що містять по суті справи альтернативні версії події, недавно була знову здійснена А. А. Горським³². Але як бути в даному випадку зі свідченнями Н1л, з яких видно, що захисники Чернігова і не думали про капітуляцію, а місто так і не було здобуте? Твердження ж про передачу чернігівського стола Мстиславу і зовсім суперечить подальшим свідченням джерела, яке повідомляє, що ледве лише встиг Володимир Рюрикович повернутися з-під Чернігова до свого Києва, як «приде» разом з Ізяславом і половцями «Михайло с черниговцы подъ Києвъ и взяша Києвъ». Виходить, що весь цей час Михайло був і залишався чернігівським князем, і говорити про заміну його кимось іншим аж ніяк не доводиться»³³.

З цими аргументами О. В. Майорова ми також погодитися не можемо. Твердження про те, що під час походу на Чернігівщину Мстислав Глібович був союзником Володимира та Данила, ґрунтується лише на вказівці, що він «прійде к нима». Але цю вказівку, як говорилося вище, потрібно відносити не до князів-нападників, а до чернігівців (врахуємо ще й певну стилістичну «двозначність», яка досить часто властива Галицькому літопису). Насправді свідчення Галицького літопису про оборону Чернігова Мстиславом жодним чином не суперечить даним Новгородського І літопису. Останній повідомляє, що після того, як киево-галицькі війська розорили околиці Чернігова та спалили його посад, «Михайло выступи ис Чернигова»;

саме тоді, за Галицьким літописом, «к нима» (чернігівцям) і прийшов на допомогу Мстислав Глібович. Князем же Чернігівським під час облоги Мстислав справді зовсім не був, ставши таким лише через кілька місяців, після утвердження Михайла Всеволодовича в Галичі.

Далі О. В. Майоров продовжує: «М. Димник, автор спеціального дослідження, присвяченого аналізу літописних повідомлень про облогу Чернігова у 1235 р., переконливо показує, що в передачі Іл порушено логічну послідовність викладення, яка, навпаки, чітко видна в альтернативному варіанті новгородських літописів³⁴. Дійсно, якщо дотримуватися оповіді Іл, то виходить, що укладення миру між воюючими сторонами випереджало «лютий бій» у стін Чернігова з використанням таранів. Але навіть у такому разі знадобилося воювати далі й чим закінчився «лютий бій» під Черніговом, залишається неясним.

За нашою (Майорова. – **С. К.**) думкою, повідомлення про мир у оповіді Іл під 6742 р. є невдалою вставкою, що зламає правильний порядок викладення. Всупереч твердженням Дж. Феннела, це повідомлення не завершує опис чернігівського походу, а неадекватно розриває його: адже виходить, що вирішальний штурм Чернігова відбувся якраз після того, як ворогуючі сторони примирились.

М. Димник мав всі підстави стверджувати, що ніякого миру в 1235 р. взагалі укладено не було³⁵. Війна продовжувалась, і після провалу чернігівського походу військові дії перемістилися в межі Київської землі. По п'ятах відступаючих військ галицького та київського князів ішли війська чернігівського князя Михайла Всеволодовича, а з півдня до Києва «в силе тяжце» підоспів його союзник Ізяслав Мстиславич, який зібрав половців. У підсумку Володимир Рюрикович та Данило Романович зазнали нищівної поразки, що коштувала їм обом їхніх князівських столів: Володимир – київського, а Данилу – галицького»³⁶.

На ці аргументи можна заперечити, що стилістика фрази Галицького літопису – «любо (люто) бѣ бой у Чернѣгова», – цілком допускає її, так би мовити, «пояснювальний» характер – трохи «заднім числом» стосовно подій, що безпосередньо випереджали укладення миру. Війна після цього, дійсно, продовжилася далі. Але варто наголосити, що Галицький літопис прямо говорить про укладення миру *лише* Мстиславом та чернігівцями. Перебуваючи в тяжкій облозі, вони могли зробити це і без відома Михайла Всеволодовича, який перед тим покинув місто. Але, навіть якщо Михайло і фігурував у мирній угоді, він відразу її й порушив: на це практично прямо вказують слова Новгородського літопису, що князь Чернігівський «створивъ *прелесть* (обман. – **С. К.)** на Данилѣ и много би галичанѣ и бещисла, Данило же едва уйде».

О. В. Майоров продовжує: «Напроти, повідомлення про укладення миру гармонічно вписується у контекст розповіді про монголо-татарське нашествя 1239 р., не порушуючи, а скоріше, логічно завершуючи її композицію. Незважаючи на багато деталей і окремих епізодів, оповідь про татарське «пленение» Чернігівської землі не містить внутрішніх протиріч і не спростовується свідченнями інших джерел (на відміну від плутаного та суперечливого оповідання ГВл про похід 1235 р.). Перед нами детальна та цілісна оповідь, що походить, скоріш за все, від безпосереднього очевидця, всі складові частини якої чітко узгоджуються одна з одною та поєднані загальною лінією сюжетного розвитку». Далі Майоров пропонує власну реконструкцію змісту угоди монголів з руськими князями – нібито вони віддали Київ Володимирі Рюриковичу Смоленському, а після його смерті – Данилу Галицькому³⁷. М. Димник, який теж приймає достовірність такої угоди, вважає, що за її умовами Данило Галицький отримав гарантії від нападу монголів на його володіння, щоправда, так і не виконані³⁸.

Даний пункт – про начебто реальність миру монголів із руськими князями у 1239 р., – безперечно, є найслабшою ланкою в аргументації М. Димника та О. В. Майорова, з якою ми рішуче не згодні. Монголи на Русі були виключно завойовниками, які могли вимагати лише одного – повної і безумовної покори (загальновизнаний факт). Піти на таке приниження руські князі в той час, гадаємо, навряд чи могли; та й літописна фраза «приидоша къ Киеву с миромъ и смирившася» вказує, здається, на

більш-менш рівноправну угоду сторін. Миритися з Мстиславом Глібовичем, війська якого щойно були розгромлені під Черніговом, монголам було зовсім ні до чого. Якщо ж припустити, що Данило Галицький таки погодився на всі умови монголів, тобто визнав їхню владу, то навіщо їм було через рік, з величезними зусиллями, брати Київ, де тоді сидів уже намісник Данила, а потім розоряти Волинь та Галичину?

Та головна причина, через яку ми не можемо погодитися з версією М. Димника та О. В. Майорова, – це особи князів, з якими начебто монголи уклали мир під Києвом. Можна припустити, що Мстислав Глібович, розгромлений під Черніговом, міг прибути до свого старшого родича та сюзерена – Михайла Всеволодовича, великого князя Київського. Але яким чином у Києві, або принаймі десь поблизу міста, наприкінці 1239 р. могли опинитися вороги Михайла – Володимир Рюрикович, тоді князь Смоленський (!), та Данило Галицький? Щодо Мстислава Глібовича, то довелося б визнати, що він зрадив Михайла Всеволодовича, який ще мав шанси відбитися від монголів, та перейшов на бік його ворогів, разом із якими й помирився з монголами під Києвом. З викладення подій у літописах «новгородсько-софійської групи» виходить, що після цього миру монголи відступили, але незабаром знову з'явилися навпроти Києва, намагаючись «прельстити» Михайла та киян (вдруге?). Все це виглядає, м'яко кажучи, не зовсім логічно.

Якщо ж до всього сказаного додати, що у повідомленні про «мир з монголами» фігурують саме ті князі (Володимир і Данило), які у 1235 р. облягали Чернігів, а потім (за Галицьким літописом) помирилися з Мстиславом та чернігівцями, то висновок є цілком очевидним. Слідом за С. К. Черепановим та Дж. Феннелом слід визнати, що даний фрагмент у новгородсько-софійських літописах вставлено після здобуття монголами Чернігова помилково, а насправді він відноситься до подій 1235 р. Щоправда, автору такої «комбінації» довелося дещо «відредагувати» текст свого джерела: замість «Сътвориша же миръ с Володимеромъ и Даниломъ Мъстиславъ и чернѣговци (...) оттуда с миромъ прійдоша къ Києву» (так у Галицькому літописі) вийшло «А оттолѣ приидоша къ Киеву с миромъ и смирившася съ Мъстиславомъ (Мъстиславъ) и Володимеромъ, и съ Даниломъ». Як бачимо, укладач протографу «новгородсько-софійської групи», по-перше, поміняв фрази першоджерела місцями, а по-друге, замінив «Мъстиславъ и чернѣговци» на «съ Мъстиславомъ», вмістивши змінений фрагмент не після, а перед іменами Володимира й Данила (причому в одному зі списків збереглося первісне «Мъстиславъ»).

Ще одним аргументом версії М. Димника та О. В. Майорова є наступний. «Ще однією досить важливою обставиною, що вказує на відповідність описуваного походу на Чернігів реаліям монголо-татарського нашествя, є наведений у літопису перелік захоплених міст, точніше кажучи, послідовність, у якій ці міста перераховані. Вказані свідчення містяться лише в Іл, де говориться, що від Чернігова вороги «поидоша, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне. Тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескъ, инии грады многии, и придоша же опять Черниговоу» (...)

Таким чином, усі згадані літописом міста розташовувалися на схід або північний схід від Чернігова: Сновськ – приблизно у 30 км, Хоробор і Сосниця – у 85-100 км (якщо рахувати за течією Десни). Як правильно зазначив М. Димник, послідовність, у якій названі ці міста в літописі, вірогідно, відбиває черговість їхнього захоплення. «Знаменно, що міста Хоробор та Сосниця, розташовані східніше Сновська, були захоплені раніше за нього. Це має означати, – робить висновок дослідник, – що нападники прийшли зі сходу»³⁹.

Якщо, тим не менше, вказані міста були зруйновані князями Володимиром і Данилом, як стверджується в Іл, «дивно, що він не називає жодного міста західніше Чернігова, що лежав на шляху князів та їхніх армій і не захопленого ними»⁴⁰. В альтернативному варіанті опису чернігівської кампанії, представленому в Н1л, говориться, що нападники обмежились лише розоренням найближчих околиць Чернігова: «...много воева около Чернигова, и посадъ пожже... много пустошивъ около Чернигова». Ці свідчення, як і все повідомлення Н1л, слід вважати більш достовірним»⁴¹.

На це можна заперечити, що послідовність переліку чернігівських міст у Галицькому літописі зовсім не обов'язково має відповідати послідовності їх здобуття. Києво-галицькі війська розпочали спустошення Подесення, відійшовши від Чернігова, і повернулися туди зі східного боку: «*оттуда* же пойдоша плѣняща землю (...), и иные грады многы, и прійдоша же *опять* к Черньгову». Це цілком відповідає свідченню Новгородського літопису: «много пустошивъ около Чернигова, поиде *опять*». Проте, що Володимир та Данило у 1235 р. не обмежились «лише розоренням найближчих околиць Чернігова», Галицький літопис прямо вказує і дещо нижче, причому це свідчення вже ніяк не можна «перенести» на події 1239 р.: «Даниль бо и вои его бѣ иструдилися, поплѣнила бо бѣ *вси Черньговскіе страны*, воєваль бо бѣ отъ Крещенія до Вознесенія, сътвори миръ, *въротися къ Києву*»⁴². Стосовно ж того, що літопис «не називає жодного міста західніше Чернігова, що лежав на шляху князів та їхніх армій» – це можна пояснити як тим, що киево-галицькі війська *стрімко* йшли від Дніпра до Чернігова, не зупиняючись для штурму незначних міст, так і тим, що ці міста малися на увазі під словами «и иные грады многы».

У підсумку О. В. Майоров говорить: «Таким чином, ми повинні констатувати цілком очевидний факт: текст, що читається в Іл під 6742 р., насправді відноситься до подій татарського нашестя і повинен бути вміщеним (як це зроблено в С1л – НК2 – Н4л) під 6747 р. у зв'язку з повідомленням про похід військ Батия.

Первісний текст опису нашестя монголо-татар на Чернігівську землю в ГВл виявився розірваним на частини. Якщо з'єднати ці штучно розрізнені фрагменти, вийде цілісна послідовна оповідь, що майже дослівно співпадає з текстом новгородських літописів (...) Пізнішими переписувачами був опущений невеликий фрагмент, що читається зараз лише в Іл і розповідає про початкову стадію походу (здобуття Хоробора і т. д. – **С. К.**) (...) Вирваний з первісного контексту та пристосований до інших цілей, він виглядає в ГВл як зайва та малозрозуміла подробиця (...) Повернутий до свого первісного контексту, фрагмент, що нами розглядається, набуває втраченого смислу: від кордонів Чернігівської землі татари рухались на захід вздовж західного берегу Сейму, а потім Десни, по черзі захоплюючи розташовані там міста, і лише після цього досягли самого Чернігова»⁴³. Але насправді монгольські війська, як це добре видно з усіх літописів, прийшли під Чернігів з півдня, а саме, після здобуття Переяслава.

За версією О. В. Майорова (та М. Димника), укладач Галицько-Волинського літопису, маючи в своєму розпорядженні первісну повість про нашестя Батия, мав зробити наступне: більшу її частину правильно навів на своєму місці, але три фрагменти – про здобуття Хоробора і т. д., камнемітні машини під Черніговом та мир з Мстиславом, Володимиром і Данилом, – чомусь вирішив перенести на п'ять років раніше, «врізавши» їх до опису киево-галицького походу на Чернігів 1235 р. Причому очолювали цей похід, дивним чином, саме ті князі – Володимир Київський та Данило Галицький, – які, за версією літописів «новгородсько-софійської групи», начебто наприкінці 1239 р. помирилися, ще не воювавши, з монголами під Києвом, де тоді сидів Михайло Всеволодович! Усе це виглядає майже фантастично. Майоров же з даного приводу запропонував наступне пояснення: «Цей текст (Софійського І літопису, а також «реконструйований» нібито первісний текст Галицького літопису. – **С. К.**), таким чином, відповідає розміру тексту, який міг вміститися на одному аркуші гаданого спільного оригіналу Іпатіївського та Хлебніковського списків ГВл.

Якщо порядок аркушів у ньому дійсно був порушений, то переписувачі могли переплутати та перемішати подібні тексти про облогу Чернігова руськими князями у середині 1230-х рр. і татарами у 1239 р., оскільки в них фігурують імена одних і тих самих князів. В результаті частина опису штурму Чернігова татарами (повідомлення про використання «таранів» та примирення з руськими князями) виявилась вміщеною у статті про похід на Чернігів під час усобиці руських князів.

Такий плутанині сприяла відсутність порічної сітки в спільному оригіналі Іпатіївського та Хлебніковського списків, а також та обставина, що в оповіданні про здобуття Чернігова й примирення з князями у 1239 р. немає прямої згадки про татар.

Вирване з контексту і, зокрема, відокремлене від попереднього повідомлення про здобуття татарами Переяслава, це оповідання зовні справляє враження опису звичайної внутрішньої усобиці князів, що завершилася їхнім взаємним примиренням».

«Втім, строго кажучи, оповідання про здобуття Чернігова татарами й примирення з ними руських князів не просто було переміщене з одного місця літопису в інше, як могло відбутися внаслідок механічного переміщення аркушів літопису. В результаті переміщення це оповідання виявилось розділеним на кілька фрагментів, частина яких потрапила до статті 6742 р. (облога Чернігова руськими князями у 1235 р.), а інша частина – до статті 6745 р. (здобуття Чернігова татарами у 1239 р.). Отже, мова має йти про дворазове використання одного й того ж тексту при описі схожих за найважливішими деталями подій (імена дійових осіб, назви географічних об'єктів), що відносяться, однак, до різного часу й між собою не пов'язані»⁴⁴.

Інакше кажучи, знов-таки виходить, що укладач Галицького літопису, маючи перед очима відірваний аркуш протографу з текстом Повісті про нашестя Батия (обсягом всього лише близько 14 друкованих рядків одного стовпчика, тобто десяти семи «справжніх» друкованих рядків), розірвав його на найдрібніші фрагменти, три з яких свідомо відніс до подій 1235 р. – адже випадково опинитися *саме* на цьому місці аркуш просто не міг, – тоді як решту тексту – цілком правильно вмістив серед подій монгольського нашестя 1239 р.! Жодного смислу в проведенні подібних маніпуляцій ми не бачимо. Навіть навпаки, фрагмент про використання «таранів» значно «ефектніше» читався б саме при описі облоги Чернігова монголами, а не руськими князями за чотири роки до того.

Ми вважаємо, що в даному випадку укладач протографу літописів «новгородсько-софійської групи» використав оповідь про нашестя Батия з Галицького літопису, але «доповнив» її двома епізодами, що в джерелі відносилися до облоги Чернігова у 1235 р. (О. В. Майоров таку можливість чомусь виключає⁴⁵). Перенесення першого епізоду явно пояснюється «художнім задумом» – підкреслити масштабність чернігівського «бою» з монголами, другий же епізод, про мир з руськими князями, «потрапив» до подій 1239 р. чисто механічно. Питання полягає лише в тому, чи був знайомим укладач протографу «новгородсько-софійської групи» з Галицьким літописом? І відповідь на це питання є однозначно позитивною: наприклад, комбінована повість про битву на р. Калці 1223 р. у Софійському І літописі, безперечно, містить такі деталі, які могли бути запозиченими *лише* з Галицького літопису⁴⁶. Нарешті, слід мати на увазі й той факт, що Галицько-Волинський літопис було *остаточно* укладено наприкінці XIII ст., може, на початку XIV-го (доведений до подій 1289 р.), тоді як протограф літописів «новгородсько-софійської групи» – за різними даними, аж у 1418 р. чи, скоріше, 1430 – 1440-х рр.⁴⁷.

Підсумовуючи все вищесказане, ми приходимо до переконання, що опис чернігівських подій 1235 та 1239 рр. у Галицькому літописі є цілком правильним, тоді як у значно пізніших зведеннях «новгородсько-софійської групи» два епізоди з 1235 р. було штучно перенесено до подій 1239 р.

* * *

З літописного повідомлення не зовсім зрозуміло, чи був Мстислав Глібович воєводи 1239 р. князем Чернігівським, чи лише прийшов на допомогу Чернігову з якогось удільного центру? Другий із цих варіантів підтримував П. Голубовський⁴⁸, в наш час до нього схилиються Л. Войтович⁴⁹, А. А. Горський⁵⁰, Д. Г. Хрустальов⁵¹. Однак Р. В. Зотов вважав, що «правлячим князем чернігівським він (Мстислав. – **С. К.**), за всією вірогідністю, був з 1234 р., коли Михайло Всеволодович пішов до Галича, а потім зайняв київський стіл (1237 р. – **С. К.**)»⁵². «Вираз Іпатіївського літопису «слышавъ же Мстиславъ Глѣбовичъ нападеніе на градъ иноплемєнныхъ, *приде* на нѣ со всеми вои», ми пояснюємо не прибуттям Мстислава на допомогу Чернігову з іншого міста, а просто виходом Мстислава з Чернігова на битву з татарами під самим Черніговом. У Никонівському літопису читається: «и *изыде* (Мстислав) на нихъ со многими

воинства своїми»⁵³. Цю ж думку поділяють сучасні дослідники С. О. Павленко⁵⁴ та М. Ф. Котляр (з посиланням на франкомовну роботу М. фон Баумгартена 1927 р.)⁵⁵.

Справді, за традиційною практикою чернігівських Ольговичів, голова їхнього роду, займаючи більш значний князівський стіл (у XII ст. – Київ), відступав Чернігів наступному за старшинством родичу. Тому немає нічого дивного в тому, що Михайло Всеволодович, посівши у 1235 р. галицький стіл, залишив у Чернігові Мстислава Глібовича – тим більше, що останній, як ми бачили, незадовго перед тим відстояв столицю Ольговичів від потужної киево-галицької коаліції. Значно менше вірогідно, що Мстислав отримав Чернігів лише після того, як Михайло у 1237 р. заволодів Києвом, або вже після монгольського нашествия, під час перебування Михайла за кордоном наприкінці 1239 – 1241 рр.

Що ж стосується літописного повідомлення 1239 р., то з нього справді не обов'язково випливає, що на момент нашествия монголів Мстислав знаходився саме в Чернігові. Але це аж ніяк не означає, що він тоді не був князем Чернігівським: Мстислав міг очікувати зустрічі з ворогом десь у іншому місці або й перебувати у своєму попередньому, удільному центрі (аналогічно тому, як у 1280-х рр. Роман Старий, великий князь Чернігівський, проживав переважно у своєму удільному Брянську).

Після 1239 р. будь-які звістки джерел про Мстислава Глібовича зникають. Щоправда, в історіографії можна зустріти твердження, нібито після здобуття Чернігова монголами Мстислав втік до Угорщини⁵⁶. Але воно базується лише на наступному повідомленні Лаврентіївського літопису: «Того ж лѣта взяша татарове Черниговъ, князи ихъ выѣхаша въ Угры»⁵⁷. А це повідомлення, цілком очевидно, насправді має відноситися до Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава (про їхню втечу саме до Угорщини повідомляє Галицький літопис). У 1241 р., коли Михайло повернувся-таки на спустошену Русь, Мстислав Глібович у Чернігові вже не княжив – Михайло вислав туди сина Ростислава⁵⁸. У пом'яниках князів Чернігівських Ростислав Михайлович не записаний, а отже, скоріш за все, самостійним князем Чернігівським він не вважався (та й уже в наступному році він знову втік до Угорщини, цього разу назавжди).

Таким чином, дата смерті Мстислава Глібовича залишається невідомою навіть приблизно. Єдиною «зачіпкою» в цьому плані могло б стати ототожнення князя Андрія Мстиславича, вбитого за наказом Батия у 1246 р.⁵⁹, з сином Мстислава Глібовича. Безперечно, про цю ж подію повідомляє папський посол Плано Карпіні, який згадував, що під час його перебування в Орді, тобто весною 1246 р., за наказом Бату було вбито Андрія, князя з Чернігова (Cherneglove) з Русі⁶⁰. Оскільки в самому Чернігові тоді князував Михайло Всеволодович, то титул князя Чернігівського у Плано Карпіні можна розуміти лише в загальному смислі – як вказівку про приналежність Андрія до роду князів Чернігівських.

Але сином якого саме Мстислава з князів Чернігівських був Андрій Мстиславич – Мстислава Святославича, Мстислава Глібовича чи, можливо, Мстислава Рильського? М. Д. Квашнін-Самарін звернув увагу на те, що у Плано Карпіні його молодший брат названий «рис», тобто хлопчиком (чи точніше отроком)⁶¹. А сину Мстислава Святославича, який загинув на Калці у 1223 р. вже у похилому віці, у 1246 р. могло бути щонайменше 22 роки (а скоріш за все – не менше 40-50, оскільки Мстислав одружився у 1183 р.). У підсумку Квашнін-Самарін визнає вбитого Батием Андрія Мстиславича Чернігівського сином Мстислава Глібовича. На доказ своєї тези дослідник наводить і ще один аргумент. Відомо, що у 1238 р. в Козельську, колишній волості Мстислава Святославича, князував *малолітній* Василь. Він міг отримати Козельськ «лише в якості отчини Мстиславичів, і лише в тому випадку, якщо цей Василь був єдиним, чи принаймні старшим нащадком (онуком?) Мстислава Святославича». Інакше кажучи, всі сини Мстислава Святославича померли до 1238 р., тобто вбитий у 1246 р. Андрій був сином іншого Мстислава Чернігівського – Глібовича⁶².

Р. В. Зотов ототожнював Андрія Мстиславича, вбитого Батием, не з сином Мстислава Святославича чи Мстислава Глібовича, а з князем Андрієм Рильським, який поминається у Любецькому синодику (та Введенсько-Печерському пом'янику) від-

разу після князя Василя Козельського († 1238)⁶³. Цього ж Андрія дослідник вважає сином князя Мстислава Рильського, вбитого татарами у 1241 р. (див. вище), онуком Святослава-Бориса Ольговича Рильського⁶⁴. Слабкі місця цієї гіпотези очевидні: по батькові князя Андрія Рильського у пом'яниках не вказане, а про вбивство його татарами там нічого не говориться. Хоча факти таких вбивств у пом'яниках відзначалися і не завжди: наприклад, у Введенсько-Печерському поминаються князі Дмитро, Андрій, Іоанн та Гавриїл Мстиславичі, судячи з місця їхнього запису – сини Мстислава Святославича (такими їх вважав і Зотов)⁶⁵; принаймні один з них загинув у битві на Калці разом із батьком (свідчення літописів), про факт насильницької смерті якого пом'яники, до речі, також нічого не говорять.

Л. Войтович князя Андрія Мстиславича, вбитого Батиєм, слідом за Квашніним-Самаріним вважає сином Мстислава Глібовича, у той же час погоджуючись із Зотовим з приводу походження князя Андрія Рильського⁶⁶.

Однак ми вважаємо цілком реальною і версію Зотова про тотожність Андрія Мстиславича «Чернігівського» з Андрієм Рильським. Той Андрій великим князем Чернігівським, повторюємо, в *будь-якому випадку* бути не міг, а отже, він володів лише одним із чернігівських уділів, яким і був Рильськ. Проти версії про походження Андрія Мстиславича від Мстислава Глібовича можна навести й ще один аргумент. А саме, у пом'яниках Мстислав записаний *без* своєї дружини, хоча всі великі князі Чернігівські до і після нього – з дружинами (за винятком князя-ченця Олега Романовича). Це дає вагомі підстави стверджувати, що Мстислав Глібович помер неодруженим, а отже, Андрій не міг бути його сином. А якщо це дійсно так, то не можна виключати й тієї можливості, що Мстислав навіть пережив Михайла Всеволодовича, і в такому разі після його загибелі міг зайняти, вже вдруге, чернігівський великокняжий стіл. Хоча в підсумку, звичайно, слід визнати, що все це одні лише гіпотези, якими так багата генеалогія чернігівських Ольговичів.

На завершення вкажемо ще, що з найближчих родичів великого князя Мстислава-Федора Глібовича у пом'яниках записаний князь Антоній Глібович⁶⁷. Усі дослідники згодні в тому, що це був рідний брат Мстислава, один з удільних князів Чернігівських. Ні його мирського, «князівського» імені, ні якихось інших даних про Антонія Глібовича ми не маємо.

1. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 17; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 17.

2. ПСРЛ. – М., 2001 [СПб., 1908]. – Т. II. – Стб. 625 (6690 р.). Стиль літочислення тут на одиницю нижчий за березневий, що видно з порівняння з Лаврентіївським літописом; отже, насправді шлюб відбувся у 6991 (1183) березневого р. (Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 201).

3. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 680; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 207.

4. ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 110.

5. ПСРЛ. – М., 2001 [Л., 1926-1928]. Т. I. – Стб. 470.

6. Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – М., 1847. – Год третий. – № 1. – Отд. IV. – С. 15, 25. Перша публікація цієї роботи: Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – СПб., 1816. – № 41.

7. Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах России. – М., 1852. – С. 541.

8. Иловайский Д. И. История России: Становление Руси. Периоды Киевский и Владимирский. – М., 1996. – С. 526.

9. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1908. – Т. VII: Малороссия. – С. 353; Географическо-

статистический словарь Российской империи / Под ред. В. П. Семенова. – СПб., 1885. – Т. V. – Вып. 4. – С. 662.

10. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Ч. I // *Rossica antiqua*. – 2012 – № 1. – С. 74-76.

11. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 94.

12. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 122. Ми вважаємо, що Олег Святославич був князем, окремим від Олега Курського (Ігоревича), який згадується у 1223 і 1226 рр. (тоді як Р. В. Зотов та деякі інші дослідники їх ототожнюють). Див. про це: Келембет С. Олег-Павло Ігоревич, князь Курський та великий князь Чернігівський // *Сіверянський літопис*. – 2017. – № 4. – С. 7-10.

13. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 154-155, і т. д..

14. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 409.

15. Галицько-Волинський літопис. К., 2002. – С. 97.

16. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л., 1950. – С. 73-74.

17. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905 [К., 1992]. – Т. II. – С. 247.

18. Галицько-Волинський літопис. – С. 217.

19. Горский А. А. Русские земли в XIII – XIV веках: пути политического развития. – СПб., 2016. – С. 115-116, прим. 33.

20. Хрусталева Д. Г. Русь: от нашествия до «ига». 30 – 40 гг. XIII в. – СПб., 2008. – С. 39-40.

21. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернівці, 1996. – С. 24-25.

22. Поменник Введенської церкви... – С. 17. У пізнішому Любецькому синодику слово «Черниговского» відсутнє (Синодик Любецкого Антониевского монастиря. – Арк. 17 зв.).

23. Ця повна дата – 18 жовтня у вівторок, – збереглася у псковському літописанні (Псковские летописи. – М., 1955. – Вып. 2. – С. 79). Вказані число та день неділі дійсно співпадали саме у 1239 р., до якого відносять здобуття Чернігова більшість інших літописів.

24. Галицько-Волинський літопис. – С. 100.

25. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. VI. – Вып. 1. – С. 300-301 (Софійський I літопис старшого ізводу); М., 2000. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 222-223, 225 (Новгородський IV літопис, зі вставкою про Невське побоїще). У Московському зведенні кінця XV ст., а також деяких інших літописах, другий з виділених фрагментів пропущено; крім того, тут додано, що Мстислав Глібович був онуком Святослава *Ольговича* (ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 130) – явна помилка пізнішого редактора, аналогічна такій же самій щодо походження Михайла Всеволодовича (див. вище).

26. Черепанов С. К. К вопросу о южном источнике Софийской I и Новгородской IV летописей // *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР* – Л., 1976. – Т. 30. – С. 281.

27. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200 – 1304. – М., 1989. – С. 135, прим. 101.

28. Черепанов С. К. К вопросу о южном источнике... – С. 281, прим. 11.

29. Dimnik M. The Siege of Chernigov in 1235 // *Mediaeval Studies*. – Toronto, 1979. – Vol. 41. – P. 397.

30. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 55-60.

31. Галицько-Волинський літопис. – С. 105, 124.

32. Горский А. А. Русские земли XIII – XIV вв.: Пути политического развития. – М., 1996. – С. 86, прим. 33.

33. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 62-64.

34. Dimnik M. The Siege of Chernigov... – P. 395-396.
35. Dimnik M. The Siege of Chernigov... – P. 401.
36. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 64-65.
37. Там само. – С. 65, 86-93. Майоров припускає, що переговори з руськими князями монголи зав'язали за посередництвом чернігівського єпископа Порфирія, якого захопили в полон у Чернігові, але згодом відпустили у Глухові (с. 70-73, 76).
38. Димник М. Борьба за Галич между Даниилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235 – 1245 гг.) // *Rossica antiqua*. – 2013. – № 1. – С. 76, 78-82.
39. Dimnik M. The Siege of Chernigov... – P. 399.
40. Ibid.
41. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 65-67.
42. Галицько-Волинський літопис. – С. 97.
43. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 67-69.
44. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Ч. II // *Rossica antiqua*. – 2012 – № 2. – С. 77-78. Далі Майоров наводить аналогічний приклад з Галицького літопису, коли, на його думку, первісно цілісне оповідання начебто було потім «розірване» на фрагменти, вміщені в різних місцях – похід Данила Галицького на Дорогичин. Ми вимушені коротко проаналізувати і цей аргумент дослідника, хоча прямого відношення до нашої теми він і не має.
- У Галицькому літописі повідомляється про два походи Данила на Дорогичин – у 6743 р. (за хибною хронологією Іпатіївського списку) проти рицарів-тамплієрів (Ордену Ієрусалимського Храму), причому тут не вказано навіть назву міста, та у 6748 р., проти не названих конкретно ворогів. Перший похід, який відбувся у *березні*, в історіографії традиційно відносився до 1238 чи скоріше 1237 р. (Хрусталеv Д. Г. Русь: от нашествия до «ига». 30 – 40 гг. XIII в. – СПб., 2008. – С. 289-290): 3 березня 1237 р. князь Конрад Мазовецький надав Дорогичин братам «Ордена рицарів Христових, колись дому Добжинського (*ordinis militum Christi domus quondam Dobrinensis*)». Самого Добжинського ордену тоді вже не існувало, оскільки ще у 1235 р. папа Григорій IX включив його до складу Тевтонського ордену. Сам же Майоров погоджується, що «після вступу до сили рішення про інкорпорацію, частина рицарів ліквідованого Добжинського ордену (...) повернулася на батьківщину до Мекленбурга; друга ж частина на чолі з магістром Бруно перейшла до Дорогичина, і, не бажаючи об'єднуватися з тевтонцями, вступила до Ордену тамплієрів». 1 жовтня 1239 р. князь Болеслав, син Конрада, надав три села на Західному Бузі та Нареві «братам-рицарям дому Храму Святої землі Ієрусалима (*terre sancte Ierosolimitane fratribus que domus militie Templi*)». А. Юсупович вважав, що тамплієри були запрошені до Мазовії відразу після інкорпорації Добжинського ордену до Тевтонського, і грамота Конрада від 3 березня 1237 р. мала на увазі надання Дорогичина тамплієрам, а згаданий в документі (а також Галицькому літописі) магістр Бруно ставав головою їх нової командорії (Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Ч. II. – С. 79-84).

Однак О. В. Майоров із цим не погоджується, пишучи: «Важко припустити, щоб у документах, що вийшли з однієї канцелярії з інтервалом у півтора роки, одна й та сама рицарська корпорація могла виступати під цілком різними назвами. Ще важче припустити, що у 1237 р. мазовецькі князі могли сприймати «рицарів дому Храму», тобто тамплієрів, у якості членів ліквідованого папою Добжинського ордену. Отже, надання Дорогичина тамплієрам мало відбутися пізніше.

Таке надання, з усього видно, також було здійснене Конрадом Мазовецьким. І хоча акт передачі Дорогичина тамплієрам не зберігся, факт надання підтверджується булою папи Іннокентія IV, що збереглася у виді регести: «У 1250 році

Іннокентій IV підтверджує даріння тамплієрам замків на річці Бух, котрі Конрад, князь Ленчицький, [надав] тамплієрам за спокутування гріхів».

Дослідники одностайні в тому, що папа санкціонував передачу тамплієрам разом із іншими поселеннями на Бузі також і Дорогичинського замку, котру ленчицький та мазовецький князь Конрад здійснив кількома роками раніше, перед своєю смертю у 1247 р. (насправді так не вважав, принаймі, А. Юсупович – див. вище. – **С. К.**).

Таким чином, Данило Галицький не міг відбити Дорогичин у тамплієрів ні у 1237, ні у 1238 рр. Ледве чи це могло відбутися у 1239 чи 1240 рр., оскільки наприкінці 1240 – початку 1241 р. Данило, рятуючись втечею від татар та не знайшовши притулку в Угорщині, знайшов укриття в мазовецького князя Болеслава Конрадовича». «За думкою Юсуповича, вибити тамплієрів з Дорогичина та захопити в полон магістра й частину рицарів Данило зміг у 1243 р. Запропоновані дослідником аргументи, на наш погляд, заслуговують уваги. Не можна, однак, виключати, що відвоювання Дорогичина могло відбутися й кількома роками пізніше» (там само, с. 84-88).

«Отже, первісно єдине оповідання про відвоювання Данилом Дорогичина у тамплієрів виявилось потім розділеним на дві частини, подібно до оповідання про здобуття Чернігова татарами. Обидва тексти приблизно рівні між собою за об'ємом, і, якщо правильне припущення, що оригінал ГВл представляв собою рукопис малого формату (in octavo), або текст у ньому супроводжувався мініатюрами, то первісний текст оповідання про Дорогичин (як і оповідання про Чернігів) міг вміщатися на одному аркуші» (там само, с. 89-90).

Насправді ми не маємо жодних причин, аби заперечувати реальність першого походу Данила на Дорогичин саме у 1237 р., а другого – на початку 1240-х рр. Надання Конрада Мазовецького 1237 р. адресоване рицарям *колишнього* Добжинського ордену, напевне, тому, що вони тоді ще зберігали певну автономію в складі Ордену тамплієрів. Протягом же наступних 2,5 років добжинці, вірогідно, остаточно злилися з тамплієрами, що й відбулося у наданні князя Болеслава від 1 жовтня 1239 р. У будь-якому разі, надання Дорогичина 1237 р. *загалом* могло стосуватися лише Ордену тамплієрів (А. Юсупович), адже колишні добжинці навряд чи могли діяти самостійно, поза межами якогось *офіційного* рицарського ордену. А отже, у 1237 р. Данило Галицький цілком міг воювати з рицарями, які носили на плащах червоний тамплієрський хрест.

Галицький літопис повідомляє, що вперше Данило здобув місто (Дорогичин) у *березні*, тоді як надання добжинцям-тамплієрам датоване 3 березня 1237 р. Подібний збіг говорить сам за себе. Дивує лише оперативність Данила, який напав на рицарів практично відразу після їх утвердження в Дорогичині. Але літопис цілком задовільно пояснює і це: виявляється, що взагалі-то Романовичі виступили в похід проти ятвягів, але зупинилися під Берестям через те, що «рекамь наводнившимся», і тоді Данило вирішив повернути війська на Дорогичин. Цілком логічно буде припустити, що таке рішення князь прийняв *відразу* після того, як довідався про зайняття Дорогичина хрестоносцями – сталося так, що він перебував поблизу зі вже готовими військами. До речі, така хронологічна послідовність також є аргументом на користь реальності Дорогичинського походу 1237 р. Можна ще зазначити, що після його завершення Романовичі «возьвратися [в] Володимерь» – до міста, яке було столицею Данила саме у 1237 р., тоді як у 1240-х рр. там сидів Василько. Майоров же вважав, що похід 1240-х рр. здійснив один Данило (с. 87); таким чином, виходить, що він повернувся не до свого стольного Галича чи Холма, а до братового Володимира (хоча, враховуючи відому солідарність братів, це б і не було чимось невірогідним).

Нарешті, у повідомленні Галицького літопису під 6748 р. (за Іпатським списком) про другий похід Данила є пряма вказівка на те, що колись *раніше* він здобув Дорогичин силою: «Се градъ мои, преже бо прияхъ и копьемъ». Майоров

відносить ці слова Данила до подій 1217/18 р. (с. 89), але серед міст, які повернули тоді Романовичі, Дорогичин не вказаний. Більшість цих міст лежали на південь від Берестя, причому літопис прямо говорить, що їх держав Лешко (Білий, князь Краківський), а не його молодший брат, князь Конрад Мазовецький, якому належав Дорогичин у 1237 р. Біографія Данила описана в Галицькому літописі досить детально, і немає підстав сумніватися, що у 1240-х рр., нагадуючи про відвоювання Дорогичина, він мав на увазі саме похід 1237 р. І взагалі, реконструкція Майоровим «первісно єдиного тексту» про Дорогичинський похід, потім нібито розділеного на чотири уривки, вміщені по два під 6748 та 6743 рр. (с. 91-92), виглядає зовсім непереконливою.

45. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. Ч. II. – С. 75.

46. ПСРЛ. – Т. V. – Вип. 1. – Стб. 278-281; Галицько-Волинський літопис. – С. 85-87. Найхарактерніші деталі: «Василка же не бѣ в Володимирѣ, млад» (у Галицькому літописі правильно: «Василка же не бѣ, бѣ бо в Володимери младъ»); імена галицьких воєвод, Юрія Домамирича та Держикрая Володиславича; найдетальніші подробиці про участь у битві Данила Галицького та його бояр; про Мстислава Німого (князя Луцького) та його особисті відносини до Данила.

47. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. Ч. I. – С. 35-37.

48. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. – К., 1881. – С. 193.

49. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 409.

50. Горский А. А. Русские земли в XIII – XIV веках: пути политического развития. – СПб., 2016. – С. 116.

51. Хрусталева Д. Г. Русь: от нашествия до «ига». 30 – 40 гг. XIII в. – СПб., 2008. – С. 162.

52. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 76.

53. Там само. – С. 194.

54. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський... – С. 25, 29.

55. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 217, 236.

56. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. – С. 193; Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 76, 154.

57. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 469.

58. Галицько-Волинський літопис. – С. 103; Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 30-31.

59. Цитата М. М. Карамзіна з якогось Синодального літопису № 52, під 6753 (1245 г.) (Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб., 1842. – Кн. I. – Т. IV. – Стб. 22, прим. 62); ПСРЛ. – Т. XV. – Вип. 1. – Стб. 31 (під 6754 р.).

60. Плано-Карпини Д. дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны. – М., 1957. – С. 29-30.

61. Там само. – С. 30.

62. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – Отд. V. – С. 214-215.

63. Поменник Введенської церкви... – С. 18; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Арк. 18 зв.

64. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 93-94.

65. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 69-70.

66. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С. 410, 412, 413.

67. Поменник Введенської церкви... – С. 17; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Арк. 18.

В статье исследуются тексты с упоминанием Мстислава Глебовича, которые содержатся в Галицкой летописи и летописях так называемой «Новгородско-Софийской группы». Главное содержание работы – критика гипотезы М. Дымника и А. В. Майорова о первичности и достоверности текста новгородско-софийских летописей под 6747 (1239) г.; по мнению упомянутых исследователей, несколько фрагментов из этого текста, в т. ч. с упоминанием Мстислава, в Галицкой летописи были искусственно вставлены в описание черниговских событий 1235 г. Автор же доказывает обратный порядок заимствования – перенесение некоторых эпизодов из Галицкой летописи, относящихся к 1235 г., в описание монгольского нашествия на Чернигов 1239 г. Также делается вывод, что Мстислав Глебович княжил в Чернигове с 1235 по 1239 (1241?) годы и, возможно, вторично с 1246 г.

Ключевые слова: Мстислав Глебович, Михаил Всеволодович, Чернигов, монгольское нашествие, Галицкая летопись, летописи «Новгородско-Софийской группы», помянники (синодики) князей Черниговских.

Stanislaw Kelembet. Mstislav III-Feodor Glebovich, Grand Prince of Chernigov.

The article examines the texts mentioning Mstislav Glebovich. These texts are contained in Galician annals and chronicles of the so-called «Sofia Novgorod-group.» The main content of the work - the criticism of hypothesis of M. Dymnik and A. V. Mayorov about the primacy and authenticity of the text of Novgorod Sofia Chronicle under 6747 (1239). According to the mentioned researchers, a few fragments of this text, with the mention of Mstislav, in Galician chronicles were artificially inserted into the description of Chernigov event in 1235. The author proves the reverse order of borrowing – the transfer of some of the episodes of the Galician Chronicle, relating to 1235, in the description of the Mongolian invasion of Chernigov 1239. Also it is concluded that Mstislav Glebovich reigned in Chernigov from 1235 to 1239 (1241?) and maybe again from 1246.

Keywords: Mstislav Glebovich, Mikhail Vsevolodovich, Chernigov, the Mongolian invasion, Galician chronicle, chronicles of «Sofia-Novgorod group», Chernigov princes' synodic.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Петро Пиріг, Юрій Конопля

З ІСТОРІЇ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ СЕЛА КАРПИЛІВКИ*

У дослідженні мовою документів висвітлюються маловідомі моменти історії землеволодіння села Карпилівки на Козелещині (входило до складу Остерського повіту) в XVII столітті.

Ключові слова: Карпилівка, землеволодіння, монастирі, Кирилівський монастир, Братський монастир, гетьмани, XVII століття.

Великий вплив на життя та формування релігійної свідомості й світогляду мешканців Остерщини (в тому числі й села Карпилівки) мала Києво-Печерська лавра [1]. Важливе значення в цьому плані мали також інші православні монастирі. Саме вони були провідниками православної віри, «глибоко заціплювали в народ християнську віру та основи чесного життя... були головними сіячами духовної культури в Україні», в результаті чого «стали міцною підвалиною, на якій добре зростало православ'я в Україні» [2]. Особливо актуальним це було в період, коли українські землі перебували під владою Речі Посполитої й великих збитків православ'ю завдавали католики та уніати [3].

Монастирі були також важливими осередками господарської діяльності, пов'язаної насамперед із землеробством. У зв'язку з цим вони мали власні землі, на яких вирощувались всілякі сільськогосподарські культури, закладались сади, виноградники тощо. На них працювали монахи. А часто в ролі робітників на цих землях виступали прочани, які залишалися тут і навчалися кращої землеробської культури [4]. Виготовлена продукція слугувала передусім для задоволення власних потреб, а частина її продавалась, що свідчило про втягування монастирських господарств у систему ринкових відносин. За свідченням історичних джерел, монастирі постійно прагнули до розширення своїх земельних володінь.

Великими землевласниками були київські монастирі. Серед них – Кирилівський. Заснували його, до речі, чернігівські князі Ольговичі в період їхньої боротьби за київський престол. Фундатором монастиря був князь Всеволод. Існує думка, що це відбулось у 1140 р. Втім, питання про точну дату заснування обителі досі є дискусійним [5].

5 березня 1624 р. Кирилівський монастир заволодів Карпилівкою, яку тогочасні документи зафіксували як прикордонне київське місто [6]. У його власність переходили й карпилівські ґрунти. А в 1635 р. польський король Владислав IV (1632-1648рр.) надав монастирським монахам привілей на мостове в маєтності Карпилівка.

Богдан Хмельницький (1648-1657 рр.) чітко усвідомлював і розумів, яке неперевершене значення мають православні монастирі у справі збереження та примноження завоювань і надбань Визвольної війни українського народу як у соціально-економічній, так і духовній та політичній сферах. Тож він щедро підтверджував права монастирів на землеволодіння, надавав їм нові маєтності. Ця практика набула згодом широкого поширення і в політиці інших українських гетьманів.

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор.

© Конопля Юрій Михайлович – краєзнавець.

Звільняючи мешканців Карпилівки від повинностей, Хмельницький залишав повинності на користь Кирилівського монастиря, про що засвідчує поданий нижче універсал гетьмана.

1656, жовтня 18 (28). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про звільнення карпилівців і плосколізіців від усіх повинностей, крім повинностей на користь Київського Кирилівського монастиря

Богданъ Хмелницкий, гетманъ Войск его царского пресветлого вел[ичества] Запорожских.

Ознаймуемъ симъ писаніємъ нашимъ, кому о томъ ведати належить, а меновите старшини и черне Войскъ его цар[ского] прес[ветлого] велич[ества] Запорожских и иним всякого стану и кондиции людемъ, ижъ супликовали до нас карпиловци и плосколесици до монастиря Кирилского здавна належачие, же любо они до мерских тяжаровъ не належат, але тилко самому монастиреви повинност звиклую отдават повинни, а предце не слушне майстрату киевское, яко и инние люде до становиск подвод і инних тяжаров потягают. Прето пилю напоминаем и сурово розказуем, абы майстратъ и инние всякие преложение киевские од карпиловцовъ и плосколесцов жадной повинности не витягали ане подводами и становисками не правовали, але абы тилко повинност монастирскую полнили под сроким караніємъ.

Данъ в Чигирине, дня 18 октоврия 1656.

Богданъ Хмелницкий, рука власна.

У копії дописані слова: «У подленного листу печать приложона гетмана Богдана Хмелницкого» [7].

У 1615 р. Київське братство (виникло наприкінці XVI ст.) заснувало при Богоявленській церкві Братський монастир [8]. Доленосною для нього стала воля Галшки (Анни, Єлизавети) Гулевичівни – інтелігентної, освіченої й духовно багатой жінки, яка пожертвувала свою спадщину на розквіт рідного Києва та Братського монастиря. У дар останньому 15 жовтня 1615 р. вона передала земельну маєтність з двором і будівлями, а також всіма прибутками. У цьому ж році завдяки Галшці було зведено школу, з якої згодом виникла Києво-Могилянська колегія, а пізніше – Київська академія, що стала першим в Україні вищим навчальним закладом, аналогічним тогочасним західноєвропейським університетам. Слід зазначити, що Галшка вчинила так свідомо, всупереч волі родичів, які бажали, щоб вона залишила свою спадщину дітям. Цей її вчинок по праву вважається справжнім громадянським подвигом, на який здатні далеко не всі. На той час Галшка досягла зрілого віку, їй виповнилось 40 років. А померла вона в 70 років далеченько від рідного міста, в Луцьку, куди переїхала невідомо з яких причин [9].

Поступово земельні володіння Братського монастиря розширювались. Богдан Хмельницький передав йому маєтності, передусім село Мостище, що належали домніканам. Зазначимо, що останні з'явилися у Києві як місіонери у 1216 р. У 1288 р. вони заснували на Оболоні костіол і монастир, що в результаті нападу татар 1482 р. загинув у вогні пожежі, але невдовзі був відновлений, названий на честь Святого Миколая і в 1495 р. уже згадувався як діючий. У кінці XVII ст. його було перетворено на православну церкву святих Петра і Павла. Протягом 1934-1938 рр. знищений [10].

Про надання дізнаємося з наступного універсалу:

1651, січня 11 (21). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про передачу Київському Богоявленському Братському монастиреві села Мостище, що раніше належало київським домніканцям

Богданъ Хмелницкий, гетманъ з Войском Запорожскимъ.

Поневажъ всемогущюю своею рукою десного Богъ и створитель неба и земли сподобыл мне неприятелей и гонителей восточной православной церкви, матки нашей, ляховъ в Украину в Полицу далеко прознати, старане маю пилюне около благолеия церквий божих и монастыревъ для розмноження хвали Божой, а яко иннымъ многимъ церквамъ и монастырамъ для поправи и виживленя придаваем маєтности лятицкие и млыны, такъ монастиреве Богоявленскому Брацкому Киевскому доминеканские

маєтності, а особливе село, назване Мостища, над речкою Ирпинемъ и над речкою Которомъ, зо всема приналежними кгрунтами, полями, сеножатми, борами, лесами и всеми млынами и пожитками подаємъ въ владзу и спокойное уживане.

Данъ въ Чигирине 11-го дня іануарія року 1651.

Богданъ Хмельницький, рука власная [11].

Згодом послідували інші надання.

1656, січня 9 (19). Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про надання Київському Братському монастиреві сіл Ксавери, Мухойди, Плисецьке, Чорногородка і Сарновичі, Обиходи і Базар

Богданъ Хмельницький, гетманъ зъ Войскомъ его царского величества Запорожским.

Всьемъ взобець и кождому зъособна, кому бы о томъ ведати належало, меновите: паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству Войскъ его царського величества Запорожскихъ, также вшелякое кондиції людем, кому бы толко сее наше писане показано було, доносимъ до ведомосты, ижъ видячи ми монастирь Братский Киевский при недостатку потребуючи отъ нас поратунку, в которомъ щоденне за нас и всее Войско Запорожское отъдасться хвала Божия, пустилисьмо на виживенне и на поратунк церквы Божой братии монастыря вишъменованного Братского Киевского Ксаверов, що ксендзъ Елецъ держалъ и на Полесе маєтностъ Мухоеди, также и села подъ Фастовомъ езуитскіє, которіє передъ тимъ езуити держали, то єсть Плисецькое, Чорногородку, Сарновичи, Обиходи и Базар зо всеми пожитками, ставами, млинами, сеножатми и иншими енералетер доходами и приналежностями, такъ яко и перед тимъ подданиі поаинности звикли были отъбуваты, хотечи мети, аби и теперъ не иначей велебному в Богу отцу Лазареву Барановичеву, ректорови монастыря Братского Киевского и всей братии того жъ монастыря, албо кого там зошлетъ з слугъ монастирскихъ, кромъ жадного спротивення на се всехъ, опрочъ козаков, которые за- вше до войска ходитъ звикли, тую жъ повинностъ и послушенство отдавали. А ежели би хто, поважаючи легце сей нашъ універсалъ, послушнимъ битъ не хотель и подданства не отдавал, таковых ми отъ отца ректора и братий помененого монастыря зосланнымъ сурово карат позволяємъ, а инших и бунти вицинающих панови полковникове нашему киевскому бы на горло карать розказуєм, не чинечи иначей.

Данъ з Чигирина, дня 9 генваря 1656.

Богдан Хмельницький, рука власна [12].

На основі двох універсалів Богдана Хмельницького Братський монастир отримав важливий на той час привілей – дозвіл на сичення меду.

1655, червня 18 (28). Хотів. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл капітулі Київського братського монастиря ситити мед на свята

Богдан Хмельницький, гетман з Войском его царского вел[ичества] Запорожским.

Ознаймуємо тым листомъ нашимъ всимъ вобоєць, кому о томъ ведат належит, ижъ по- зволилисмо велебному господину отцу игумену и всей капитуле монастыря Братского Киевського канунов двоухъ съчєне, такъ и иншымъ свящєнникомъ киевскихъ церквей, то єст канунъ крєщєнєський и воздвиженєський, которіє кануны не болей, толко такъ, яко и киевскіє свящєчники сытят, мають бытъ съчєны. На што для болшое веры и памети тот нашъ лист менованымъ отцомъ братскимъ при подписє руки нашеє з печатю вой- скового даємо.

Деялося в Хотове, дня 18 іюня 1655.

Богданъ Хмельницький, рука власна.

На звороті: На съчєне канонів Богдана Хмельницького 1655 [13].

1656, січня 9 (19), Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького про дозвіл Київському Братському монастиреві ситити мед

Богдан Хмельницький, гетман з Войском его царского величества Запорожским.

Ознаймуємъ симъ писанемъ нашимъ всьемъ вобоєць и кождому зособна, кому о томъ

ведать належит, иж нашъ уневер[сал] показанъ будетъ вшеякое кондиции людемъ, иж выдѣчи мы монастырь Братський Киевский через тые заверухи военные зпущошальый и зубожальый, на который славное памяти Сагайдачный накладал, а хотячи то мете, абы тепер який-коллець поратунокъ могъ бытъ, позволилисмо братии для пожитку якого-коллець мед ситит, в чом такъ арендаре тамошныя, яко и жаденъ, абы перешкодою не були и того не зборонялъ, сурово росказуем.

Дат з Чигирина, дня 9 генваря 1656 р.

Богданъ Хмельницкий, рука власна.

На звороті: На ситине меду уневерсаль од его милости пана гетьмана Богдана Хмельницкого 1656 [14].

Подальше розширення володінь Братського монастиря пов'язане з гетьманом Іваном Самойловичем (1672–1687 рр.), який надав йому «местечко Моровск зо всеми принадлежностями и приходами» [15], а згодом «в замену Моровска с принадлежностями, маетност давнюю шляхецкую Проскурнинскую, названую Карпиловку, з присюлками, Лутавою, Выповзовом и Косачовкою, и зо всеми до Карпиловки давними принадлежностями, то ест з сеножатми, полями, огородами, волоками на пахане збожа, и полуволоками, до того з озерами и отчинами» [16].

Підтвердження цих володінь монастир отримав на основі універсалу гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.) та листа київського полковника Костянтина Солонини, який подаємо нижче:

Превелебный в Богу, мосце отче игумен братский Киевский, мой велце ласкавый отче и приятелю. По росказанию ясновельможного его милости добродее пана гетьмана, в листе его панском до мене выраженном, отдаю вашей превелебности до Карпиловки 2 присюлки Косачовку и Лутаву, а Выползов заставуем к месту (т. е. до Остра). А коли Господь Бог дастъ здоровье, можем мы и лучшие до того святого вашего месца найти маетности, при том яко здоровою вашу превелебность оглядати зичу, так его ж святым полецаю мене молитвам. Вашей превелебности всего добра зычливый приятель Константин Солонина, войска их царского пресв. велич. Запор. Киевс.

З Козельца. Октоврия 1 дня, року 1687 [17].

1687, жовтня 1. – Козелець. Лист київського полковника Костянтина Солонини до ректора Київського колегіуму Феодосія Гугуревича про передачу Братському монастиреві сіл Косачівки та Лутави

Превелебный в Богу мосце отче игумен Братский Киевский мой велце ласкавый отче и приятелю.

По расказанию ясне велможного Его милости добродее пана гетьмана (в) листе его панском до мене выраженом. Отдаю вашей превелебности до Карпиловки два присюлка Косачовку и Лутаву, а Выповзов заставуем к месту; а коли Господь и Бог даетъ здоровье, можем ми и лутіше до того святого вашего месца найти маетности при том, яко здоровою вашу превелебност оглядати зичу, так егож святым полецаю его молитвам.

Вашей превелебности всего добра жычливый приятель Константи́й Солонина, полковник Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозского киевски.

З Козельца октября 1 дня року 1687.

На обороте написано:

Превелебному в Богу его милости господину отцу Феодосію Кзугуревичу ректору и игуменове монастыря Братскаго Киевского моему велце ласкавому отцу и приятелеве подати [18].

Різними шляхами значні земельні угіддя потрапляли до рук козацької старшини. Остерський сотник Трохим Підтереба насильницьким способом заволодів Карпилівкою з присілками Лутавою, Виповзовом і Косачівкою. Наприкінці 1688 р. Генеральний військовий суд відсудив їх на користь Братського монастиря. Останній став також власником островів Медведків і Железняк.

1688, грудня 10. – Київ. Випис із книг Генерального військового суду з присудженням Братському монастирю ґрунтів, які були в незаконному володінні у Трохима Підтереби

Випис з книг Енерального суду, Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого.

Року тисяча шістьсот осмьдесят осмого місяця декабрия десятого дня.

Перед нами от року ясне велможного его милости пана Іоанна Мазепы, гетмана войск Их Царского Пресветлого Величества Запорозских, зослаными в полк Киевский на розсужене межи розными особами, заводьных акцій, Михайлом Вуяхевичом, судиею войсковым енеральным, Іваном Ломиковским, Андреем Василевичом, писаром судов войсковых, Григорием Карповичом, и Василием Гуминским, при бытности пана Константия Двигуровича Солонины полковника киевского, пана Івана Быковича, войта, и килка особ бурмистров майстрату Киевского, на разсужене нижей менованое sprawy засельми, постановивъшися персоналитер превелебный в Богу господин отец Феодосий Кзукгуревич, ректор и ігумен монастыря Братского Киевского, с притомностью превелебного в Богу господина отца Іоасафа Кроковского, префекта, и велебного отца Гавриила Ждановича, намесника, именем всее еже о Христе братии помененого монастыря Братского, пропонували жалобу свою перед судом нашим, на пана Отрофима Подтереба, обывателя острицкого, и бывшего сотника тамошнего, в таковой способ: иж що недавних часов бывший гетман пан Іван Самойлович, за рейментарство своею всею Малою Росиею, надал на монастир иж помененный Братский, в замену Моровска с приналежностями, маетност давнюю шляхецкую Проскурнинскую, названую Карпиловку, с присюлками, Лутавою, Выповзовом и Косачовкою, и зо всеми до Карпиловки давними приналежностями, то ест з сеножатми, полями, огородами, волоками на пахане збожжа, и полуволоками, до того з озерами и отчинами; тебды пан Отрофим Подтереба, всеми тыми около Карпиловки знайдуючимися и около вышъписанных присюлков кзрунтами, сеножатми, полями, волоками и всякими угоди неведомо яким правом завладевши, а меновите бывши сотником острицким без правне позабывавши, монастиреви ведлуг данины вечистое бывшего пана гетмана, з тых всех кзрунтов не уступует. А що болая сего року все озера их монастирские поотнимал, и кзвалтом у людей, з монастыря посланых, и озеро тягнувших, половину рыбы надаремне взял, до того овса коп пятдосят под час так рочное замешанины взял. В присюлку Лутаве, поля, сеножати, отчины, остров Железник, незнат яким способом под себе подьгорнул; тамъ же поля поораны кзвалтом посеял и забрал збожже; над то остров Медведков власный монастирский сило моцю отобрал, и траву на стирт чотыри; нападиши и у людей косы поодобравши, в свое стирты скидал; к тому на реце Лутавце, неналежне греблю учинивъши и млын побудовавъши, все пожитки монастирские и людские себе отнял. Такъже луг увес при футоре своем, собе на пожиток обнял, и людем сего року поотнимал огороды. О чом всем на пана Подтереба, яко супликовали отец ректор з братиею, до ясне велможного, ныне щасливе пануючого, его милости пана гетмана Войск Их Царского Пресветлого Величества Запорозских, так и тепер перед судом енеральным, жалобу оного, възвышъмененный текст предложивъши, просил, абы пан Подтереба, яко неналежне диспонуций панскими тыми Проскуринскими добрами, боли оных не уживал, а им поводом, яко ведлуг права и слуиности самое призывойтым господаром, все тыи кзрунта в Карпиловце належные, з своего владеня отдавши, от сего часу абы ни до чего не интересовался: втых зас своих кривдах далших, просили з пана Подтеребы, як суд уважит справедливости святое. Позванный пан Отрофим Подтереба оборону свою противно акторов, превелебного отца ректора з братиею, вносил: иж чим одноколвек з кзрунтов, около Карпиловки, и вышъреченных присюлков, знайдуючихся, так сеножатей, яко полъ, волок, и приволочков, владеет, тебды небезправне, але за купчими так отца его небожчика Якова Подтеребы, яко и его самого записами. И зараз презентовал купчое право, служачое отцу его, на куплене у Яненка, бывшего полковника киевского, поля и части сеножати Проскуринское селицкое. Потом презентовал немало купчих записов, на некоторые з межи сеножатей, полуволочков и инших кзрунтов, лежащих около Карпиловки и тых присюлков. А на якие сеножати и

кгрунта купленные не показовал купчих листов, теды твердил, иж що за малые гроши куповал; на то, не сподоваючи на себе такое турбацци, не брал от продавцов жадных листов; и тое себе люб без записов стилое купли, мел довести карпиловскими ж старинными людьми, которые, мовит, як скажут, на том и перестать готов естем. Доклада же притом: иж едно поле, и сеножати некоторые шляхецкие, в заставе мает от певное особы и обещался того своим довести реестром. А на одну сеножати Мишковскую есть у опеце у его, пана Подтеребы, дедич. Взглядом зась забраня половины рыбы от людей монастырских озеро тягнучих, и забраня овса; до того взглядом посеяня на поле и забраня збожа, и в покошеню сена, пан Подтереба вносил реч: иж больше шкоды от монастыра он утерпел. А так внесиши перед судом пан Отрофим Подтереба свою оборону, просил, абы при записях своих купчих, ведлуг права посполитого, без нарушеня был захован, и що мает за власные свои гроши покупленные лежащие добра, абы того неналежне отец ректор у его убогого товарища войскового не отнимал, и тым ему не чинил кривды. Суд нынешней войсковой Енералный, з присиденем майстрату Киевского, по вношеных пред себе от сторон ободвух, контрверсиях, уважаючи первой надане на монастыр Братский Карпиловки з приналежностями бывшего пана гетмана, и того наданя нынешнего ясне велможного его милости пана гетмана, рейментарское потвержене; где слушне мусят быт до Карпиловки, и до тых присюлков належачие кгрунта, прилучены монастыреви в диспозоване, але тут суд, уважаючи купно кгрунтов за власные гроши, пана Подтеребины, оного ведлуг слышных записов, от продавцов даных, и на суде презентованых не кассует; толко взглядом панских шляхецких добр, з межи яких поле и часть сеножати Проскуринское отец пана Подтеребов купил у Яненка, тогды полковником киевским будущого, и шляхецкими кгрунтами заведующого за коп тридцать, узнает суд и наказует, абы отцеве братские, поневаж панским Проскуринским добрам, то есть Карпиловце и присюлкам предъреченым по наданю бывшего пана гетмана дедичами zostалис, тое купленое поле и часть сеножати чрез отца позваного, у его за тые гроши, то есть за тридцать коп откупили, и вечно обладали. А на якие наши кгрунта, на поля, на сеножати и на волоки, купленные за гроши у розных особ, показовал записы купчие пан Подтереба; при тых кгрунтовных своих добрах без нарушеня зоставал мает на вечные часы. На якие зас кгрунта не показывал записов купчих и не мает, тых всех уступити и подати на монастыр повинен. До того, що здавался на сведки карпиловские жители; теды же они от суду нынешнего пытань, под сумленем будучи, не признали; и тых кгрунтов именно Щикилского и Сорокушинского повинен монастыреви уступити. Еще ж же мел реестром довести заставы поле Ходосеевского з сеножатми, и купил лугу при футоре обнятого, купчим записом, того если доведет перед высланными нашими судовыми товарищами, притом будет и зоставати, а если нет, то тые ж наши высланные, уванчивши, подадут в диспозоване, кому слушна. А тое подане нижей под сим нашим декретом мают написати. Тут еще суд наказует пану Подтеребе, абы до озер найменшого не имел дела, которые все при монастыреви вечно мают зоставати. Такъже поля у Лутаве, якое неслушне заседал, з сеножатми, отчинами, и з островом Железником абы уступил и впред в оные не втручалъся. А з сена, на острове Медведовском збраного, абы вернул на монастыр две стирты, и до самого того острова от сего часу абы не имел жадное потребности. Що теж тот же пан Подтереба млын построил на речце Лутавце своим коштом, а ему то не належит, уважилимо, абы отец ректор кошт пану Подтеребе за тот млын, як много тые ж наши высланные учинят таксы и ошацуют правдивым шацунком, заплатил, а тот млын, отобравши, монастыреви от тол привлащал пожиток. Тотеды все як суд наш войсковый Енералный уважил (приказавши, наконец, и забраные през пану Подтеребу у людей огороды на монастыр привернути), абы в своем валіоре, зоставало, повторе сим декретом нашим отвержаем, который як точилься, и принял свой конец, так и есть за роскладанем нашим судовым, про памет в книги судов войсковых Енералных записан. А з книг и тот выпис под печатью судовою, и при подписе власных рук наших, потребуемой стороне, превелебному отцу ректору с братиею ест выдан. Писан в Киеве.

Михайло Вуяхевич, судия Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозского енеральный з козаками при той справе будучими.

М. П.

Иван Ломаковский

М. П.

Андрей Васильевич писар судов. войсковый генералны.

М. П.

Григорій Карпович.

Bazyly Huminsky рукою [19].

Власністю Братського монастиря став також Карпилівський млин на річці Лутаві, куплений ним у Трофима Підтереба за 100 золотих [20].

Дещо пізніше Підтереба в письмовій формі відмовлявся від будь-яких претензій на цей млин.

**1690, серпня 11. – Батурин. Підписка Трофима Підтереби
Братському монастирю із зобов'язанням не мати претензій
на Карпилівський млин, що на річці Лутаві**

Я, нижей подписанный, чиню ведомо сим моим писанем тепер и на потомные часы, ижем млин на реце Лутаве под селом Карпиловкою будучий, власним моим коштом построенный, а судом енеральным присуженный отцом Братским Киевским, за который по млин от ясневельможного Его милости пана Ивана Стефановича Мазепи, гетмана, добродяга моего, отобравши певной сумми золотых сто, вечно оного млина зрекаю, и сам себе жону и потомки отдаляю, а отец ректор з братиею волен есть тим млином владети вечными часы, не узнаючи ни откого жадное перешикоди, а не турбации. Нащо для лепшое певности даю сию мою добровольную квитанцию с подписом руки, писал в Батурине року 1690 месяца августа 11 дня.

Трофим Подтереба.

А тот квит от уряду меского батуринского при подписе и меня Лукьяна Филоновича войта, Самуїла Григориевича бормистра, под печатю мескою и с подписом руки писарское есть выдан.

Левко Климович, писар меский батуринский.

М. П. [21].

Монастир мав також млини на річці Остер. У 1688 р. І. Мазепа підтверджував його права на млини та віддавав частину військову з млином, що стояв на Шидловській греблі [22].

У 1691 р. гетьман підтвердив за Братським монастирем усі його маєтності з пожалуванням села Виповзів, через яке пролягав шлях у «вольныя Острянские пуци».

**1691, серпня 4. – Батурин. Універсал гетьмана І. Мазепи з підтвердженням за
Братським монастирем усіх його маєтностей з пожалуванням села Виповзова
Пресветлейших и Державнейших Великих Государей, Их Царского Пресветлого Ве-**

личества обоих сторон Днепра Войска Запорозского гетман Иван Мазепа.
Их же Царского Пресветлого Величества Войска Запорозского паном полковником киевскому и нежинскому зо всею их полковою старшиною, сотником, атаманом, зо всем товариством, войтом и всем посполитим, в тих полках найдующимся обывателем, и кому колвек о том ведати належало б, ознаймуем. Иж просили нас, гетмана, пречестный отец Пахомій Подлузкий, игумен и ректор монастыря Братского Киевского, зо всею тамошнюю братиею, абысмы им уневерсалом нашим потвердили все их маєтности, млыны и розные кгрунта: которимы оны перед сим владели, и тепер в своем держанню оние меют, теде мы яко по милости Великих Государей наших. Их Царского Пресветлого Величества, маем в своей моци утвержати и устроить всякие в Малой Россие порядки, и кому доводится, тому ведлуг слушности, наданне чинити всяких добр, з респекту нашего: так по прошению помененного отца ректора и всеи его братие в слушной речи до нас занесенной, ствержаем сим уневерсалом, все их

монастырские добра: меновите селце, называемое Позняки, над Днепром лежащее, монастыру от небожчика преосвященного в Богу Петра Могилы, митрополита киевского, со всеми до него принадлежностями, надалое. А в нижнем городе Киеве лежащие пляцы розные, от певных подобных особ, и от того ж небожчика Могилы, митрополита киевского, к их монастыру Братскому, приданные: на которые оны, слушное право маючи, по все часы владели и тепер владеют ими; село в уезде Острянском Карпиловку, с селцами двома, Косачовкою и Лутавою, со всеми до них належными кгрунтами, то есть полями, сеножатями, лесами, борами, озерами и всякими угодами. В Нежинском зас полку, а Ивангороде фолварок с лесами, сеножатями, полями, и всеми до него принадлежностями, як ся в себе мают. А под городом Остром, на реце Остре, греблю целую со всеми на ней стоящими млынами, и с них походящими пожитками. Да там же в Острицком уезде внов надаем селце, называемое Выповзов, со всеми до него здавна належными кгрунтами, полями, сеножатями, лесами и озерами, для вспартя недостатков того Братского монастыря киевского, позволяючи с него всякие пожитки привлащати и звычайную повинност от тяглых людей мети. За чим, ведаючи о таковой нашой воле, абы нехто с старшини войсковой и меской, не ваяжился помененному отцу ректору со всею братиею в тих звышвыраженных монастырских добрах, и в приисканю с них всяких пожитков жадной найменшой трудности и перешкоды чинити, пилно варуем войты зась помененных сел с тяглыми людмы (опрох козаков, заслужоных и всегда войска пилнующих), жебы належитое послушенство и повинности отдавали: пилно приказуем.

Дан в Батурине августа 4 дня року 1691.

Звышъменованный гетман рукою власною.

М.П. [23].

Окремим універсалом І. Мазепа підтвердив право монастиря на володіння Карпилівською пуцею.

1693, червня 15. – Батурин. Універсал гетьмана І. Мазепи, що стверджував право Братського монастиря на володіння Карпилівською пуцею

Их Царского Пресветлого Величества Войска Запорозского гетман Іоан Мазепа.

Их же Царского Пресветлого Величества Войска Запорозского пану полковникови киевскому, старшине полковой, сотником, атаманом с товариством, войтом, с посполством и кождому, кому колвек о том ведати належит, сим нашим ознаймуем писанем. [Бывшие...] тут у нас, отцевы законники, монастыра Братского [...] Прекладали нам же их монастырским лесам, около села Карпиловки, и сел Косачевки, и Выповзна, маетности их стоячим, великие деются шкоды от околичных жителей, так безпощадку их пустошат, о чом просили нашего рейментарского заступления. Зачим приказуем пилно сим нашим универсалом, абы жаден с старшини черне, и из посполитых людей в ти леси вежджати и вневце их пустошити не ваяжился, а хтобы захотел себе в той пуци на потребу дворовую якого способного дерева вирубати, таковой повинен нашео законников монастыра Брацкого просити позволения, якого они ему не отмовят [если] слушное быти окажется.

Дан в Батурине, іюня 15 року 1693.

Звышменованный гетман рукою власною.

М.П.

На обороте рукописи стоиут: *Uniwersal Hetmanski na Obrone puszczy Korpylouskiej: 1693* [24].

Право Києво-Братського монастиря на володіння Карпилівською з «приселками» Косачівкою, Выповзовом і Лутавою з урочищами у 1694 р. підтвердили жалуваною грамотою царі Іван та Петро Олексійовичі. Цікаво, що документ дозволяв «братским инокам в ... вотчины своей в местечке Карпиловке торги и ярмонки по всему хотению завести и уставить» [25].

Божией милостию мы Пресветлейшие и Державнейшие Великие Государи Цари и Великие Князи, Иоанн Алексеевич, Петр Алексеевич всеа Великие и Малые и Белые России Самодержцы...

Пожаловали Богомольца Нашего, Богоявленского братского Монастыря Игумена и Ректора Иоасафа Кроковского, з братиею, а ... велели ему дать сию Нашу Великих Государей Нашего Царского Величества жалованную грамоту, того братского Монастыря на вотчины... на местечко Карпиловку с тремя приселками, Косачовкою, Лутавою и Выползовом, с всеми полями, лесами и озерами, и с иными угодии, которые издавна к тому местечку и приселкам належат; да на земли Проскуринские, Сорукушинские, Щикгельские, Ходеевские и Бубликовские; да на остров Железняк и Медведов Млын, и на мельницу, купленную, на речке Лутавце стоящую; да на купленные дворовые места пустые в месте Остре с строением; да на мельницы на речке Остре на гребле прозываемой Кудикавке стоящая, с людьми при ни живущими тяглыми; да на берег Десны реки от Карпиловки будучей, и на перевоз; ... в прошлом 7201 (1693) году к Нам Великим Государям к Нашему Царскому Величеству писал Преосвященный Варлаам Ясинский Митрополит Киевский и Галицкий и Малыя России и доносил Нам ... челобитье того Братского Монастыря Игумена и Ректора Иоасафа Кроковского с братиею, чтоб Мы пожаловали его, велели ему того монастыря на вотчины в подтверждение дать Нашу Великих Государей Нашего Царского Величества жалованную грамоту; да к Нам же о том же писал подданный наш Войска Запорожского обеих сторон Днепра Гетман Иван Степанович Мазепа, с тем же Вышепомянутым Игуменом Иоасафом. А в крепостях данных на вотчины Братскому Монастырю, каковый объявил у приказе Малыя России вышепомянутой Игуменом Иоасафом, написано:

В купчей, данной от Иванковского казака Федора Волохова братского Монастыря Игумену Феодосию Гугуревичу, 1686 году – что продал он, Феодор, ему, игумену, мельницу о 2-х жерновах на реке Остре. А взял он у него за ту мельницу 200 золотых польских...

В выписи из книг Генерального Суда войска Запорожского, какову дали Генер. Судьи братскому Монастырю 1688 г.: – дали они Гугуревичу Ректору и Игумену Монастыря брат. Киевс. вновь вотчины, от бывшего гетмана Ивана Самойловича данные в замену Муровска с приселками, Лутаву, Выползов, Косачовку с полями, сенокосами и с отчинами, с огородами и с островами Железняком и Медведковым, и с лесами, и с лугами, и со всякими принадлежностями которыми насильно владел сотник Острианский Трофим Подтереба; да мельницу на р. Лутаве, у того ж сотника Подтереби купленою за 100 злотых польских.

Да того ж году в листу гетмана И. Самойловича Игумену брат. Мон. к Ф. Гугуревичу написано: – писал он, гетман Киевскому полковнику, приказывая, чтоб он в село Лутаве во владение хуторца никакой им помешки не чинил; и той хутор, со всеми к нему лежащими угодии, с полями, ему Игумену отдал, – и они б Игумен и братия тем хутором и со всеми угодии с полями, владели по прежней его Гетманской даче и по нынешнему подтверждению.

А в листу подданного Нашего войска Запорожского обеих сторон Днепра, Гет. И. С. Мазепы, 1693 году написано: что по Нашей милости имеет он Гетман, Наш Царского Величества Указ устраивать в Малой Росии всякие порядки и по прошению вышепомянутого Игумена с братиею укрепляет он, сим своим листом, Братского монастыря вотчины, а именно: местечко Карпиловка с двумя приселками, Косачовкою и Лутавою, от бывшего Гетмана данные, и третьим Выползовым вновь от него гетмана данным со всеми землями, полями, сеножатями, Борами, лесами и озерами, именно: Вырищем, Кровою, Ямою, Плотищем, Черною Плавлею, Солонецкою, Речищем Секиркою, Плотищем, Клиточным [26], Лопуховатым, Медведковым, Грушовым, Комаровым, Лынком, Семчем, Холинским, Избитским и Сторухою, и иными угодьями, которые издавна к тому местечку и приселкам належали; а особно земли Проскуринские, Сорукушинские, Щикгельские, Ходеевские и Бубликовские також и острови Железняк, Медведков, Млын и мельница там же под Карпиловкой на речке Лутавце стоящей, у Трофима Подтеребы купленою и дворовые пустые места, в месте Остре, с строением, у Ивана, у Кондрата Руденка и Павла Редкого купленные; тут же и мельницы на реке Остре, на гребле прозываемой Кудиковской, и людей при ней живущих тяглых в послушании отдает, оприч козаков, которые в вышепомянутых местечках и в приселках и при мельницах живут и имеют сохранены быть при своих казацких вольностях; так-

же и берег реки Десны от Карпиловки будучей, где к перевозу приставать пристойит в пожиток при них отцах братских оставляет... и добыи никто из старшины и черни не держал упомянутому Ректору Игумену со всею братиею в тех вышеименованных маестностях, и всяких с ним пожитках, никакой наименьшей помешки и трудности чинити, да им же братским инокам в вышепомянутой вотчины своей в местечке Карпиловке торги и ярмонки по всему хотению завести и уставить... а для в'ящего утверждения Нашого Царского Величества Милости и для вечного владения теми вотчинами помянутому Игумену и Ректору Иоасафу с братиею, сию... грамоту утвердить Нашею печатью повелели.

Писана ся в граде Москве лета от создания мира 7207 (1694) месяца января 11 дня.

(М.П.) [27].

1704, лютого 10. – Батурин. Універсал гетьмана І. Мазепи, що забороняє остерським міщанам спустошувати Карпилівську пуцу

Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского гетман и кавалер Іоан Мазепа.

Всем обще, кому бы о том ведать належало, а особливе: пану сотникове острицкому за всеми тамошними урядовими сьм нашим універсалом ознаймуем. Иж превелебный в Богу отец Гедеон Одарский, ігумен и ректор монастыра Братского Киевского, прекладал нам, гетманове, же многие з розних мест и сел люде, а бардзей з города Остра в пуци монастыра Братского Карпиловской, так давними висоце поважними монаршими грамотами, яко и тепер внов з указу Великого Іосударя нашего Его Царского Пресветлого Величества выданую грамотою стверженой, рубанем деревне на будинки, и на иншіе домовіе потреби значное чинят спустошене; и просил нас в сей мере о защите и оборону. Мы теды, гетман, чуючи такое тих неуважних людей самоволіе, же они важатся в пуци, так полномощными крепостями стверженной и наданной монастыреве Братскому Киевскому, явній утиск и обиду чинити, яко оное сурово ганим, так рейментарско варуем и приказуем, абы нехто з людей остерских и посторонних старших и менших боли от сего часу пререченой пуци, они явним, они потаемним рубанем деревне на жадніе свои потреби не отважился спустошити. А если бы которій и над сей наш заказ поважился в пуци той без воле и ведома законников Братских деревню на будинки, албо якіе домашніе обпалки рубати, теди такового позволяем грабити забирати, и у суду належатого с той з него справедливости искати, з которого в люди абы была належитая неотвочная чинена управа и повторе сьмъ же універсалом нашим варуем и приказуем.

Дан в Батурине февраля 10 року 1704.

Звышменований гетман рука власна.

М. П. [28].

***Дослідження підготовлено за благодійної підтримки юридичної компанії «ЮР-КОН» (м. Чернівці).**

1. Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 82–83.
2. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Українська церква за час Руїни (1657–1687) / Упорядник, автор передмови Микола Тимошик. – К., 2006. – С. 228. (Далі: Українська церква...).
3. Див., напр.: Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Богдан Хмельницький / Упорядник, автор передмови і коментарів Микола Тимошик. – К., 2004. – С. 169–195.
4. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Українська церква... – С. 232.
5. Див.: Кілессо Т. С. Кирилівський монастир. – К.: ТЕХНІКА, 1999. – С. 5, 9. Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К.: Либідь, 2005. – С. 39.
6. На початку XVII століття нею володів київський шляхтич Василь Ходика. (Див.: Гузій В. Містечко Карпилівка // Опис землі Козелецької (Науково-популярне дослідження з минувшини рідного краю) / Під редакцією В. М. Гузія, А. Г. Пенського. – К.: Вид-во «Брама», 2011. – С. 306.

7. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 214. (Далі: Універсали Богдана Хмельницького...).
8. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1983. – Т. 1. – С. 17.
9. Компан О. С. Не забудьмо Галшкун! // Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / Упорядник Ярослав Компан. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 391.
- Кілессо Т. С. Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія. – К.: ТЕХНІКА, 2002. – С. 5.
10. Див.: Універсали Богдана Хмельницького... – С. 325.
11. Там само. – С. 116.
12. Там само. – С. 176–177.
13. Там само. – С. 171.
14. Там само. – С. 176.
15. Див.: Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії) / Ред. О. В. Ткаченко. – Чернівці: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 1998. – С. 107.
16. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник Сергій Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 413. (Далі: Доба гетьмана Івана Мазепи...).
17. Див.: Бузун О. Вказ. праця. – С. 107–108.
18. Приложения // Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк. – К., 1893. – С. 369–370 (Далі: Приложения...).
- Доба гетьмана Івана Мазепи... – С. 284.
19. Приложения... – С. 363–368.
- Доба гетьмана Івана Мазепи... – С. 413–415.
20. Див.: Бузун О. Вказ. праця. – С. 109.
- Гузій В. Вказ. праця. – С. 307.
21. Приложения... – С. 368–369.
- Доба гетьмана Івана Мазепи... – С. 296.
22. Див.: Бузун О. Вказ. праця. – С. 68.
23. Приложения... – С. 370–372.
- Доба гетьмана Івана Мазепи... – С. 41–42.
24. Приложения... – С. 379.
- Доба гетьмана Івана Мазепи... – С. 49.
25. Див.: Бузун О. Вказ. праця. – С. 110.
26. Назва озера (як і саме воно) збереглася до сьогодні. (Павленко О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. – Чернівці, 2013. – С. 70).
27. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1846. – Т. 2. – С. 286.
- Бузун О. Вказ. праця. – С. 108–110.
28. Приложения... – С. 381–382.
- Доба гетьмана Івана Мазепи... – С. 94.

В исследовании языком документов освещаются малоизвестные моменты истории землевладения села Карпиловка Козелецкого края (входило в состав Остерского уезда) в XVII веке.

Ключевые слова: Карпиловка, землевладение, монастыри, Кирилловский монастырь, Братский монастырь, гетманы, XVII столетие.

This research is about landowning in Karpylivka village, Kozelets region, in 17th century. Bratsky and Kyrylivsky monasteries owned the village and lands around it. This information we have found in historical sources, first of all, – in Universals issued by Ukrainian hetmans.

Keywords: Karpylivka, landowning, monastery, Bratsky monastery, Kyrylivsky monastery, hetman, 17th century.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII-XVIII ст.) (частина 7)

У публікації представлені віднайдені в архівах документи гетьманів І. Самойловича, Д. Многогрішного та інших старшин.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, монастир.

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах Києва і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилося в попередніх частинах даної статті).

Усього в цій частині статті наводяться тексти 45 документів, які походять переважно з Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Окремі документи були виявлені у Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДІАУК), відділі рукописів (далі – ВР) Бібліотеки Польської Академії наук у Кракові (далі – БПАН), Національної бібліотеки України ім. В. Стефаника у Львові (далі – НБУ), Дніпровського історичного музею (далі – ДІМ) та археографічних публікаціях. Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.». З гетьманських документів – це унікальні універсали гетьманів Дем'яна Многогрішного (№14), Івана Самойловича (№ 18, 20), наказного гетьмана Павла Полуботка (№ 42), з полковницьких – чернігівського Юхима Лизогуба (№ 31), ніжинських Артема Мартиновича (№ 13) та стародубського Михайла Миклашевського (№ 27). Є також листи сотників – конотопського сотника Костенецького (№ 39), бахмацького сотника Василя Покотила (№ 44), батуринського – Федора Стожка (№ 36) до гетьманів Скоропадського та Полуботка. Один лист, писаний отаманом Василем Рубаном до гетьмана Івана Мазепи (№ 32). Є й документи рядової старшини, наприклад, писаря Київського полку Василя Солонини та простих козаків. З документів високопоставлених осіб інших держав укажемо на привілеї короля Речі Посполитої Яна-Казимира (№ 10), жалувані грамоти царів Олексія (№ 8), Петра I та Івана V (№ 28). Одразу зазначимо, що неможливо всебічно висвітлити значення наведених джерел, тим більше у невеликій вступній статті. Адже кожне джерело є багатограним і кожен дослідник може знайти щось важливе для себе. Тому ми обмежимося загальною характеристикою наведених джерел, вкажемо на їхній інформаційний потенціал, прокоментуємо ряд імен й топонімів, які в них зустрічаються.

Відкриває дану публікацію уривок з опублікованих раніше творів. Першим подається уривок з мемуарів австрійського дипломата Сигізмунда Герберштейна. Хоча його твір стосується Сіверщини першої половини XVI ст., але, враховуючи цінність його свідчень, наведемо їхній фрагмент. Інший історико-географічний твір 1652 р.

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м. Київ);

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м. Київ).

польського історика Шимона Старовольського містить дані про цей регіон першої половини XVII ст. Документ № 2 – уривки з прибутково-видатних книг 1619-1620 рр. московських приказів є цілком іншого характеру. Однак за їхніми сухими рядками міститься цінна інформація про торгівлю сіверських міст з Московською державою. Близьким за походженням і хронологією є документ № 3 – межування земель між Конотопом і Путивлем, який зберігався в архіві чернігівської казенної палати. Він зберігся у виписі О.М.Лазаревського і наводиться нами згідно з ним. До речі, тематично близьким до останнього є лист-наказ 1722 р. гетьмана Полуботка і старшини (№ 42), адресований до старшого військового канцеляриста Петра Валькевича щодо межування Почепської сотні Стародубського полку. Там видно були порушення в попередньому межуванні (через смерть гетьмана Скоропадського це межування не було затверджене), і від Валькевича вимагалось провести достовірне межування не тільки на землі, але й знайти попередні межові книги, перевернути міські книги: «чи не винайдеться в них реєстр всего полку Стародубовского» тощо. У виписі з чернігівських гродських книг міститься протестація 1636 р. (№ 4) шляхтича Миколи Кирика проти новгород-сіверського старости через маєтність Бобрик. Є ряд топонімів з такою назвою, в т.ч. три на території Чернігівщини. Очевидно, слід мати на увазі сучасні села Бобрик Корюківського р-ну або Бобрик-Другий Семенівського р-ну, які знаходяться відносно недалеко один від одного.

Вертаючись до першорядних документів «Українського Дипломатарію», вкажемо на універсал 1668 р. (№ 13), який належить перу ніжинського полковника Артема Мартиновича. Цікаво, що в томі універсалів гетьманів і полковників часів Руїни надруковано три універсали цього полковника (1), але наведений нижче навіть не згадано, очевидно тому, що він був написаний дуже нерозбірливим почерком. Між тим він дозволяє продовжити як мінімум на півроку каденцію Мартиновича на уряді ніжинського полковника. Універсал було адресовано конотопському сотникові (Леську Лисенку -?). Тут ідеться про новозбудований млин на р. Беровці в с. Поповці неподалік Конотопа і звільнення його власників від податків. Далі йдуть два універсали-привілеї Самойловича 1672 і 1679 рр. (№№ 18, 20). У першому гетьман надавав місце для майбутнього млина на р. Острі козелецькому обивателю Петрові Демидовичові, а після збудування млина його власник звільнявся на рік від податків. Другим універсалом-привілеєм Федору Кандибі, з якого починається піднесення цього старшинського роду, надається слобідка Кандибівка біля села Сім'янівки. Тепер ці поселення злилися в одне село Сім'янівку Конотопського р-ну Сумської області. Універсал адресується і конотопському сотнику (на цій посаді у 1672 р. було аж четверо осіб з Кандибою включно), отже, це хтось із трьох: Панько Петренко, Петро Суховій, Іван Жданенко. Цей універсал перегукується з іншим, даним Самойловичем 26 (16).11.1679 р. Кандибі про дозвіл відбирати повинності від людей, що поселилися біля його хутора в с. Семенівці (Сім'янівці)(2).

В універсалі 1690 р. (№ 27) стародубського полковника Михайла Миклашевського, адресованого насамперед полковим обозному (Журману (Турченку), судді (Кольничому), осавулу (Коровці-Вольському), сотнику (Чорнолуцькому), йшлося про дозвіл на будівництво греблі й млина азарівському отаману Гапону Горленку. Відзначимо, що документ був підписаний козаком Костем Горло, очевидно, родичем прохача. Документ № 43 є досить нестандартним. Тут переказується універсал Скоропадського, адресований насамперед чернігівському полковнику Полуботку і сосницькому сотнику (Павлу Сангурському чи Василю Дорошенку). У ньому мова йшла про передачу генеральному писареві Семену Савичу села Довга Гребля (нині – село біля Рейментарівки Корюківського р-ну), котрим раніше володів прибічник Мазепи Василь Цурка (за це й була вчинена конфіскація його маєтності, а також за розорення Цуркою маєтності Савича – с. Ведмежого). Наступним (№14) є універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного, адресований насамперед стародубському полковнику (Григорію Коровці-Вольському) й новгород-сіверському сотникові (Захару Севастьяновичу). Ним надавався млин на р. Шостка в с. Пирогівка (між Новгород-Сіверським і Шостою).

Подібні універсали, але в межах своїх повноважень (як правило, полку) видавали

й полковники. Універсал 1699 р. (№ 31) був виданий чернігівським полковником Юхимом Лизогубом військовому товаришу Федору Красувському на будівлення млина на р. Щодрувці. До окремої підгрупи документальних джерел належить акт 1679 р. (№ 21) розділу спірних сіножатей між Салтиковою Дівцею, Березною, Ковчином і Дурнями (суч. Миколаївка Менського р-ну). Власником останнього був Лаврентій Капперович (Касперович), перший відомий по імені капелан Війська Запорозького, який в такій якості згадується в універсалах Дем'яна Многогрішного (зокрема, цей гетьман надав йому с. Дурні) та Івана Самойловича. Тут уперше згадується і городовий отаман Салтикової Дівці Нестор Прокопенко (досі їхній список починають Йосип Шендюха з 1694 р.). Також окремо стоять два лаконічні квити – розписки 1714 і 1715 рр. (№№ 34, 35) писаря Київського полку Василя Солонини, представника відомого старшинського роду.

Близькими до цих документів світської влади є універсали (фундуші, грамоти) вищих церковних ієрархів. Тут наводиться фундуш 1698 р. (№ 30) видатного українського церковного і культурного діяча, чернігівського і новгород-сіверського архієпископа св. Іоана Максимовича. У даному випадку ним дається благословення на освячення Преображенського храму в Стародубі, який був збудований з ініціативи стародубського полковника Михайла Миклашевського. Тут міститься унікальна відомість: обіцянка Максимовича відпустити гріхи тим, хто прийде на освячення.

Аналогічні документи видавалися вищими представниками Московської держави та Речі Посполитої. У 1661 р. цар Олексій за клопотанням Мефодія Филімоновича, незаконно проголошеному московським патріархом єпископом, дав жалувану грамоту вибелському сотнику Стефану Шубі на села Орлівку та Грабівку. Це можуть бути Орлівка Новгород-Сіверського р-ну або Орлівка Куликівського р-ну та Грабівка Ріпкинського р-ну або Грабівка Куликівського р-ну. Враховуючи те, що маєтності зазвичай надавалися близько одна від іншої, то схилиємось на користь сіл Куликівського р-ну. Таку ж грамоту (№ 28) видали між 1692–1695 рр. царі Івана V і Петро I осавулу Прилуцького полку Івану Носу. Цей Нос, як і прилуцький полковник Галаган, зажив пізніше лихої слави, підтримуючи каральні акції Петра I проти українського народу. Тут же йдеться про надання йому за заслуги перед царями Олексієм, Федором і Івану та Петру с. Голубівки (нині – село на південний схід від Прилук) і млинів на р. Щуровці. Окремо стоїть наказ (№ 38) генерал-лейтенанта кавалерії Іоанна Бернарда фон Вейзенбаха. Він цікавий тим, що стосується ліквідації наслідків тяжкої пожежі Чернігова у 1718 р.

Подібний жалуваним грамотам царів є універсал-привілей 1664 р. короля Яна Казимира (№ 10). Він був виданий у таборі військ Речі Посполитою під Меною за вірність ченцям Свято-Троїцького Густинського монастиря. Він підтверджував права обителі на млини на р. Удаї, причому зробив це за клопотанням гетьмана Павла Тетері. До речі, цей документ ясно показує, на чиєму боці були густинські ченці. Регестом ми подали документ іншого характеру, але який пов'язується з попереднім походження. Це лист 1696 р. (№ 29) Станіслава (?) Яблоновського, гетьмана коронного, до короля Яна Собеського, в котрому міститься реляція про невдалі дії чернігівського полковника Якова Лизогуба у Подністров'ї проти ординців на відміну від Самуся. Також у вигляді регесту (№ 16) подаємо реляцію 1670 р. московського гінця про ситуацію в Україні. Цей московський поручник-гоним походить з Ряшева (Жешув), потрапив до росіян у полон і згодом став на московську службу та навіть виконував дипломатичні доручення в зв'язку з переговорами після Московської держави та Речі Посполитої, був у Батурині, розмовляв з гетьманом Дем'яном Многогрішним, пізніше у Чигирині говорив з гетьманом Петром Дорошенком і подав деякі цікаві подробиці цієї розмови.

Листи взагалі представляють іншу категорію джерел. Українські листи цікаві насамперед тим, що адресувалися значним особам, у першу чергу гетьманам. Тут домінують листи-скарги, але, на жаль, далеко не завжди можна встановити реакцію на ці скарги влади. Вже в першому з листів (№ 32) 1701 р. (?) міститься, по суті, скарга: отаман Василь Рубан з усією громадою козаків – жителів Бахмача – зверталися до гетьмана Івана Мазепи з проханням, щоб козакам помагали відбувати

повинності місцеві піддані генерального осавула Івана Ломиковського, генерального писаря (Василя Кочубей або Василя Чуйкевича), дружини Василя Кочубея. Однак гетьманського універсалу, про який просив Рубан, не було видано, принаймні його ще не виявлено. У другій скарзі, яка збереглася у окремій справі (№ 33 за 1713 р.), городиський староста Яків Василевич скаржився гетьману Івану Скоропадському на бахмацького сотника Кирила Троцького через те, що той несправедливо звинувачує його у грабежах, і просив справедливого суду. У листі до того ж гетьмана 1716 р. (№ 36) батуринський сотник Федір Стожок скаржився на обмачівського війта і його дружину, яка завдала ран козаку Чайці. Цікаво, що скаргу писав той самий Стожок, на котрого надходило дуже багато скарг. Наступний лист-скарга до Скоропадського (№ 37) якимсь Іваном Волинським (по указу крелевецького сотника Костянтина Генваровського) стосувався тяжкого побиття Федора Каптаненка, отамана с. Бистрик (село на схід від Кролевця), Федором Кочебеєм. Лист 1722 р. конотопського сотника Г. Костенецького до гетьмана Полуботка (№ 39) вкотре змальовує картину злочинів, вчинених представниками російської влади. Цього разу «відзначився» якийсь капітан Количов своїм здиством та побиттям жителів сіл Попівки та Семенівки. Ще два листи-скарги з Бахмача, адресовані вже гетьману Данилу Апостолу (№№ 44-45), доповнюють картину злочинів росіян. У першому з них бахмацький сотник Василь Покотило скаржився на Ф. Савостьянова, який відав імператорськими кінськими заводами в Понорницькій сотні. Цей Савостьянов із слугами напали на двір батуринця Григорія Урминича і пограбували його, а Урминича побили. Такий самий злочин Савостьянов вчинив у Бахмачі козаку Григорію Оміничу, про що свідчить скарга останнього. Випис 1671 р. з чернігівської полкової канцелярії стосується скарги священиків Іоаннікія Долятовського й Павла Пучковського на Івана Биховця. Він цікавий тим, що тут уперше названо ім'я наказного чернігівського полковника (Болдаковський), котрий у 1669-1670, 1671 рр. був чернігівським сотником. Каденцію ж чернігівського сотника Леонтія Полуботка (батька гетьмана) можна продовжити: він був на цій посаді не тільки в 1670, але й у липні 1671 р. Якийсь Яцько був у цей час наказним олишівським сотником, а Сенько Хобня – отаманом городовим олишівським.

У даній подачі документів, як і у попередніх, є багато купчих. У першій з них 1648 (№ 6) йдеться про купівлю млина на р. Білоус біля села Рижики (суч. Чернігівського р-ну). Важливо, що його підписав Іван Скіндер як чернігівський писар. Цей Скіндер універсалом Богдана Хмельницького від 18 (8) листопада 1649 р. затверджувався чернігівським війтом, причому гетьман призначив його на цей уряд ще в першому універсалі (цей універсал не зберігся) і дав йому позитивну характеристику як «чоловіка годного і на то способного» (3). Тут згадано також «Веремія Полуботка», чернігівського війта. Він доводився прадідом майбутнього гетьмана Павла Полуботка, у 1637 р. був райцею чернігівського магістрату (4). Виявляється, він ще жив у 1648 р. і навіть був війтом, причому був неписьменним. В іншій купчій 1660 р. (№ 7) війтом уже названий Григорій Яхимович. Тут йдеться про продаж маєтності любецьким боярином Марком Мишуком Леоновичем «з Мишуков». У купчій 1663 р., яка збереглася у виписі 1712 р. з міських книг Кролевця (№ 9), йдеться про дозвіл Івану Григоровичу поставити млин на р. Реті. Тут важливою є згадка про Михайла Дуля, який був крелевецьким сотником у 1650, 1656 рр. Як бачимо, у 1663 р. він відійшов від суспільних справ, зайнявшись суто господарськими (подолівський мельник), очевидно, передавши перед тим уряд сотника сину Григорію (1658 р.). У 1712 р. городовим отаманом названо Семена Мартиновича. Він був на цій посаді, починаючи з 1671 р., але з 1674 р. городовими отаманами стають інші особи і тому поява його у 1712 р. на цій посаді виглядає повною несподіванкою. Так само і поява сотника Василя Яценка, котрий обіймав дану посаду у 1661-1662, 1669–1672 рр., котрий став городовим отаманом у 1677 р. На наш погляд, цей випис було скопійовано у 70-х рр. XVII ст., а у 1712 р. зняли копію з копії і тому припустилися помилки в датуванні. Ще одна купча датована 1670 р. (№ 16). Оскільки чернігівський полковник Іван Лисенко був у Сосниці, то з його наказу чернігівський уряд вирішував справу про підтоплення млина волинським сотником Федором Лобиною (досі вважалося, що він сотникував у 1679, 1684 рр.). Тут згадано

й сосницького сотника Павла Крачевського (досі вважалося, що він обіймав дану посаду в 1677–1685 рр.), сосницького городского отамана Андрія Тишини (вважалося, що він на цій посаді був у 1679–1680 рр.). У купчій 1678 р. (№ 19) сосницький козак Іван Кирилович продає свій фільварок військовому товаришу Андрію Дорошенку. Безсумнівно, останній є молодшим братом гетьмана Петра Дорошенка, колишнім брацлавським полковником у 1668–1674 рр., котрий був засланий, як і його брат, з сім'єю до Сосниці і тут обзаводився господарством. У 1677 р. він став сосницьким сотником, але купча не називає його в такій якості. У купчій 1681 (№ 24), яка збереглася у виписі з крелевецьких міських книг, важливою є звістка про Захара Івановича Голуба, брата генерального бунчужного Костянтина Голуба-першого, чоловіка Анастасії Маркович (Голуб, потім – Скоропадської), який передавав свої землі братові. Цей випис був затверджений міською верхівкою і навіть двома священиками, настоятелями Микільського (протопоп?) і Спаського храмів у Крелевці. Сама ж купча наводиться трохи нижче (№ 25), але її датування в копії виглядає недостовірним.

У купчій 1683 р. (№ 22) Григорія Івановича, «обивателя усковского», йдеться, очевидно, про с. Усок, що неподалік Вороніжа (на схід від Шостки). Згадуваний як воронізький сотник Сава Григорович – це, мабуть, Сава Прокопович, який сотникував тут у 1669–1687 рр. Василь Якович, отаман городовий, це Василь Дрозд. Названі й імена іншої верхівки Вороніжа. Врешті воронізький купець Іван Холодович ймовірно був родичем (батьком?) Івана Івановича Холодовича, воронізького сотника у 1716–1740 рр. У купчій 1688 р. (№ 26) глухівця Федора Гончара говориться про продаж «пляцу» (міся, земельної ділянки) Котляру. На підставі цього документа можна уточнити каденцію на посаді городского отамана Олексія Турянського (досі вважалося, що він обіймав дану посаду в 1684–1685, 1689, 1696 рр.).

Документи №№ 11 і 22 належать до іншої різновидності документальних джерел – заповітів (тестаментів). У першому з них (1664 р.) Івана Виздєрта Яцкевича, зокрема, є цікавою згадка про його товариша Марка Кимбаровича. Про останнього як військового товариша Ніжинського полку згадується в універсалах гетьманів Івана Брюховецького та Дем'яна Многогрішного (в останньому вже як про померлого) (5). Цікавим є те, що Яцкевич згадує про Репчан «сябров моїх». Уживання цього білоруського слова поруч з незвичним (литовським) прізвищем Яцкевича може служити аргументом його білоруського походження. У другому заповіті 1681 р. новомлинського козака Грицька Чорного детально описується його майно, особливо землі. Згадується як городовий отаман Дем'ян Олифирович, досі ж вважалося, що був на цьому уряді у січні 1696 р.

Зовсім іншу категорію джерел репрезентують два документи – реєстри 1722 р. «дозорці» Андрія Івановича (№№ 40–41). Вони важливі тим, що фіксують прибутки, які йшли до гетьманського двору часів Полуботка з Обмачіва під Батурином. Тут, зокрема, йдеться про прибутки з гребель та млинів, торгівлі тощо.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на біографії її важливих діячів, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

1. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К. – Львів, 2004. – №№ 69–71.

2. Там само. – № 556.

3. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1961. – № 83.

4. Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 499.

5. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського... – №№ 232, 234, 330.

* * *

№ 1

Друга чверть XVI ст. – Уривки з мемуарів Сигізмунда Герберштейна.

«[...] Кажуть, що від витоків Оки беруть початок дві інші річки: Сейм (Sem) і Сосна (Sosna), з котрих Сейм протікає по Сіверському князівству і, минуючи місто Путивль (Putiwlo), впадає в ріку Десну, котра протікає через місто Чернігів й нижче Києва впадає в Борисфен; Сосна ж тече просто в Танаїс.[...]

Сівера (Sewera) – велике князівство, фортеця якого Новгород (Nowogrodek) не так давно був столицею сіверських князів, до того часу, доки вони не були позбавлені князівства Василем. [...] Тут у різних місцях лежать просторі пустельні рівнини, коло Брянська – величезний ліс. Фортець і міст у ньому дуже багато; серед них найзнаменитіші Стародуб, Путивль і Чернігів. Земля, там де вона обробляється, родюча. Ліси багаті величезною кількістю горностаїв, білок і куниць, а також меду. Народ, який постійно воює з татарами, дуже войовничий. Але Василь Іванович підкорив собі це князівство, подібно більшості інших наступним чином. Було два Василі, два його племінники, діти братів. Один з них, якого звали Шемячич, володів фортецею Новгород, а другий – містом Стародуб. Путивлем же володів якийсь правитель Дмитрій. Василь Шемячич, людина хоробра на війні й гроза татар, мав таке сильне бажання володарювати, що став один добиватися князівства, і не заспокоївся доти, доки не довів Василя Стародубського до крайності, а після його вигнання зайняв його області. Після його (Василя) скинення він взявся за Дмитрія, але іншим шляхом: доніс на нього государеві, що той уміслив відділитися від государя. Государ, стривожений цим, доручив Василю будь-яким чином схопити Дмитрія і відправити його до нього в Москву. Дмитрія підступно схопили на полюванні [...]. Дмитрій був відвезений до Москви і закутий в кайдани. Його єдиний син був настільки обурений цією несправедливістю, що одразу втік до татар, а щоб швидше й сильніше помститися за батьківську кривду, відрікся від християнської віри й прийняв обрізання за законом магометан [...]. Государ Василь, дізнавшись про втечу сина Дмитрія до татар, наказав закути його в тяжчі кайдани. Невдовзі цей останній, дізнавшись про смерть сина у татар, будучи засмучений неволею та печаллю, помер в тому ж році, тобто в 1519 році від Різдва Христова [...]

Чернігів стоїть у тридцяти милях від Києва і у стількох же від Путивля. Путивль же стоїть від Москви у ста сорока німецьких милях, у шістдесяти від Києва, у тридцяти восьми від Брянська. Це місто (Чернігів) розташоване за великим лісом, котрий тягнеться вшир на двадцять чотири милі.

Новгород (Сіверський) стоїть від Путивля у вісімнадцяти милях, від Стародуба у чотирнадцяти, а Стародуб від Путивля – у тридцяти двох милях.

На шляху з Путивля в Тавриду в степу зустрінеш ріки Сну (?) (Sna, Sva), Самару (Samara) й Орель (Ariel), з яких дві останніх ширше й глибше інших [...].

(Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С.138, 140–142)

№ 2

1619-1620 рр. – Уривки з прибутково-видатних книг московських приказів.

«Июля в 31 день [...] пятсот тридцать рубев взято; а дати те деньги [...] на жалованье стародубским и Навагородка Северсково стрельцом, которые пришли ис Стародуба и из Навагородка Северсково, тридцати человеком, что ныне в о Брянску [...].

Июня в 16 день, по челобитной [...] Стародуба Северсково де тем боярским Петру Брусилову, Федору Щапову против их товарищей, которые отпущены во Брянск, на корм два рубли дано, по рублю человеку [...].

Апреля в 26 день у Гарасима Мартемьянова сто сорок рублей взято; а послати те деньги в Севской острог Навагородка Северского стрельцом и казаком, пушкарем, и затынщиком на дворовое строенье [...].

Февраля в 29 [...] в Рылеск к воеводе к Якову Дашкову с челобитчиком Навагородка Северсково с Офонасьем Страмоуховым на жалованье де тем боярским новгородцом и черниговцом, и всяким новгородским и черниговским ратным людям, которые

живут в Рыльску, на нынешний на 128-й год тысяча четыреста девяноста пять рублей послано [...].

Апреля в 18 день в Рылеск к воеводе к Якову Дашкову с челобитчики, с черниговцом с Федором Чюдиновым да с атаманом з Дорофеем Поповым, на жалованье Новагородка Северсково и черниговцом детем боярским и новгородским и черниговским всяким людем, которые живут в Рыльску, на нынешний на 128-й год к прежней посылке, к тысяче к четыремстам к девяносту к пяти рублем, тысячи четыреста девяноста пять рублей послано [...].

Августа в 1 день [...] во Брянск [...] на жалованье стародубским и Новагородка Северсково стрельцом, которые вышли во Брянск, тридцати человеком, на нынешний на 128-й год в додацию к тем деньгам, что остались во Брянску [...] двадцать четыре рубли и двадцать восемь алтын з деньгою послано, трем человеком десятником по два рубли с четью, рядовым дватцати семи человеком по два рубли человеку [...].

Августа в 31 день [...] по челобитной [...] де тем боярским Новагородка Северсково Ивану Волкову, Зинову Лемешову, Вереге Михайлову для бедности, что огни посланы от города к государю в челобитчикех и их на дороге розбили разбойники, по полтине человеку [...].».

(Приходно-расходные книги московских приказов 1619-1621 гг. – М., 1983. – С. 189-190, 228, 233, 236, 241)

№ 3

1628-1629 рр. – Випис О. М. Лазаревського з матеріалів межування земель між Конотопом і Путивлем.

«Дело черниг[овской] казен[ной] пал[аты] мест[ечка] Смелого № 34.

В межевых книгах писма и межевания Петра Мусарского да подъячего Гаврилы Федорова 136 (1628. – **Ю.М., I.T.**) и 137 (1629. – **Ю.М., I.T.**) году под городком стану в поместьях же написано: межа уколному бортному ухोजею Липицкому, что за рекою за Семю в поместье за Гаврилом Дашкова Кривописевым з братею ис тем, что порожижей (?) Ивановской Жеребей Афонасьева сына Дашкова от болота Исухи от устья Конотопа да сверх Конотопами правая сторона наружной Николской бортной ухोजей по Николской ложок да лошком по верховя, а от верховя прямо через поля по Синецкую дорогу. А Синецкою дорогою идучи от Путивля, по правую сторону по дубовой колок, а от дубового колка, идучи Прилуцкою дорогою до городища Пустой Торговицы, а от Пустой Торговицы и от дороги Прилуцкой вверх болотом Торговицею по верховя Куколчего логу, да вниз Куколчим логом по речку по Езучею и по болоту по Исухи да вверх болотом Исухами по правую сторону по устья Конотоп.

Спорное дело Череповна (?) с Киево-Печерск[ою] лаврою черниг[овской] каз[енной] пал[атой] № 34, л. 20».

(НБУВ.–ІР.–Ф.І.–№ 57804.– Копія кінця ХІХ ст.)

№ 4

1636, березня 10 (лютого 29). – Чернігів. – Випис з чернігівських гродських книг.

«Выпис с книг кгородских воеводства Черниговского.

Року тисеча шістсот тридцат шостого мсца февраля двадцат девятого дня.

На вряде его кор. мл. кгородском в замку черниговском и перед книгами кгородскими черниговскими передо мною Юзефом Драговским, наместником черниговским, становши очевисто шляхетный пан Миколай Кирик, чинил оповедане и протестовалсе о то, иж што се был вписал до реестру перед суд из мл. панов комисаров, которых его кор. мл. до воеводства Черниговского зослал на розсуждение вшеляких кривд и розниц под час войны од неприятеля москвитина межи их мл. паны старостами и обывателями того воеводства зашлых и несужонных, на котором термине, кгда протестующий против велможному его мл. пану киевскому старосте Новгородка Северского у справе своей вписал о неуступене през его мл. пана старосту протестующому певных добр, од его кор. мл. конферованных, названных Бобрык, в повете Новгородском лежащих, до которых добр урожоная пани Зузана Струбчевская, бывшая Томашова Липчинская,

а теперешняя Миколаева Пенская, по першом малжонку своим пану Липъчинским право себе на тот Бобрык претендуючи и до пристя поссессии урожному пану Кирику боронячи, в затрыманию тые добра при велможном его мл.пану киевскому, старосте новгородском, арештовала. А тепер, кгда тая справа з реестру на розсудок их мл. панов комиссаров припасти мела, теды пан Пенский с помененою малжонкою своею, не припускаячи тое справы до розсудку правного комисарского, тую справу на угоду взяли, хотячи во всем протестуючому усправедливитися, чому протестующий далсе увести справы своей, кгда з реестру судового уперед простого, яко потом з арешту, кгда зас припала узглядом затягнуеной угоды не вопирал, также пан Пенский з малжонкою своею, што се против пану Кирику вписали были и спустити з реестру онуя мели. Нижли пан Пенский с помененою малжонкою своею иным умыслом своим шедл с протестующим, иж то на зволлок толко того термину учинил, видячи, иж их мл. панове комисаре справы з реестру спущаной уже ани судити ани знову уписувати не будут. Теды од угоды и померкования приятельского, которую был учинил, отступил и протестующого од термину и учинения ему справедливости оддалил, а сами себе зиск отрымали ку великой и далшой кривде и шкоде его; которую шкоду вцале себе процес свой тепер на суды комисарские у пропозыщыи описани, заховавши, зособна шацуе на пясот золотых полских и до такого термину, которы мел быти тепер на комиссии без вшеляких соленитатис албо церемонии правных у той справе отрыманы, заховует у суде належном и просил, абы тая его протестация так в оглядом спущения тое справы своей, яко и отриманя зыску о неважности его была до книг при[нята ...] и сес выпис под печатю кгородскою черниговскою ест выдан.

Писан [в Чернігове...].

Корикговал Олдаковский».

(НБУ у Львові ім. В. Стефаника. – ВР. – Ф. 5 (Оссолінських).–№ 4061.–Арк. 17–18 зв.– Оригінал, завірений печаткою. Запис на звороті: «Protestacya od pana Kyryka przeciwko jeo mc. pana Mikołaja Peskiego o Bobryk», тобто «Протестація від пана Кирика проти його м. пана Миколая Пенського о Бобрик»)

№ 5

1652 р. – Уривок з твору польського хроніста Шимона Старовольського «Польща....».

«[...] Тут треба додати, як думаємо, Чернігівське воєводство, що знаходиться за Дніпром, яке Владислав IV, відірвавши від Московії, приєднав до Королівства Польського і, крім старост міст, поставив у цьому воєводстві двох сенаторів: особливо воєводу і каштеляна, призначаючи їм місця в сенаті Королівства; крім того, заснував у багатьох місцях католицькі костьоли і для освіти молоді заснував у Новгородку колегіум Товариства Ісусового.

Але перейдімо вже до Білої Русі, оскільки ми обговорили чернігівську провінцію, яка власне належить до Чорної Русі [...]».

(Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego.-Kraków, 1976. – S. 100)

№ 6

1648, листопада 22(12). – Чернігів. – Купча.

«Я, Наум, при суду черніговского села Рижиков чиню відома тим моїм листом кожному, кому би о том відати надлежало, иж я маючи половицу третьей частки у млину Листовеннском на рітці Білоус лежачом, за правом моїм подлуг которого права моего, маючи волност яко хотіти тоею часткою моею шафувати, дати, продати, дарувати и записати. Теди, будучи на тот час потрібен сумми пінязов на пилную потребу мою, тую менованную частку мою в помененном млині будучую и належачую, продалем и уступилем на вічніе и неткупніе (?) часи учтивому Ивану Берлинскому, мелникови, за сумму певную пінязей и зараз до рук моїх отданную шістдесят золотих полских, о которой одобранню тим же листом моїм квитую чи волним чиню и тую частку до ретелной и skuteczной посесії уживанія помененному Ивану и жені его подаю и уступую. Подлуг которого юж записа моего вічистого волно есть и будет помененному Иванови,

жоні и потомком его тоею часткою моею, в млині Лиственском належачою, яко своею власною як хотіти шафовать и владнучи, дати, продати, кому хотіти пустити. А я юж и потомки мої до тоей частки и наймнійшой речи в том млині належачої жадного права вступу не буду иміти и не будут міти вічними часи. И на том дав тот мой лист добровольний запис о чистой продажи на місцу моем и войт мой, иж сам писат не умію, за прозбою моею с подписом рук людей добрых, которие за афектованем моім при печати міської черніговской подписатся рачили.

Дан в Чернігові року 1648 года мсця ноябра 12 дня в подлинном подписано

За усною и очивистою прозбою до того запису виш менованого продавци подписалемся на місцу его, яко писма невмьетного, Гліб Куличенко рукою власною за усною прозбою, менованой особи, Наума, до того запису подписуюсь яко писма не вмію чого, Иоан Скиндер на тот час писар черніговский.

За прозбою пана Веремія Полуботка, войта, и пана Микити Киселя бурмістра черніговских, котория при том били на місцу їх, писат не вміючих, тот же, что и више подписуюсь рукою.

А при сем печат міская черніговская ратушная».

(НБУВ. – ІР. – Ф.І. – № 56937. – Арк.109. – Копія другої половини XVIIIст. Записи: «Копия», «Копия купчої з ратуша черніговского от Наума Рижиковского данная Ивану Берлінскому на половину третьей части у млині Листвинскому на Білоусі»)

№ 7

1660, червня 4 (травня 25). – Чернігів. – Купча.

«Випис с книг міських права майдебурского ратуша черніговского.

Року Божого тысяча шестсот шестьдесятътого місця мая двадят пятого дня.

На уряде его црского величества черніговским перед нами, Григорием Ивановичом Яхимовичом, войтом черниговским, Ілею Юриевичом Масановцем, бурмістром, судом зуполне заселим в ратушу черніговском, ставши очевисто Марко Мишук Левонович з Мишуков, боярин и земянин староства Любецкого, явне, ясне и добровольне признал в тие слова:

Я, Марко Мишук Левонович, земянин воеводства Киевского повіту Любецкого, здоровый будучи на тіле и на умисле, одступивши своего власного и належного права форум повіту Любецкого, а под тот лист и добровольний запис со всіми пожитками ему поддаючи добровольне, явне, ясне и чиню сознаю, иж я, маючи часть четвертую от братов Ивана, Мишука Мишуковщину кгрунту урочищем, названого Бровенчизна, межи річками лежачий с одной стороны с Вышен, с щетвертой стороны должина по Домашниное, по сухой луг Тосщенка Стоми Кондратовича, Михайла Татариненка в старостве Любецком на службе конной рицерской кгрунтом лежачий, в которой то Бровенчизне Мишуковщине часть свою четвертую правом вечистим прирощением собі належачим с полями, ролями, дубровами, лесами, розробленими и не розробленими, деревом бортним и не бортним в кгрунте менованим, гаями, запустями, борами, з бобровими гонами, з лови звериними, з волним розробляням тих кгрунтов и примножением пожитков з сеножатми в тим кгрунте и дуброве будучими и зо всіми приналежностями, до того кгрунту належачими, и з людми, на той части четвертой живучими, нічого собі самому, жоні и потомком своїм не виймаючи, ани зоставуючи, але зо всім огулом яко тот кгрунт поменений в близкостях и межах маєт и завирает, также менований в близкостях неменованим в той части шкодити и ублизжат не маєт правом вечистим и никгди напотом неотзовним на вічност пну Данилу Якубовичу Руднику, ему самому, пне малжонце его и потомком его за пьятсот золотих полских продал, даючи моц и владзу в той четвертой части кгрунту Бровенчизне Мишуковщине, яко се вышей поменило, всім тим владіти, пожитки всякие с того кгрунту собі привлащати и ведлуг волі и найліпшого уподобаня своего оним владіти и диспонувати и...себе кому хотіти дати, продати, даровати и записати, чому ознаймуючий, он сам, малжонка и потомки его тое части кгрунту зо всіми пожитками вічними часи боронити не мають и могчи (?) не будут под закладом других пьятсот золотих полских. И на том свой запис до

книг міських черніговських сознал, которые при той купли були пн. Опанас Вертико Мануйлович, Хома Пархомович Оношанок, пры которых тот же на уряде у вічную и спокойную вечистую посессию тот кгрунт подал, зрексе и вічними часи уступил. Що все для памяти до книг есть записано, с которых и тот выпис под печатю ратушною черніговскою есть выдан.

Писан в ратушу черніговском.

Емелиян Иванович Яхимович, писар міський черніговский».

(НБУВ. – ІР. – Ф.І. – № 56238. – Тогочасна копія. Запис: «Запис вечистой продажи части кгрунту Бровенчизни од Марка Мишука на вічност пну Данилу Якубовичу Руднику сознаний. Року 1660 мсця мая 25 дня»)

№ 8

1661, червня 6 (травня 26). – Москва. – Жалувана грамота царя Олексія.

«Божиею милостию (*повний царський титул. – Ю.М.*) отчини Малой России вибелского сотника Стефана Шубу, что в ннешнем в 169 году бил челом нам, великому государю, богомолец наш Мефодий, епископ мстиславский и оршанский, чтоб нам, великому государю, пожаловать повелети по его, епископа, челобитю, дать ему, сотнику Степану, за его к нам, великому государю, верную службу и радение на маестности его, котормы он владеет по привилеи наказного гетмана Якима Сомка нашу, великого государя, жалованную грамоту, чтоб ему и впредь нам, великому государю, было над-ежно. А в привилеи наказного гетмана Якима Сомка 1660 году написано, дал он, гетман, вибелскому сотнику Степану Шубе за его службу и радение привилей на маестности на деревню Орловку да на деревню Грабовку с вершней Муравейки. И мы, великий государь, наше царское величество, по челобитю богомолца нашего Мефодия, епископа оршанского и мстиславского, вибелского сотника Степана Шубу за его к нам, великому государю, верную службу и радение пожаловали, на те его маестности велели ему дать сию нашу царского величества жалованную грамоту за нашею ж царскою печатю и по нашей государской милости вибелскому сотнику Стефану Шубе темы прежними (?) своими маестностями деревнею Орловкою и деревнею Грабовкою с вершиною Муравейки со всеми угодии по привилею наказного гетмана Якима Сомка владеть, оприч козаков, и доходы всякие имать, почему с тех маестностей напред сего имивано и видя на себе прежнюю милость и жалованье ему, Степану, нам, великому государю, нашему царскому величеству, и сыну нашего царского величества, благоверному и великому князю Алексею Алексеевичу всея Великия и Малия и Белия России служить и радети и во всем добра хотети, на чем он нам, великому государю, нашему царскому величеству и сыну нашего царского величества благоверному царевичу и великому государю князю Алексею Алексеевичу, всея Великия и Малия и Белия России по непорочной евангелской заповеди веру учинит.

Дана наша царская грамота в нашем царствующем граде Москве лета от создания мира 7169 месяца мая 26 дня».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 8. – № 231. – Арк.109. – Копія другої половини XVIII ст.)

№ 9

1663, листопада 22 (12). – Крелевець. – Випис 1712 р. з крелевецьких міських книг купчої 1663 р.

«Випис с книг крелевецких.

Року тысяча шестсот шестдесят третого мсця ноеврия дванадцатого дня.

Перед намы Гарасимом Стасенком, сотником на тот час крелевецким, Давидом Евфимовичом, атаманом городовим, Иваном Роменцом, войтом, Яском Евстафовичом и Грицком Борисовичом, бурмистрамы, урядом крелевецким, и при нас будучи Ивана Хижняка, Дацка Хишдиценка, Данила Кгуженка, Грицка Романенка и при них многих зацних особах, сталася певная и неотмінная: когда з едное стороны славетного пна Михайла Василевича Дули, мелника подоловского, а з другое стороны пна Ивана Григориевича, в тот способ, иж пн Михайло Василевич Дуля доброволне позволил пну Ивану Григориевичу на той же гребли подоловской на реці Рети и міста Крелевца,

наперед старих млинов напрод вибивши, млин постановити таким способом: скриня по половини, на которой скрини заставок дві Івана Григоревича, а з другого боку, кгда поспієт уробит Михайло Василевич Дуля, заставок дві, а поднимат узвиш води от старих млинов жадною мірою не важитися Іван Григорієвич и инших будинков и приробков кромі двох заставок аби вже болши не важил ставит под зарукою на его млсти пна полковника ніжинского таляров сто, а на сотника кролевецкого таляров десят. Що обідві сторони позволившися, просили нас, аби то било записано, що и ест записано, а ров фундамент різаний повинен Михайло Дуля по половині платит Івану. С которых книг и сей випис пну Захарию Івановичу в року тепер идучом 1712 мсця июля дня 18 при подпису уряду ншого кролевецкого и печати міской естъ видан.

Василий Яценко, сотник Войска его царского пресвітлого влчства Запорожского кролевецкий.

Семион Мартинович, атаман городовий.

Іван Шматан, войт кролевецкий з бурмистрамы.

Костантин Маркевич Лашковский, писар кролевецкий, рукою».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 65027. – Арк. 1-1 об. Копія початку XVIII ст. Після прізвища війта намальоване коло, всередині якого написано «місто печати»)

№ 10

1664, січня 10. – Табір військ під Меною. – Універсал Яна Казимира.

«(Повний королівський титул. – Ю.М.)

Oznajmujemy tym listem naszym, komu to wiedzieć należy, pamiętając na wierność i życzliwość pobożnych zakonników monastera Hustyńskiego, który do ośwobodzenia z rąk tyrańskiej niewoli miasta naszego, Przyłuka nazwanego, wielką pomocą byli, tudzież stosując się do suppliки urodzonego hetmana i całego Wojska naszego Zaporowskiego do nas za nemi wniesionej, chętniejmy na to zezwolili, abyśmy ich przy spokojnej młynów, na rzece Udaju stojących, od książąt pobożnych nadanych possessiej, zachowali; jakoż zachowujemy i zostawimy im listem naszym. Które to młyny pomienieni pobożni zakonnicy ze wszystkimi przynależnościami, do tych młynów zdawna należącymi, mieć, używać i za żywać będą. Obiecując naszym i najjaśniejszych następców naszych imieniem, że przerzeczonych zakonników od spokojnej pomienionych młynów possessiej nie oddalemy i nikomu oddalenia mocy nie damy. Lecz całe tym prawie onych zachowamy, co i najjaśnieszcy następцы nasi uczynią. Prawa przy tym nasze królewskie, Rzeczytпей і коścioла świętego katolickiego wcale zachowując. Na co dla lepszej wiary ręką naszą podpisaliśmy, pieczęć przycisnąć rozkazaliśmy.

Dan w obozie pod Mianą dnia X miesiąca stycznia roku Pańskiego MDCLXIV panowania królestw naszych polskiego i szwedzkiego XVI.

Jan Kazimierz».

(БІАН. – ВР. – № 277. – Оригінал. Записи на звороті пізнішого часу: «Zachowanie przy młynach, na rzece Udaju stojących, pobożnych zakonników monastera Hustyńskiego», тобто «Збереження при млинах, які стоять на ріці Удаю, побожних ченців Густинського монастиря», та «Mar[cin] Gorzk[owski] 1664», тобто «Мартин Гожковський 1664»)

«(Повний королівський титул. – Ю.М.)

Повідомляємо цим нашим листом, кому це знати належить, пам'ятаючи про вірність і зичливість побожних ченців Густинського монастиря, котрі до визволення з рук тиранської неволі нашого міста, званого Прилуки, великою допомогою були, тут же стосуючись до супліки уродзого гетьмана (*Павла Тетері. – Ю.М.*) і всього Війська нашого Запорозького до нас за ними поданої, ми охоче на це дозволили і зберегли їх при спокійному володінні млинами, які стоять а ріці Удаю, і були дані їм побожними князями; як зберігаємо і залишаємо їм нашим листом. Котрі млини згадані побожні ченці з усіма всіма при належностями, до цих млинів здавна їм належними, мати, уживати і заживати. Обіцяючи нашим і найясніших наших наступників ім'ям, що згаданих ченців від спокійного володіння згаданими млинами не віддаємо і нікому не даємо влади віддавати. Але цілком цим зберігаємо, що і найясніші наші наступники

вчинять. При цьому права наші королівські, Речі Посполитої і святого католицького костюлу цілком зберігаємо. На що для кращої віри рукою нашою ми підписали і печатку притиснути наказали.

Дано у таборі під Меною 10 дня місяця січня року Божого 1664 панування королівства нашого польського і шведського 16.

Ян Казимир».

№ 11

1664, листопада 30 (20). – Чернігів. – Заповіт Івана Яцкевича.

«Во имя Отца и Сина и Стого Дха Живоначальния и Неразделимия Троиці станся ку вічної памяти ныжей описанная.

Поневаж вшелякие речи сегосвітние, которые писмом обварованны не бывають и в запомнення прыходят, прето я, раб Бжий Иван Выздерт Яцкевич, будучи от Гда Бга хоробою навижоний, яко то в літех моїх дозрілих видячи себе же уже ближе до смерти нежели до живота, прето да (описка, має бути «за». – **Ю.М., І.Т.**) доброй своей памяти распаражаюс сей моей остатній воли тестамент, абы по смерти моей жадной турбачіи не было меж малжонкою моею и дітками моїми, дочкой моею Варварою и вторим сном моїм Стефаном Шашевским, так теж и от приятелей моїх и от сусідов моїх близких, меновите от пнов [Ре]пчан, сябров моїх, в которых то Репчан и Данил (?) покупилем [грун]та за власную копу свою. Теды, полечивши дшу мою грішную в руці Гспду Бгу, напред ознаймую и отказую лежащие грунта в праве вечистом, которием купил у Миска Перецкого, дві части грунта ему належачее были, за которие то дві части дадем три тысячи золотих. Платилем розными речами так серебром, шатамы, конмі и быдлом рогатим и готовой сумми дві тысячи и на том грунте набилием мо[не] ти (?) село Буянки на сирой (?) Корены и на тую част третью зостал мні винен тот же Миско дванацят сот золотих за пре зиск (?) за добранное (?) потишу (?). Теды то ныкому иншому, толко малжонці моей и дітками моїми у Кондрата Данича у часты Даницкой купилем дві части, также Великим, за которие дві части осимсот золотих дал, а що небожчик тесть мой купил к тому ж прилеглий у дерпчан Ерий Терпицкий, иж грунт, прозиваемий Голубачи, у Семена у Войтенка и Вруковский и дал мні то у вині и на тим грунті осадилем слободу, прозывается Голубычи, и то ныкому иншому, толко малжонце моей из дітками; в той же Перотчизні засипалем греблю на реце Виру и млин належачий до Буянок и на другий право подаю до рук вторих сну своему, куплений за власную свое сумму у Семаков, двоих братьов, у Федора и у Нечая, дадем осимсот золотих, которий то грунт, прозывается Жечин (?), а на [то]м грунте осадилем слободу Буровицу. В том же грунте, хотячи себѣ пожитку найдоват, заложилем буды, майданов два с товаришем моїм Евстафием Астаматим над річкою Львиною, майданов два за Глуховом над рычкою Гирынкою с товаришем моїм Марком Кимбаровичем. Теды то все лежащие речи от мала до велика, якие вышшей меныл, нікому иншому, толко малжонце моей з дітками моїми. И кто бы сміл и важился касоват и криду якую чинити позосталой малжонці моей з дітками, проклят буды, анафема в сем віці и в будущем и буду з ным міти суд пред судею справедливым на [в]тором пришествіи Гспднем.

Діялося в Чернігове року 1664 ноеврия 20 д.

В подлинной подписано тако:

Ян Яцкевич.

Устне прошоний от пна Яцкевича Станислав.

Устне прошений о подпис руки Юрий (?) Пронкевич, злотник черніговский рукою. Дейман Иосиф Дейнарович.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 66156. – Копія початку XVIII ст.)

№ 12-13

1668, квітня 24 (14). – Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Артема Мартиновича.

«Артем Мартинович, полковник Войска Запорозкого ніжинський.

Ознаймуем тим листом нашим, кождому кому о том відати потреба будет, пну

сотникови конотопському и всему товариству, атаманови городовому, так же войтови зо всім посполством конотопским. Иж Миколай Козак и Кирій Козак з міщанином Карпом, обивателі конотопские, ознаймуем, (...)» що коштом и працею своею на новозанятої греблі на річці прозиваеомой Беровці в селі Поповце, построившы млини на камени чотири сей весни в пост великий (...)» теды взглядом утраченя кошту просилы нас слободы в тых своїх млынках в нагороду тоей працы міти. Зачым, уважаючи мы их, Миколаеву и Кирієву з Карпом, працу и утрату, взалисмо оным слободы на (...)» рок (...)» впред(...)»*, абы з тых млинков припадаючи всі три мірочки на свой пожыток отбырали, которым абы ни од кого перешкода в том не діялася, приказуем сурово. Зас же по вистю тое слободы помененній Микола и Кирій з Карпом знову в нас быти мают и опо[...] з служит (...)» абы (...)» скарбу воскового з оных млинков розміру належная часть звykle міла доходити. Того всего дозорцы наши дозріня (?) ма(...)»*.

Дан в Ніжині априля 14 1668.

Звишменованный Артем Мартинович, полковник Войска Запорозкого ніжинский».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 56251. – Оригінал, завірений печаткою. На звороті напис «Фундуш од Мартина полковника на греблю купленую Попувскую»)

№ 14

1669, ____. – Батурин. – Універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного.

«Демян Игнатович, гетман Войска его црского пресвітлого величества Запорозского.

Ознаймуем сим писанем кожному, кому бы того было потребно, а меновите пану полковнику стародубовскому, асаулу и сотникові новгородскому, атаману городовому и всему товариству старшому и меншому, особливе войту тож (?) новгородскому и всім посполитым людям до відомости доносим, иж в Новгородском уїзді в селі Пироговка Сава и Ярема мельники уфундовали млин на ріці на Шустці з одним колом мучним своїм власним коштом нікого до того не притягаючи, а зробивши, (?) почали молот от того пророка Илиї в місяці июлю в числі дванадцатом, що за поднятую працу, иж от тогочасу як пустили воду на коло, надалисмо слободу на чверту до дванадцятого числа мсця октоврия. А по видержаню оногo хліба (?) міют до скарбу войскового дві мірочки дават, а при своей части третей міют зостават и на себе мірочку третью отбират. А (...)» оной слободы с товариством войсковим старшого и меншого, абы оным ни найменшой перешкоды никто не важился чинит, а если през тот указ наш міл хто кривду чинит, а за донесенем скарги обецуем такового кожного непослушного нам без фолкги карат. На що для ліпшой віри и певности сей універсал з канцелярії с подписом руки и с притисненіем печати войскової видат казали.

Писан в Батурині дня ____ року 1669.

Демян Игнатович, гетман Войска его црского пресвітлого величества Запорозского.

(ЦДІАУК. – Ф. 148. – Оп. 1. – №3. – Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і військовою печаткою)

№ 15

1670, січня 3. – Реляція московського гінця (поляка за походженням) про ситуацію в Україні (регест).

Реляція московського поручника, який повернувся з України від Дорошенка, вчинена 3 січня. Цей поручник родом із Ряшева, потрапив у полон, був у в'язниці і в ній був вихований. Став на московську службу і є поручником хоругви, яка стоїть у Києві. Він чоловік досить бадьорий і добре справний, говорить по-польськи, був присланий до нас від Ордин-Нащокіна 3 січня. Виїхав звідти 2.12.1669 р. сам-десять на Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський до Батурина. Там був три дні у гетьмана Многогрішного, а через те, що не мав до нього листів, Многогрішний був дуже ображений і про це мав тривалу нараду з писарем Карновичем.

Поручника питали: чи Многогрішний друг Дорошенку?

«Цілком йому infensum оголосив, але тому що заприятелював з Ханенком і часто з ним листується». Московські залоги стоять тільки в Острі, Ніжині, Переяславі. В інших містах – козацькі. Хоча московських воєвод стратили, однак козаки лишаються ще царськими підданими.[...]

28.12.1669 р. був у Чигирині і там застав Дорошенка невдовзі після перемоги над Ханенком. [...]

Під Гадячем була битва, московіти зазнали поразки. Ханенко після поразки під Стеблевым утік на Запорозжя. (...) Цю перемогу приписують переважно Лизогубу, полковнику задніпрських міст, що при Дорошенку. З 15000 він мав йти в погоню за Ханенком.[...] Митрополит Тукальський був у Многогрішного.

(Ч. – ВР. – № 1666. – С. 9-14. – Тогочасна копія)

№ 16

1670, січня 23 (12). – Чернігів. – Купча.

«Року тисяча шестсот семдесят десятого мсца януария дня дванадцятото

З розказання его мл пана полковника чернігівського, добродія нашого, застаючому в Сосниці для розних справ, пред нами Михайлом Стефановичом Слободецьким, атаманом городовым чернігівским, Павлом Крачевским, сотником сосницким, Андреем Ташиною, атаманом городовым, Силою Якимовичем, войтом сосницким, и Фомою Андриевичем, мешчанином сосницким, которая справа при тых особах приточилася в справу Миска Коляди, поводовое стороны, о подтоплению млына с позванным Федором Лобыною, сотником волынским. Ставши очевидно з уряду посланыи особы в той способ признали: перший Григорий Яченко, товариш сотні Сосницкой, же праве як мы приехали, от розных тамошних людей савинских тое чули, же на позваного Лобыну, сотника волынского, ускаряются много людей савинских о стопленю многих сіножателей их, же он своим ставом посполитым людем значьную шкodu учынил, а жалобной стороны Мисков млын так глубоко подтонул, же на две пяді з наддатком у воді коло стоит, од которого затопления як прежде коло робило, тепер за перешкодою новозбудованого млына под старый Мисков млын отнюд робити слушьне не может. Другий, Федор Сенютенко, мелник и мешчанин сосницкий, так же в той способ в под сумьненем зознал, же мы многих людей савынских жителей питали, ежели так глубоко пред часы бывало в воді коло, теды оные люди савынские отказали: же вода нікыгда не бывала на лодях як тепер затопленем того нижчого млына такая старому млыну шкода ся стала, же не может робит ежели того нижчого млына не збурят. Третий, Кузма Тимошенко, мешчанин, сосницкий в тые слова, яко и выше описание особы говорили сознал. Которого сознанья мы, уряд, чуючи, до книг містьских сосницких приняли и до далшого поступку правного записать розказали.

На противко которого доводу позванный пан сотник волынский тым се екъсциповал: ежели бы праві не тривожный час и самому до войска не прибиратися, теды бым, казал свою греблю новофундованую прокопавши, воду спустит, а хоча бым и спустив свой увес, пред ся бы тая вода, що в лодях у старом млину у Мисковом стоит, на дві пяди по старому з лоды с под кола не выступила, бо то не що инъшое тую воду держит, толко леды и снеги, звычайно як же и по инъшых млынах почасті тое ся діет. Тую свою одповид вымовит прос(...)* нас (абы декрету сего часу не фферовано, але абы до прошлое весни, на довод слушный), а особливе до высокое уваги и розсудку его мл. пана полковника, добродія нашего, было отложено. Мы теди, уряд, позваной стороні на с(...)* в том не чинячи, а видячи самую слушную річ, у ведповеды позваного менованой, до волі его мл. пана полковника, добродія нашего, складает.

До тоей атестации руку для віры дат (...)» при печати подписалем Михайло Стефанович, атаман городовой чернігівский.

Павел Крачевский, сотник, при печати руку подписал(?).

Андрей Ташина, атаман.

Сила Якимович, войт сосницкий».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 56243. Запис на звороті: «1779 генваря 12 д. Справа о млин подтопленный»)

№ 17

1671, серпня 8 (липня 29). – Чернігів. – Випис з чернігівської полкової канцелярії щодо скарги оо. Іоаннікія Долятовського і Павла Пучковського на Івана Биховця.

«Року тысяча шестсот сімдесят перваго місяца июля двадцять девятого дня.

Перед нами Василием Семеновичем Болдаковским, на тот час полковником

наказним черниговским, Леоном Артемовичем Полуботком, сотником полковым черниговским, Константином Угровицким, атаманом городовым черниговским, Григорим Ивановичем Яхимовичем, войтом черниговским, Отрохом Игнатовичем [...], Григорьевичом, бурмистрами черниговскими, Романом Никифоровичом, радцою, приточилася справа в Богу превелебного его милости господина отца Иоанникия Долятовского, архимандрита монастыря Пресвятой Богородицы Елецкого черниговского, и господина отца Павла Савича Пучковского, бывшего протопопы нижинского, поводов, а пана Ивана Быховца, обывателя олишевского, о перешкоди в млынах, сеножациях и в намановских и топчевевских, иж занятем греблю своей на помененные млыны воды не пустил и шкоды нам, поводовой стороні, много учинил меновите на коп двісте и дале, же проз все літо немолотом жадногосмо пожитку не міли, о чом инквиция тое справы достатечне в собі опевае, о тое позванный тым се вымовляв, иж своею греблею оным млыном шкоды не учинил, в которой справі в Бозі превелебный его милость отец архимандрита черниговский и господин отец Павел Пучковский просили его милость пана Василия Игнатовича, полковника Войска его царского пресвітлого величества Запорожского черниговского, абы от боку своего для оглядана тое гребли, от которой стороні поводовой в млынах [...] воды великая кривда діет. Теды его милость пан [...] посылал от боку своего пана Константия Угровицкого, ата[мана...] наказного черниговского, который там был и людей зацных зобрав [...инкви]зycji ся выслушал при бытности {Яцка, сотника наказного олишев[ского...], Сенька Хобня, атамана родового олишевского, Богдана Гнилицы, Игната Бублика, Грицка, мелника олишевского, Василия Мовчана, войта олишевского, отца Захария, священника олишевского, Лукиана Кривпольца, Матвія Отросченка, Семена Титенка, атамана красенского, с товариством}*), Феска Дынку, атамана серединского с товариством, Ивана Карпенюка, войта серединского, з громадою, мельников Кирика Топчевевского, Сидора Шышенка, Романа Гавриловича, Сацка Лешанюка, тые люди вси признали, иж прави вода занятем греблею през пана Ивана Быховца в болота назад пошла. Тыеж вси люди люди ж признали, иж на тым місті пред часы пан Жолонски (?), державца олишевски, млын ставити, але ему люди не пораили, же міла вода назад пойти, с тых мір не ставил. Дня сегоднешнего на акте менованым перед нами выше меноваными стоячы пан Иван Быховец, не вдаючи болше, бранился контроверзу[ю]чи, а ныни до декрету приступаючи с помененым его милостью господином отцем Иоанникием Долятовским, архимандритом черниговским, и господином отцем Павлом Савичом, бывшим протопопоу нижинским, и их мелникам[и] Сидором и Романом на том згуду принял, иж має пан Иван Быховец з высланным от его милости отца архимандрита посполу ехати оную греблю розкопавши, воду спустить, абы оная зоставала в берегах, як и перве бывала, а когда станет на місці, теды узнавши, пов[и]нны признак на той речці учинять, когда бы пан Иван над тую признаку воду повышил, повинен вина заплатити на ясне велможного его милости пана Демьяна Игнатовича, гетмана Войска его царского пресвітлого величества Запорожского, пана нашего милостивого, таляров тысячу и на его милость пана Василия Игнатовича, полковника Войска его царского пресвітлого величества Запорожского черниговского, золотых тысячу. На том[...о] бух сторон згуду принявши, просили, абы смятую (?) згуду обом сторонам на память выдали. Которую згуду мы, уряд, чуючи, записать казали, а по записаню и выписом с печатми и с подписами рук выдали.

Писан в Чернигові місяца и дня выш писаного.

(М. П.) (М. П.) (М. П.)

Василий Болдаковский, наказный полковник на тот час.

Леонтий Полуботок, сотник полковой, рукою.

Григорий Яхимович, войт черниговский.

Емельян Иванович Яхимович, писар міський черниговский, рукою.

(Из бумаг рода Тройницких)».

(НБУВ. – IP. – Ф. X. – № 7474. – Копія кінця XIX ст.)

*) «Слова, поставленные в скобках в подлиннике, зачеркнуты» (прим. копїста. – Ю.М.)

№ 18

1672, серпня 6 (липня 27). – Батурин. – Універсал-привілей гетьмана Івана Самойловича.

«Іван Самуйлович, гетман з Войском его царского пресвітлого влчства Запорозским.

Всей старшині и черні Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого, особливе паном полковником киевскому и ніжинскому, сотником, атаманом, и всему тих полков товариству и комуколько сей наш показан будет універсал, відомо чиним, иж мы, постерегаючи уряд гетманства нашого повинности, а хотячы, абы містка потрібные ку пожиткові Войска Запорозкого, а через неприятельские переходы спустошалие, не порожновали, а жебы яким колвек могли способом обновление быти, жебы скарбови войсковому помнажался приход, містце на Козацкой греблі до будованя млына на реці Острі, на тры заставки од Гармошенка, товариша войскового, купленое, пану Петрови Демидовичеви, обывателеви козелское, нарачилисмо, а по збудованю млына за его кошт и працю на рок, рахуючы од теперешнего дня по сей в пришлоый рок до такого ж місяця и чысла дефалкаты позволилисмо, абы спокойно з того млына на войско прыпадающие, мірочки одбираючи, на свое оборочал пожиток, од поколесчизны, теж и покабансчизны увольняет до того же вышзачного часу. Зачым, абы жаден з старших и менших войскового товариства, особливе панове полковники киевский и ніжинский и атаман козацкий, а меновите п. Игнат Калозницкий, так в будованю млына, яко и в обновляню греблі, ежели того потреба була в зебраню и пожитков браню тому п. Петрови Демидовичови найменшою не важылся быти перешкодою, под карністю войсковою приказуем пишно. По выстю зась тоое дефалкаты п. Петро Демидович повинен ся нам з тым обявити універсалом.

Дан в Батурині 27 июля 1672 року.

Іван Самуйлович, гетман Войска его царского величества Запорозкого, рукою [власною]».

(ДІМ. – ВР. – № 636/6. – Оригінал. На звороті документа запис: «Універсал Петрові Демидовичеви, обывателеви козелецкому на збудоване млына в Козельці 1672 году генваря 13»)

№ 19

1678, січня 7 (1677, грудня 28). – Сосниця. – Купча.

Року тысяча шестисот сімдесят сьдмого місяця декабрия дня двадцять осмого.

Уряду нашому мійському сосницкому нижеподписанному сей справы, ставши очевисто Іван Кирилович, козак и обиватель сосницкий, чинил свое сознание в добрый способ этие слова: иж я свой фолварок з будинком власным з двома огородами, один огород от фолварка з одной стороны лежащий од Микиты Литивченка, а другой стороны таж од фолварка огород од Ярмолы, жителей сосницких. Счо оный фолварок мой власный же ні в чом нікому не пенный и о жадных долгах неподписанный, все ограничивши письмом урядовым и от мене данным его милости пану Андрею Дорошенку, товаришу войсковому, оный фолварок продаю и в посесию продавши за певную сумму грошей коп пятнадцать личбы литовское. До того ж варую и упевняю пред урядом, абы я сам, жона моя и потомство, а приятелів близких и далеких, ніхто в оный фолварок и огороды два не втручался, бо юж то есть вічными часы продано. Волно его милости пану Андрею Дорошенку, товаришу войсковому, яко своим власным владіти оным фолварком з огородами, даже продать жоні и потомству его и на себя вічно держати. А я, Іван Кирилович, зрікаюся и не хочу юж (..)*дить не в жадного суду и права зновлять того, бо юж (?) то есть певным торгом продано. Мы, яко уряд, чуючи Івана Кириловича слушную продажу на просьбу его же сие урядовное писане с подписом рук и с притисненем печатей стороні требующой выдалисмо.

Писан в Сосниці року и дня вышеописанного.

До которой справы в той способ подписуемся:

Павел Крачевский, сотник сосницкий.

Дмитро Остапович, атаман городской.

Сила Якимович, войт сосницький, из бурмистрами.
М[істо] п[ечати]».
(НБУВ. – ІР. – Ф. № 1495. – Копія XIX ст.)

№ 20

1679, 26(16). – Лубни. – Універсал-привілей гетьмана Івана Самойловича.

«Иоан Самойлович гетман з Войском его црского пресвітлого влчства Запорозским.

Пне сотнику конотопский, атамане городовий и войте тамошний. ...Ми респект на годние заслуги п. Федора Кандиби, знатного товариша войскового, позволилисмо ему завідовати и владіти людми тими, з того боку Дніпра зайшлими, будучи околь хутора его в селі (...)новці за річкою поосідали, яких именуют бити хат з двадцет ко(..)люе повинни ему п. Кандибі, як до воження дров, так и до кошенья пратаня сіна бити послушними. Зачим абисте ви, старшина конотопская, знаючи о той волі ншой, тих помененнихп. Кандиби поданих от нас людцов, жадними посполитими тяжарами и станциями войсковими не обтяжали и жеби войт семяновский до свого их [не по]тягал послушенства, жадаем и приказуем.

Дан в Батурині (...) *рия 16 1679.

Звишменованный гетман рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. . – № . – Тогочасна копія. Запис копіста на початку документа:
«Копія універсалу на слободку Кандибовку гетмана Иоана Самойловича».
Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано «печать»)

№ 21

1679, грудня 6 (листопада 26). – Акт розділу спірних сіножатеј між жителями сіл Дурнів, Салтикової Дівиці, Березна і Ковчин.

«Року 1679 мсца ноеврия двадцат шостого дня.

Межи велможным в Бгу его мсти пдином отцем Лаврентием Кашперовичом, капеляном, поссе[со]ром на сей час з ласки ясневелможного его млсти пна гетмана села Дурнев, пном Матвієм Михайловичом Шенъдюхом, сотником, Нестером Прокопенъком, атаманом городовым, Василем Романовичем, войтом дівицким, и всім того города Сольтыковой Дівицы товариством и посполитыми людми, Стефаном Алимпиенъком, войтом дурневъским, и всею того села громадою з притомностю пна своего з одной стороны, а пном Савою Йовенъком, сотъником, Михном Артюшенком, атаманом городовым, Семеном Білокриницким, войтом березинским, и всим того города товариством и посполитыми людми з другой стороны, передо мною Иоаном Ломіковским до нижеј менованой справы от ясневельможного его млсти пна Иоана Самуйловича, гетмана Войск его црского пресвітлого велчства Запорозких, высланным, при бытности пна Никифора Калениковича, от уроженого его млсти пна Василя Борковского, полъковника Войска его црского пресвітлого влчтва Запорозкого черниговского, в той же справі будучого, сталося вічистое (не хотячи дальших межи собою міти заводов) за згодою полюбовъною всіх сторон в сіножатеx розграничене, меновите дунаевъцом, почавъши от перекопу Лозивского, от Ковъчина сим боком Десни аж до села Дурнев всі сіножати, а з села, шляхом Девицким едучи, до тых міст, поки перед тым оным дурневцам належало и тепер вічъне служити мает. А для выпуска статком дурневъским од липы над дорогою столенскою (?) з села идучою по копыцы тепер сыпаные над тоєю дорогою и річкою Лискою аж до мостъка, на той же річці будучого, и ку перевозу сим боком дороги от борку зас по річку Подгорную и Вовъчок сим боком до села березинъцом теж, почавши от вишънаписаного перекопу Лозивського аж до менованых копыцев по обоих сторонах Лиски (нічого дурневцем не зоставуючи в сіножатеx и на них же роспаханых полях, опроч вольного в річці рыб промыслу) вічне сіножати служити мают. Роспаханые теж поля [...] от дурневъцов в бору за Лісною в цілости на потомные часы и там же дров (опроч потъребного дерева) вольный вруб дурневъцы будут міти; столенцы в сіножатеx в прышлые, даст Бг, дочекати часы з березинъцами и девичнамы так мают обходитися, як и перед тым без жадных заводов. Ковъчинці, поневаж на килкакrotъное писане упорчиве не стали до

розділу и над потребу свою мають за Десною сіножать (як всі сторони ездячи уважили) и не мівали перед тым вольности, хіба за згодою з березинами, по сем боку Десны в сіножатах, теде оным ковчичном тисячею золотых полских заручаем, жебы вічними часы на сем боку Десны не только по Глушку (?), але и коло берега, до березинцом и дурневцом належачих, не втручалися сіножатеи; сіна зас хто где сего року косил, волен оное без жадной ні од кого перешкоды на на свой забрати пожиток. Тут же варуем, жебы дурневцом всі, хто має коло Лиски посіяные на зиму збожа, вольно было в пришлые жнива без жадной от березинцов перешкоды зобрати. Которому то любовному розділові субьмитовалися всі сторони на вічные часы досыт чинити. А если бы которая сторона над выш описаный и поставьлений розділ поступовала, в чомколвек другой стороні чинила утиск и перешкоду, тая повинна будет до скарбу войскового тысячу золотых польских заплатити, для чого тепер всі давние межы собою заводи, заборы и грабежи вічне уморившы. Для тым певнійшой дачи и певности сего межы себе дали при печатех и рук подписах розділу писание.

Року, мсця и дня выш описаных.

Иоан Ломиковский, рукою власною.

Никифор Каленикович.

Сава Иовенько, сотник березинский.

Мишко Артюшенко, атаман городовый.

Семен Білокриницкий, войт березинский».

(НБУВ. – IP. – Ф. П. – № 56242. – Тогочасна копія)

№ 22

1681, лютого 16 (6). – Вороніж. – Купча.

«Я, Григорий Иванович, обыватель усковский, відомо чиню тым моим листом, добровольным записом, иж купилной моей потребі продаем власного моего полмлына з фундаментом ризаным, на займане гребли от берега до берега, на Османі реці, ниже Трояна ліса, к части млина Якима Шкуренка зостаючий з смужалкою и з сіножатою, славетному пну Иванови Холодовичови, пна Лазаровому зятеви, обывателеви и купцеви воронижскому, в вічност за сумму певную и готовую золотих двісті в советост, которому млын збудовавши и греблю по моим фундаменту, от берега до берега, ведлут уподобания своего построивши, волно оным яко хотіт диспонувати, продати, заменяти, даровати люб и на свой оборочати пожиток, а я юж цале того полмлына з сіножатою продавши, вічне з жоною и з дітми ншими зрікаюся и приятелей моих, близких и далеких, отделяю. С которых жаден пна Ивана Холодовича, жону и дітей их в том полмлині з смужалкою и сіножатою о наименшую реч турбовати и жадной трудности задавати не повинен, под зарукою до шкатулы войсковой талярей сто. На счо для ліпшой віры и далшої памяти даю сес мой запис пну Иванови Холодовичови, жоні и дітем их служащий, пред урядом ншим воронижским, пном Савою Григоревичом сотником, Василием Якововичом, атаманом городовым, Матвієм Петровичом, войтом, Леонтием Стрелком, бурмистром, Василием Андріевичом, ключником, при людех зацных и віры годных Трохиму Онисченку, Антону Смоловику и инших немало, с подписом руки писарской и притисненем печати урадовой. Писан в Вороніжу дня 6 февраля року 1683.

Иван Михайлович, писар рукою власною»

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 56249. Оригінал завірений печаткою. Запис на звороті: «Запис на полмлына Османцкого» та «A(nn)o D(omi)ni 1683 d. 6 februaryi»)

№ 23

1681, квітня 24 (14). – Нові Млини. – Заповіт новомлинського козака Грицька Чорного.

«Року Бжго тисеча шістсот осмдесят десят первого априля четвертогонадцет дня.

Перед теразнійшим урядом новомлинським тут ниже именем подписаным, аз люблю хорий на тіле, але здоровий на умислі Грицько Чорний, жител и козак новомлинский, жекгнаючися з сим сегосвітним тутейшим житем волею своею и порадкою своїх

наслідників позоставили и по нюм будучих и при нюм живших. Таковий тестамент около всей дворовой худоби и около всего имения свого чинив и остатную волю свою, ознаймив: винявши жону, которое в (...) * юж не мѣет, окроми синов своїх тут ниже виражених, котрим для власного наслідництва по нему будучого и на сей час упреймого и вірного прихильного usługованя Хведорови, сину, за его доброе около себе строение, лыкговав комору в місті стоячую, положенем возле комори Благутиное, три частки коморного пляцу в місте положением стоячого, між шпихніром панским и мелницею міскою, якие то часте три плацу комурного Пилипу Авксієнко на свою потребу принявши и будувлею коморною, где и комора его тепер стоит, обвювши завладіи и тримаєт не зыйтившиися за тие принятие на свой пожиток три части. Васкови из Семенов отділением давно довгу на злыденном завислого золотих двадцет и мірьку одну міри міскою новомлынское в того ж (?) злыденного жита, а як би до того злыденного за тот довг у приискаттеля (?) и поискат (?) на тое зостаєт в заставу казан горілчаний нѣм сия уистит Михайлови й Иванови сыном двор, где житло свое провадив и в нюм кончиться тепер в ровний поділ пустив и в вічну державу двом им наменив світлицу Михайлові, а пекарни Иванови. До того им же, Михайлови, постановит двѣ коней половая и сивая кляч и свині ему ж, Михайлови, иле их ест всѣ, и вул с коровою самі чвартый, а бык злегчаний Семенові, а нелегчаний бык дочці Оришці, казан великий винотничий горілчаний гулящий Михайлови и одна кухва горілки, а другий казан винотничий горілчаний, у пічъці, стоячий, Иванови сину его Грицковому. Поля пахарные, нѣм Грицком набутие и вживание як много их, где в якому міску положенем знайдеться и сеножати много их ест, в якой околности, тое все на ровние пят частей всѣм пѣтма сыном своим тут више по имени написаним поділити велѣи и лѣс великий Хведоровий, а занятый стоячий при великом лісі другий, двом тілко синам своим Михайлови и Иванови по половици уживати и тримати казав. Присѣвок взымный под Палчиками на довгой ниві самому Михайлови, а остаток присѣвку поділит на пят частей именовал, с того зас всего остатку десят коп жита дати Оришці, а щоколовек над звыш могло отбути у дворі спрятов рухомих и нерухомих жадних не виймуючи тих двох синов, установил и власными усти своими наменив в ровний поділ им пускаючи, варовал аби в неотмѣнности між ними трвало и противного ничего на не показовало.

Тое все вирекши, просил нас, уряду, о тистамент сей и до него о притиснене печати (...) * зас уряд, виписавши под печатми и вудаєм.

Писан в Новомлинску.

Року и дня описанных.

Деміян Олифирович, атаман городовий.

Андрій Хведорович, войт з бурмистром новомлынские.

Власним именем Грицковым

Иван Богданович, писар новомлынскій руку свою подписал до сего тестаменту».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 56245. – Оригінал завірених підписами і печаткою. «Тистамент ферований (...) * . от отца их»)

№ 24

1681, вересня 21 (11). – Кролевець. – Випис з кролевецьких міських книг купчої.

«Року Бжого 1681 септеврия 11 д.

Перед нами Иваном Миколаевичем Маковским, сотником кролевецким, Романом Дубовиком, атаманом городовим, Аверкием Антоновичем, войтом, Григорием Мартиновичем и Петром Ивановичем, бурмистрамы, персональне ставши пн. Захарий Иванович Голуб, чинил нам, зуполному уряду кролевецкому, оповід, иж рожоному своему, пну Константому, бунчужному войсковому енералному, продал за талярей сто четвертую заставку в млині горішнего и нижчего на ровчаку. Я, Захарий, жона и потомки мої, не міюся и оны вічними часы интересовати и жадних алтернатий правних з едиоутробним братом моїм я сам, жона и потомки мої, не повинни вцінати под зарукою совитою проданного млина на суд варую рожоному зас моему, жоні и потомком его, вікуисте владіти, уживати и кому хотіти тож продати и даровати волно

як свое доброе. Що для докоменталнійшого свядецтва писмо сее до книг наших міських крелевцких казалисмы записати. Що есть пред вишмянованым урядом крелевцким и записано.

Захарий Иванович Голуб, а сей випис з книг міських при печати міской ствердивши и виписавши, дано до рук его млсти п. Костантому Ивановичу Голубови, бунчужному войсковому енералному.

Инше особи духовного стану и свіцкие, при том записі будучие, до которого п. Захарий руку свою подписал и печатью своею ствердил.

Тому ест свідомий честний гспдн отц Григорий Михайлович, презвитер храму святителя Хва Николая, намісник крелевцекый, другий честний гспдн отц Григорий Иванович, священник Всемилстивого Спаса передміський крелевцекый, Павел Ведера, Максим Джумінский, Сава Сокалский, Ярема Швець, Ведерин зять, значние жители крелевцекые.

Иван Миколаевич Маковский, сотник крелевцекый, рука власная.

Роман Дубовик, атаман городовий.

Аверкий Антонович, войт крелевцекый.

Бурмистры крелевцекые при подписі рук печатью міскою писмо сие конфіровали.

Петро Григориевич писар міський на тот час будучий крелевцекый, тут подписался

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 65027. – Арк. 2 зв. – 3. Копія початку XVIII ст. Наприкінці документа намальовано коло, всередині якого написано «місто печати»)

№ 25

Не раніше 1688 р., квітня 4 (березня 24). – Крелевець. – Купча.

«Року Бжого 1700(?) марта 24 дня.

Перед намы зуполним урядом крелевцким, Иваном Миколаевичом Маковским, сотником, Иваном Макаровичом, атаманом городовим, Аверкием Антоновичем, войтом, Григорием Мартиновичем, Петром Ивановичем, бурмистрамы, ставши персональне Сава Андрієнко, товариш сотні Крелевецкой, чинил нам, вижей менованным особам, оповідь, иж продал лісок свой лежащий за Ретю, Корма прозиваемый, за золотих шіст его млсти пну Костантию Ивановичу Голубові, бунчужному Войска его царского пресвітлого влчства Запорожского енералному. До которого ліска мененний Андрієнко он сам, жона и потомки его не міют вічними часы интересоватися, под закладом вины на суд енералний коп десят варуем, а пну Костантию Ивановичу Голубові, ему самому, жоні и потомком его в вікуистой поссессіі тримати и кому хотіти волно дати, продати и даровати. Що для ліпшой певности писмо оное печатью сосницкою есть стверженно.

Діялося в Крелевці року и дня вижей по[ме]ненних (?) и пред звиш описанным урядом крелевцким».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 65027. – Арк. 7 зв. – 8. Копія початку XVIII ст. Наприкінці документа намальовано коло, всередині якого написано «місто печати»)

№ 26

1688, травня (квітня 26). – Глухів. – Купча.

«Я, Феодор Макарович Гончар, мещанин глуховский, чиню відомо сим урядовим писмом моім явне, ясне и доброволне в каждого права и суду кому бы того відати потреба тепер и на потомние часы, иж продажем пляц мой власний з одним будинком, ни в чом никому не пенний и не заведенний, будучи в Глухові, з одной стороны того пляцу плец Матвія Зарецкого, а з другой Лукаша Соляников и попаді Дикой, продадем пану Уласу Есифовичу Котляру за готовую суму талярей двадцат ему самому, жоні и дітям его у вічност и в спокойное держане. Волно юж ему тот пляц дат, дароват, продат, змінати, на церков лиговати или для себе держаті и я од того пляцу отдаляю самого себе, жону и діти, мої[x] приятелий, близких и далеких, варуючи того, жебы нихто до того проданного плещу з приятелів моїх не міл діла и пана Уласа не турбовал. Для чого умыслне упросилем до сего рукодайного запису пана Алексія

Михайловича Туранского, городского атамана глуховского, о притисне[не] печати и о подпис руке писарской.

Діялося в Глухові року 1688 мсця априля 26 дня.

Гавриіл Ясликовский, писар глуховский, рукою».

(ЦДІАУК.–Ф.148.–Оп.–1.–№ 1.–Оригінал завірений печаткою)

№ 27

1690, березня 16 (6). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Михайла Миклашевського.

«Их царского пресвітлого величества столник и Войска Запорожского полковник стародубовский Михайло Миклашевский.

Панам обозному, суді, асаулови, сотником полковим и всему старшому и меншому полку нашего товариству, ту теж пану войтови зо всім майстратом стародубовским и кому тилко о том видати належати маєт, сим моим ознаймую писанием, яко респектуючи на услуги давния войсковия Гапона Горленка, атамана азаровского, а особливе усилной (?) прозбы его, до мене занесенной (?), позволилем ему до воли самого ясневельможного его милости добродія пана гетмана ку спартю своєму домовому на (...)(*пропуск в копії.* – **Ю. М., І. Т.**) Пухари межи селами Демянками и Озаровною уезду Стародубовского найдуючоїся на Сухом Кор(...) (*пропуск в копії.* – **Ю. М., І. Т.**) на мистцу иншому (?) якобы ні в чом не пенном, власним своим коштом и працею греблю займати и на оной млинок построити. Видаючи теды о таковой волі моей, абы ему, Гапону Горленку, в займованню на помененном мистцу гребли и на ней построенного млинка не был никто неякою перешкодою и жадной (...) * трудности не чинил, міти хочу и сим фундушевым варую листом, з таким однак докладом: если бы кому шкода якая в займованню той гребли міла быти, повинен будет конечно тому нагородити албо кошт свой тратити, а скоро по построенню млина (...) * он же, Гапон Горленко, маєт оказатися и известити зособно о тое, приказую.

Писан в Стародубі марта 6 го 1690 года.

На подлинном: звышменованный столник и полковник стародубовский. Місто печати такой подлинной універсал по освідітелствованию от комиссии про(...) * козак сотні второй полковой (...) * Коста Горла и росписался».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 127. – № 76. – Копія другої поповини ХІХ ст.)

№ 28

Між 1692–1695 рр., не раніше травня 17 (7). – Москва. – Жалувана грамота царів Івана V і Петра I осавулу Прилуцького полку Івану Носу.

«(Повний царський титул. – **Ю. М.**)

Пожаловали Прилуцького полку ясаула Ивана Еремеева сына Носа, велели ему дать сию нашу великих государей нашего царского величества жалованную грамоту на село Голубовку, в том же полку обретающееся, и с людьми в том селе посполитыми и на мельницы на речке Щуровке, на гребле селской щуровской стоящие. Для того в нынешнем сем году мая в 7 день бил челом нам, великим государем нашему царскому величеству, он, Иван. В прошлом де году служил он, Иван, отцу нашему великих государей блаженные памяти великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу, всеа Велия и Малыя и Белья Росии самодержцу, и брату нашему блаженный памяти великому государю и великому князю Феодору Алексеевичу, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу, также и нам, великим государям нашему царскому величеству, служит он, Иван, многие годы со всяким усердием и за те его службы по нашему великих государей нашего царского величества указу подданной наш Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иван Степанович Мазепа дал ему, Ивану, в наших царского величества малороссийских городах для пожитку и пополнения службы ево в Прилуцком полку село Голубовку с людьми посполитыми да с мельниц на речке Щуровке и гребле селской щуровской стоящих с трех колес все войсковые пожитки, кроме мельничной части, употреблять на то село с людьми посполитыми и на мельничные доходы, дал он, подданной наш, ему, Ивану, лист

свой. А нашей де великих государей нашего царского величества жалованной грамоты во укрепление и утверждение оною ему не дано указу, видя он, гетман, в Войску Запорожском многие службы полкового ясаула Ивана Носа, позволил ему владати селом Голубовкою и мельницами на речке Щуровке и гребле селской щуровской стоячих с трех колес, все войсковые пожитки, опричь мелничной части употреблять и чтоб ему в то никто из старшины и черни нине и впредь не чинили никакой препоны. И мы, пресветлейшие и державнейшие великие государи цари и великие князи Иоанн Алексеевич, Петр Алексеевич, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцы наше царское величество, слушав ево, того Иванова челобитья и подданного нашего Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана Ивана Степановича Мазепы листа, пожаловали ево, Ивана, за ево к нашим государем царям к нашему царскому величеству верные и радетельные службы, велели ему селом Голубовкою с посполитими людьми (кроме казаков) и вышеименованных трех мелничных колес на речке Щуровке на гребле селской щуровской все доходы на пополнение нашего царского величества войсковой службы, кроме мелничной части, употреблять. На что и сию наших великих государей нашего царского величества жалованную грамоту дать ему указали на память впредь будущим роду ево. Что мы, великие государи наше царское величество, силою нашей царского величества жалованной грамоты ему, Ивану, и жене ево и детям и роду ево укрепляем и утверждаем и быть тому вышенаписанному за ним в вотчине, потому что он ту нашу царского величества милость и жалованье получил за свои верные и знатные к нам, великим государям, к нашему царскому величеству, службы. И чтоб впредь, смотря на те ево службы и верное радение, дети ево и внучата и правнучата и кто по нем роду будет, также сам великим государям и нашему царскому величеству и нашим государским наследником служить и ему, Ивану, и жене ево, и дети и внукам и правнукам селом Голубовкою владеть и всякие доходы иметь и с трех мелничных колес на реке Щуровке на гребле селской щуровской все пожитки, кроме мелничной части, употреблять. А для вящего утверждения нашего царского величества жалованную грамоту утвердить и нашою царского величества печатью повелели.

Писана та нашего царского величества жалованная грамота в нашем царствующем великом граде Москве лета от создания мира ___ месяца мая __ дня.

Пресветлейших царей и державнейших великих государей их царского величества государского Посольского приказа дияк Алексей Никитин».

(ДІМ.–ВР.–№ 635/1.–Тогочасна копія)

№ 29

1696, листопада 10.–Львів.–Лист Станіслава (?) Яблоновського до короля Яна Собеського(?) (регест).

Лизогуб з 40000 задніпровських козаків, взявши з собою 40 гармат, прийшов до Дністра. Прийшов до нього й полк з кількесот кінноти, він залишив табір з піхотою та гарматами над Дністром і переправився через Дністер. А татари мали свою сторожу в полях за Дністром, щоб повідомити волості понад Дністром про козаків, коли ті підуть до Дністра. Тому татари загнали стада й бидло вглиб Буджаку, а козаки знайшли тільки пусті села. В одній паланці залишилось сім турків, котрих козаки дістали (двох убили, а п'ятьох взяли живцем), втративши під час штурму 20 козаків. Татари зібравшись, дали козакам битву, в котрій полягло 500 козаків. В Буджаку була тоді пошесть, дуже багато козаків заразилось і по дорозі повмирали. З Лизогубом повернулося 16 старшин, а четверо померли. Краще їх не пускати в міста, поки не скінчиться пошесть. «Велику шкоду вчинив Самусь, бо спалив чимало сіл, попалив збіжжя не тільки на кордонах, але і по полях і взяв велику здобич: самих овець 7000 пригнав до Сороки. А мав з собою лише 1090 війська». Наші взяли недавно кілька тисяч турок і липків з селянами, взяли й невільників. Могли й більше липків узяти, але що з ними робити і куди дівати. Бідолаха Півторака (Pułtoraka) поранений у голову й кілька разів поранений кулями.

(Ч.–ВР.–№ 2715.–С. 131.–Тогочасна копія)

№ 30

1698, жовтня 19 (9). – Стародуб. – Грамота Іоана Максимовича, єпископа чернігівського та новгород-сіверського, з приводу освячення Преображенського храму в Стародубі.

«Всякое даяние и всяк дар совершен о Христѣ Иисусѣ Господѣ нашемъ свыше исходяй отъ Отца свѣтовъ.

Смирный архієпископъ Іоаннъ черниговскій, новгородскій и всего Сѣвера, волею Божіею по благодати Святаго Духа данный намъ благословеніемъ свѣтѣшаго господина Адриана, архієпископа московскаго и всея Россіи и всѣхъ сѣверныхъ странъ патріарха, по преданію же и уставу матери православныхъ вѣры, свѣтлыя соборныя апостольскія церкви Христовы имуща власть вязати и рѣшати и вся дѣйства церковная повершати, освящати и утверждати по правиламъ свѣтыхъ апостолъ и свѣтыхъ отецъ, сей храмъ Преображенія Господа нашего Иисуса Христа и иже въ немъ божественный престолъ на освященіе совершенія таинъ Тѣла и Крови Христовы, соборно освященъ нашимъ архієрейскимъ благословеніемъ по прилежанію тщаніемъ благочестиваго христілюбиваго сына нашего смиреннаго пана Михаила Миклашевскаго, въ то время полковника стародубовскаго, въ богоспасаемомъ градѣ Стародубѣ мѣа октоврія въ десятый день. Кто прииде здѣ отъ православныхъ христіанъ къ сему освященію сей церкви съ вѣрою и любовію и покаяніемъ своихъ грѣховъ, той прийметъ отъ Господа Бога милость и прощеніе своихъ согрѣшеній, благодатію Христа Спасителя нашего и по Божественному Писанію, устаемся съ кійждо годъ мѣа октоврія въ день десятый празднуемаго свѣтаго апостола Якова Алфеева, брата свѣтаго Матфея евангелиста, свѣтѣни, праздновати освященіе сему божественному храму Преображенія Господня аще кто отъ православныхъ христіанъ приидетъ въ той день освященіе сего божественнаго храма свѣтити и чтити съ покаяніемъ молящеся чистосердечно Христу Богу нашему, той прийметъ отпущеніе грѣховъ своихъ и наслѣдія царства небеснаго, по его Господню словеси реченному: «ищай обрящетъ, толкущему отвержется, просите и дасть вамъ». Наше смиренне, благодатію Святаго Духа данною намъ, тихъ благословляемъ и прощаемъ и отъ отецъ ихъ духовныхъ наложенную епитимию на нихъ колико дней отпускаемъ имъ и на всѣхъ православныхъ христіанахъ, приближающихъ въ свѣтлый храмъ Преображенія Господня, буди милость Божія на нихъ и по дару Святаго Духа мое архієпископское благословеніе и молитва свѣщенна же бысть сія свѣтая церковь при державѣ благочестивѣйшаго господина нашего царя и великаго князя Петра Алексѣевича, московскаго и всея Россіи самодержца, и благороднаго Іоанна Мазепы, Войска царскаго пресвѣтлаго Запорожскаго обохъ сторонъ Днѣпра, гетмана въ лѣто 7200 (!), отъ Рождества Христова 1698 мѣа октоврія 9 дня и на утвержденіе памяти сей свѣтокъ напишете и печать приложите нашея руки подписаніемъ въ той церкви Преображенской положихомъ на спасеніе всѣмъ православнымъ христіаномъ.

На подлинномъ тако: рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. VIII. – № 1446. – Копія кінця XIX ст.)

№ 31

1699, травня 19 (9). – Чернігів. – Універсал чернігівського полковника Юхима Лизогуба.

«Его црского прстлого влчства Войска Запорожскаго полковникъ черниговскій Евфимъ Лизогубъ.

Ознаймуемъ съмъ нашимъ писанемъ каждому кому колвекъ о томъ вѣдати будетъ потреба, ижъ п. Федоръ Крассувскій, товаришъ полковый, на вспартѣ своего убогаго господарства угледѣвши способное мѣсце для построения млынка у своихъ власныхъ купленыхъ кгрунтахъ, именно на рѣчцѣ Щодрувцѣ у лѣсѣ противъ прогону поля, просилъ насъ себѣ фундушового писаня за которымъ бы могъ онъ себѣ безпечно речоний строїти млинокъ. Теды мы, принявши его, Крассувскаго, слушную прозбу, позволяемъ оному ку пожитку своему на помененной рѣчцѣ Щодрувцѣ строитъ млинокъ, зъ котораго всякими розмѣрами приходами пожитковати и яко козакови на себѣ отбирати. Однакъ тое пилно варуемъ, абы людскимъ зъ стороны кгрунтовъ тымъ занятіемъ новопостроенной греблѣ не чинилася якова шкода.

Данъ въ Черніговѣ мая 9 1699 року.

Звишменованный полковник черніговский Евфим Лизогуб.

Донеслося нам відати в Чернігов, иж он то, п. Крассувский, уже на речоном місці высыпавши греблю и почавши клітку строїти, на тот час уже просил нашего себе фундушового писаня. Теды позволяем подлуг вишречоных кондиций заживати спокійне тим новопостроенним млинком и всякие на себе отбирати розміри. А то взглядом его заслуг».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – №56254. – Оригінал особисто підписаний Ю. Лизогубом і завірений печаткою)

№ 32

1701 р.(?). – Бахмач. – Лист отамана Василя Рубана до гетьмана Івана Мазеппи.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, нам велце премлстивійший пне и добродію.

Ми, всі сполне атаман с товариством, жителі бахмацкие, упадаючи до стопи ног велможности вашей, пну ншему премилостивійшому, найпокорнійше просим милосердия вашего рейментарского в том, иж ми сего время малолюдством своїм, всякие повинности сами отбуваем, в подд(...) трудностях войсковых прилучающихся, а войт з громадою, так теж подданіе бив(...) пна Ломиковского, пна писара енерального, пні Кочубеіной и козаки заможные, жителі бахмацкие поддалися в стелмаство, з которых помощи жадной нам, козакам, немає, по давнему обикновению. О що по десяте и по стокротне велможности вашей, пна ншого милостивійшого, просим: ачей би по звичаю давнему громада, так и державские подданіе, до нас, козаков, были помощными в тяжестях. О чом найпокорнійше велможности вашей, пна ншого милостивійшого, просим: рачте велможност ваша пнская видати свій поважний універсал, аби по давнему обикновению громада, так державские подданіе и козаки, новоприхилияющиеся в сталмаство, в отбуванню всяких тяжестей помощеними были. За що ми долженствуем за щасливое ваше рейментарское пнованье Гсда Бга благодати.

Велможности вашей, пну ншему всемилостивійшому, негодные подножки Василь Рубан, атаман с товариством».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 55139. – Оригінал. На звороті запис: «Супліка атамана бахмацкого и всего товариства тамошнего»)

№ 33

1713, лютого 11 (січня 28). – Справа про скаргу гетьману Івану Скоропадському городиського сотника Якова Василиевича.

«Року тысяча сімсот третегонадцат мсця януария двадцат осмого дня.

За поданем супліки самому ясневелможному его милости пну Иоанну Скоропадскому, Войск его царского пресвітлого величества Запорожских гетманови, перед судом его ж царского пресвітлого величества Войска Запорожского енеральным точилася справа межи Яковом Василиевичом, старостою городиским, скаржачою стороною, и межи паном Кирилом Троцким, сотником бахмацким отвітуючим. Заносил свою жалобу п. Яков Василиевич, староста городиский, на пна сотника бахмацкого, в той міре: прошлые сие года завзявшись он, п. Кирило Троцкий, сотник бахмацкий, в ясневелможному пану гетману вдает невинне и описует, же староста городиский многие людям через стадников своих чинит шкоди, загоны велит чинити по околичных селах забирати и продавати, ночью посилает волов и яловиц злодійським способом з хлівув в людей красти и ріжучи стадными таковые добуние (?) яловиці и воли діляться мясом, отвозят до дворца к старости часом половину тушы, а иногда всю тушу, и шкури отнюд стадников отбырал и оборочал на свой пожиток, о чом любо п. Иван [...] будучи в Городищу, розисковал и допитовался киями [...] казуючи быти стадников, не призналися и не довелось; тое (?) а пан сотник отнюд в тих на старосту городиского злодійских речах краденых ославяючи, доводит, од чого староста виводячися в невинности своей, же як не посылал стадников и не знаю, через супліку поданую просил свт у суду вой[скового] свтой справедливости».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 55137. – Тогочасна копія)

№ 34

1714, березня 2 (1). – Квит Василя Солонина, писаря Київського полку.

«Року 1713 отобрано от поборцов Григория Хваленка и Ивана Швачны почтовых грошей семсот золотых и десеть золотых, з которых отдали войтови носовскому двісті золотых. Для свидѣтельства вперед даю им и сей квит.

Писан марта 1 д. року 1714.

Василий Солонина, писар полковий киевский».

(НБУВ. – Ф. І. – № 56273. – Оригінал)

№ 35

1715, березня 26 (15). – Квит Василя Солонина, писаря Київського полку.

«Я, року 1714 отобралем до скарбу войскового почтовых (?) грошей от шафаров носовских од Григория Хваля и Яцка Огѣнка подлуг реестров шестсот сімдесят золотых, для чого даю им и сей квиток з подписом руки моей

Писан марта 15 д. року 1715.

Василий Солонина, писар полковий киевский».

(НБУВ. – Ф. І. – № 56274. – Оригінал)

№ 36

1716, листопада 20 (9). – Батурин. – Лист батуринського сотника Федора Даниловича Стожка до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, мні велце премилостивий пне и великий добродію.

Кондрат Чайка, козак и жител обмочевский, маючи висоцєповажний ясневелможности вашей на трох чоловіка крєвних своїх, тамошних же обмочевских жителей, універсал, жебы их яко убозством подупалих (взглядом заслуг Чайчиних) до тягlostей не чєпали. Тєды з тих его, Чайчиних крєвних два чоловікы Охрім Погиба и Хвєсь Кривий своїми дворами живучи, отбужают всякие тягlostи подданские до монастыря Крупицкого, а третій, Васил Погиба, отнюдь нічого яко двора и жадного клапта кгрунту не імїючи, а єму, Чайці, будучи виноват, уже волочился по інших селах и пришедши до Обмочева, улїз в купленную Чайчину хату для прєжития и отслужєня долгу, вмїсто подсусїдка живучи. Войт прєто подданства монастыря обмочевский Иван Нічєга, не уважаючи на оборонний ясневелможности вашей у Чайки універсал и не глядячи що подсусїдок козацкїй пограбыт того Чайчиного крєвного Василя Погибу, жебы з Чайчиного двора монастырскую тягlost отбужал. А Чайка, извїстившись мні о том и будучи з оповїстїєм у пна дозорци обмочевского, мимоходом зайшов в двор войтов и не заставши самого войта в дому жєні оногє тєє неслужное пограбленє виговорувал, домовляючи, же он, войт, своїх крєвних от подданства увольняет, а в оборонї будучих, когє неналежит, зачіпаєт и с тим похвалился на войта. Тєды войтиха, напавши єго, Чайку, не боронячєгєся, поліном и чєплїєю быти немалою язвою у голову заразила, же ввєсь кровю облився и єсли бы людє не угамували крїві в тую пору Бг вїсть, что бы з ним, Чайкою, чинилося и тепєра не можєт от болїзни той встати, за що была до прєвелєбного отца игумена занєсєна скарга и был от єго прєвелєбности для розиску зослан законник и для прислухання писар мой сотєнный. На котєром розиску в прєвом допросї прєд пном дозорцєю обмочевским сама войтиха тєє прїзнала, же як прїшов Чайка в дом, контрєверсуючи за пограбленє сусїда єго много похвалился, мовячи «нашлю я на войта колис глухих агтєлув» і я єму, Чайці, ткнула за тєє дулі под нус. А Чайка (будто) налаявши, махнув, да не вдарив палицєю, яка в руцї єго була, и я вхопивши под припєчком поліно, зараз ударила єго, Чайку, по руцї, потїм (?) порвала чєплїю быти оногє. Так и онїй, вхопившись за чєплїю, зас(?) вишов у сїнци ис хати и там викрутив у мєнє чєплїєю, а я вхопивши коромисєл, ударила Чайку по головї, от котєрого удару онїй схилилєся и я, єщє єго двуйчи ударила. Так онїй с крївою (?) з двора мєгєго пошов. Другая старушка, пряха войтишна Маря Шкляриха, любє то не видїла як войтиха Чайку у сїнцях была, тїлько ж сознаєт початок в хатї заводу, же Чайка пн(?) лаяв на войтиху крємї що як дала дулі, махнул да [нє] (в)дарив палицєю,

а войтиха поліном вдарила его по руці. Теды отц игумен, взявши у Чайки накладних грошей золотих з сорок и не смотрячи на немалую Чайчину з кровию у голові задіяную (?) рану, чинил Чайку виноватим, а войтиху свободну от вини чинит, якобы она волна в своїм дому быти. Теды премилостивіиший мой пне, знаючи я его, войта, же такую подуфалост з монастира мает, же и законники его нікотеріе боятсѧ, а если случитсѧ что подводы з Обмочева на якую потребу брати, ніколи оний з монастирских не даст. И вже многих посланних моїх за подводами быв, так и по почту як законники новгородские и законниці новомлинские, не боронячи своїх вобши (?) побур з козаками подданих, понаймали коні, а обмачевский един тилко войт монастирских подданих и на почту не подает. Зачим пишучи сей инквизит(...)* за Чайкою через сина Чайчиного лыст, прошу рейментарского велможности вашей до отца игумена указа, жебы поставил з своїх подданих на почту едного коня у Батури и при том под рейментарские ноги, навсегда мя повергаю.

Велможности вашей премлстивіишому пану и великому добродіеву нижайший раб и слуга Федор Данилович, сотник батуринский.

З Батурина ноев. 9 року 1716».

Адреса на звороті: «Пресвітліишого и державніишого великаго гсдря нашего его црского пресвітлого влчства Войск Запорожских обоїх сторон Днепра гетманови ясневелможному его млсти пну Иоанну Скоропадскому, мні премилостивіишему пну и великому добродіеву яко найпокорні служебничи».

Запис інішою рукою на звороті: «Од сотника бат[уринского] за Чайкою, козаком, од войтихи обмочевской побытим, под[ано] в Прилуці ноевр. 1716».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 55252. – Оригінал завірений печаткою)

№ 37

1715–1719, січня 24 (13). – Лист Івана Волинського до гетьмана Івана Скоропадського.

«По указу его млсти Костантина Генваровского, сотника кролевецкого, и всего уряду при нем остаючого.

По занесенной скарзі быстрицкого, атамана Хведора Каптаненка бурмистр города Кролевца, нижей выраженный, зехавши в село Быстрик побитя на атаманови, виж означенном, какое он понесл от пна Хведора Кочубея, оглядал, где были знаки такие: сам велми киями збитий и близко смерти заставал, боки понапохали, зад увес сожен яко уголь и здулся догори, также и стегна сині и попухлие.

Михайло, бурмистр, рукою.

Того ж мсца в тиждень апробовуючи осмотр Михаила бурмистра посилан был сотенный писар кролевецкий, нижей именованный, з Иваном Яременком, міщанином кролевецким же, оглядал мененного атамана побитя, где виділ знаки на тіли, бока попухлие, зад увес чорен яко уголь, также и стегна сині и попухлие.

По трете уже когда пречестный отц протопоп кролевецкий от пна Кочубея был посланный в село Быстрик з Григорием, дворовым подписком, для п[р]епрошения (?) атамана и тоді оглядал знаков и побитя и уже мало поотпухали.

Иван Волинский (?)».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 55090. – Оригінал)

№ 38

1718, липня 5 (червня 24). – Ніжин. – Наказ генерал-лейтенанта кавалерії Іоанна Бернарда фон Вейзенбаха (регест).

Оскільки внаслідок пожежі Чернігів вигорів, а багато його жителів через це розійшлися з міста, то тим, хто залишився, чинитсѧ «чинитсѧ неудобь» значна «нужда» від проїжджих, котрі вимагають возів тощо. Через це наказується проїжджающим через Чернігів брати вози, коні, воли, їжу й пиття тільки з дозволу Вейзенбаха «на ратуші», в іншому випадку буде подвійний штраф.

(НБУВ.–ІР.–Ф. І.– № 2326.– Тогочасна копія)

1722, серпня 25 (14). – Конотоп. – Лист конотопського сотника Григорія Костенецького до чернігівського полковника наказного гетьмана Павла Полуботка та генеральної старшини.

«Велможнии мсці пне полковнику черніговский и старшина енеральная, мні велце млстивии панове и всеблагонадежднійшии добродії.

Получивши я от велможностей ваших поважнійший листовний указ таковий, абим о обідах и побоях от гспдна капитана Количова, полку гренадерского фон дер Ропова, роти 4 сотняном моим починених по самой истинні виписавши до велможностей ваших посилав или для совершенийшаго обо всем донесения сам з людми от его ж, гспдна капитана битими, в Глухові вскорости приездил. Теди тепер под ярмарок, в городі нашом отправаючийся, ради всякой опасности удержалемся и люде того радыютпросилися. А яко перед сим за вчиненням тоей причини до велможнаго его млсти пна полковника нашего ніжинского, в Глухові будучого, обо всем том обстоятелно чинилем извѣстие, так не иначей слово в слово на указі и велможностем вашим доношу:

Прошлого мсця июля 23 гспдн капитан Количов, прибувши к роті своей, в сотни моей квартируючой, на означенную ему в городі квартиру, которому по належитости з урядом моим поклон хлібом и прочиим учинилем, (когда з своих приписних гспдн капитан на сім рации а дві порции декамрия з 15 по май 1 число за провіант, фураж и за дрова, хотя к экипажу его капитанского при роті всіх мененный мсци не бивало, а к указу такова, чтоб выдават, нам не било) пославши своїх двух гренадер у село Поповку з козаков и посполитих рейментарских у един день золот[их] 140 видрал и при тамошних же атаману и войту в город припровадил, мусіли мененний атаман и войт з такою квитанцією, якая ему гспдну капитану била угодна, денги отдати. И вже третого дня будто наміреваючи от сел в свой путь отехати, прислав ко мні о вистатченне дванадцяти подвод и я из урядом моим ведлуг указу императорского влчества допрошовалем у его посланця о обявление подорожной и если будут прогони. Однак всі подводи в ратуші велілем в поготовости на требование оногo держати. Тилко его млсть, не едучи того дня и веви (?) для чего би ради, изобравшись з многими гренадерами и из нашими ж присудствующими Михайлом Кохановским и Василием, зятем Гоцутчиним, бившими старостами, а до сотни моей неналежными, пришедши в двор шинковий пна Андрея Кандиби, посеред ринку стоячий, казал полвідерка горілки и пива для гренадер за свои гроши дати, який доволно подпивший, поневаж многии хмелнии в том же дворі и просипалис, первие по атамана городского, потом по писара сотенного в двори их пославши, же именно оних по своей потребі и куда отшедших от домах не застали. Теди оставивши атамана, бо у дворі в тот час нікого не било, повторе на двор писарский до дванадцяти члвка мененних гренадер послав где его, писара, матку в старости будучую, взявши, з немилосердным боем в тот двор шинковий запровадили, а он сам гспдн капитан по килко кротне поклонившюся бил ногами и опростоволосивши, предстоящим веліл непоединокротне тое ж чинити. Якую потом мало не до смерти прибитую еще не надаремно, леч мусіла за примусом его ж вина волоского дві кварта и меду сколко гарцей купити, отпустил. На котором роздруху и многих людей веліл по всем городу гренадером ловити, яко то Кондрата Кушнера ринку гренадери поймавши з немилоствим боем в той шинк пред его, капитана, привели и там вже, хотяй не бито, однак поти не отпускал, по[ки] аж вином волоским двома квартами откупилс и копійку бо тилко одну при собі міл, на горілку мусів отдати.

Лукияна, ключника ратушного, в том же дворі шинковном сам гспдн капитан за тое, что писара не винайшол, палицею перво в одежи бил, а потом, а потом расперанувшогося (?) в одежи ж, яких до троіх (?) з гренадери на нем зламал, биючи.

Ивана Кушнера на ринку поймали за волосы, гренадер у той шинк волук, а сам гспдн капитан вслід палицею по плечам бил довільно, а у шинку всі гуртом.

Гренадери били хто чим видя, а потом за караулом будучий, не купуючи напитоку отпросившись, свободився.

Пна Короцкого, старосту семионовского, чрез город мимо той шинк едучого, казал запинивши, гренадером у шинк увести; перво сам гспдн капитан вдарил, а потом веліл за

лоб звозчику по сінах волочачи, канчуком бити, от якого побою знатно бил окривавлен.

Ивана Руденкого, різника, (?) за тое, что якобы харт гранадерский у его дворі подрізал ногу, веліл пред себе на свою квартиру привести и зараз пред ним, гспдном капитаном, веліл бити, а потом довольно палічам (...)* руками битого, казал до колеса привязати и привязаного поти бити, поки повинився, невинуватим будучи, за хорта платит мусіл коп десят дати, а тим гренадером, що били, за працу дал пол золот[ий].

Степана Ярмолу, якого первие еще до приезде капитанского его капитанския денщик з хлопцами гранадерскими и гранадерами, на добровольной дорозі едучого з торгу за рибу, что не дал дармо з воза набрати, коллем и полінем побили, голову и руки поперебивали и мало не до смерти прибили. Якого до ратуша освідчаючи побои (?) власне за неживаго его жена привозила и сего гспдн капитан за приездом своїм пред себе веліл привести и еще от первого побою не виздорвілого нещадно батожжем поворачаючи бил, а сам ногами и завязавши назад руки, веліл битаго на пострах и позор всім по улицам водити поки аж ему, капитану, коп десять дал. И так мусіл, будучий в той страсти, отплатитися, а от побою Бог відаєт чи скоро виздоровієт.

Музик двох, якии з прочими товарищи пред ним, гспдном капитаном, гуляющим, грали первие у дворі Гоцутчином, кулатчом за лоб волочачи, били и ногами топтали, а потом за браму вишедши на майдані, оних веліл батожам, покладаючи бити, а сам ногами бил, з которых один ледво волочится, а другой так болно бил збит, що и по сей час не может виходитис.

Игната Парпуренка и его жену веліл пред себе гспдн капитан привести, а за тое, что в него стоячого, гранадера конь гспдров потерял муштук, зараз за караул каз[ал] взять и до колеса привязати, якого привязаного бито. Хотячи от того вязения свободитис, поступилс яму, капитану, хорта привести и отдат. За тое отпустили, а жену его пред себе у хату казал увести и веліл сісти, частуючи вином, говорил: «Вот я як у прочих денгами побрал, от вас денег не возму, тилко зо мною волю мою учиниш». Когда ж отказала, что того не хочу учинити, тогда ж казал еї за караул взят и до колеса привязати. Знова он до еї привязаной он, гспдн капитан, колко разне приходячи, о том питал, аби волі его повинулас, не соизволила, то и горше казал еї привязат, а бити не били. В том вязені през сутки сиділа, а когда муж ея, привудши хортицу из хортят, просил его, капитана, аби его жену отпустил, то и хортицы не принял и жени не отпустил, поки горілки полвідерка дал, мяса за пят (?) копіек, а сира за шаст (!) купил и отдавши, свободилас.

Прето видячи я таковие людем от его, гспдна капитана, чинячиеся розорения и побиття и сам не насмієм до его, в шинку гуляющого, для розмови о таком галасі пойти, поневаж и на мене чинил перехвалки и всі граждане так били устрахнулися, что многие заможнійшии з своїх дворов поуходивши, по чужих убогших дворах всю ночь под страхом проводили, ежели ж по вичитанню сих людем обид от его, гспдна капитана, починених непременно от велможностей ваших будет мені указ и з людми обіжденными в Глухов приездити. Теди панское позволение при нижайшом моем уклоні готов исполнити. А тепер млстивой их же себе навсегда вручаю ласце

велможности ваших моих велце ласкавих панов и всенадежднійших добродієв нижайший слуга

Григорий Костенецкий, сотник конотопский.

З Конотопу августа 14 року 1722».

Адреса на звороті: «Великого гсдря нашего его императорского всепресвітлійшого влчства Войска Запорожского полковникові черніговскому и наказному гетману и старшині енеральной, велможному его млсти пну Павлу Полуботку, моим велце млстивим панам и всеблгонадежднійшим добродієм всепокорственно».

Запис іншою рукою на звороті: «Од сотника конотопского з объявлением якие капитан гранадерского Роппова полку 4 роты прозванием Количов, приехавши в Конотоп, починил людем збийства и побої. Принесен августа 15 року 1722».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 55242-55243. – Оригінал завірений печаткою і особистим підписом сотника)

1722, вересня 14 (3). – Реєстр прибутків з Обмачева для гетьманського двору.

«Року 1722 септевр.3 дня.

Реєстр предложена сколко яких каменей найдуется на греблі новомлинской, на двор рейментарский обмочевский идучих.

Данилов Ларченков в те камен 1, на двор рейментарский 2 части.

Гспжі Троцкой каменей, на двор рейментарский 2 части.

Дмитра Стеценка каменей два, на двор рейментарский 2 части.

Лесков Зубченков камен 1, на двор рейментарский 2 части.

Пилипишиних каменей два, на двор рейментарский 2 части.

Максимов Ларченков камен 1, на двор рейментарский 2 части.

Григориевой Самойленковой каменей 3, на двор рейментарский 2 части.

Кирила Троцкого камен 1, на двор рейментарский по половині.

Тимошихи Борзенской камен 1, на двор рейментарский по половині.

Григориевой Ярошенишиной камен 1, на двор рейментарский по половині.

Семена Григоровича камен 1, на двор рейментарский 2 части.

Всіх каменей на двор рейментарский идучих по дві части, 12, а по половині идучих каменей 4.

Григориевских войскових каменей на двор рейментарский идучих 4 и ступи просяние и суконние.

Реєстр каменей греблі новомлинской, не идучих на двор рейментарский обмочевский.

Ясновелможной добродійки (*Насті Скоропадської. – Ю.М., І.Т.*) каменей два купленних.

Велможного его млсти пна судії енералного (*Романа Анікієвича (?)*). – **Ю.М., І.Т.** каменей 8.

Велможного добродія его млсти пна полковника ніжинского (*Петра Толстого. – Ю.М., І.Т.*) каменей 4.

Превосходительного его млсти гспдна Сави Rogozinskogo камен 1, который остался его превосходительству по Ломіковском (?).

Пну Ломиковскому камен 1, наданий з каменей войскових (?).

Пана Кочубея каменей 2.

Законниц новомлинского мнстра каменей два.

Григориевой Самойленковой каменей 2, по дві части.

Розмір на велможного его млсти пана полковника лубенского (*Андрія Марковича. – Ю.М., І.Т.*)

Григория Тоцкого камен 1, дві части идет розміру на мнстр ніжинский.

Того ж мнстрира ніжинского на самих их идучих камен и ступи просяние и суконние два.

Григорихи Шишкевички камен 1, на неї идет зо всім.

Данилов Горкавенков камен 1, дві части розміру идет на Александра Шишкевича.

Всіх каменей на двор рейментарский не йдучих 27 и ступи просяние и суконние.

А на цілой греблі новомлинской всіх каменей 40, ступ просяних дві, суконних ступ дві.

Реєстр предложена сколко каменей на греблі батуринской, идучих на двор рейментарский обмочевский.

Камен еден Козловской по половині.

Камен 1 Емчишин дві части на двор.

Камен еї ж по половині на двор.

Камен Солонинин дві части на двор.

Камен Булавничой по половині.

Камен Кураховского 1 по половині и валуша его ж по половині.

Законниц новомлинских каменей 2 по половині и ступи просяние и суконние по половині

Камен Кгележишин по половині.

Пна Мойсія Нестеренка каменей два.
 Коломійчиков камен 1, дві части на двор.
 Соловчов (?) камен 1, дві части на двор.
 Камен 1 пана Раковича на двор по половині.
 Камен 1 Филонов дві части.
 Всіх каменей по дві части на двор идучих 5.
 А по половині идучих каменей 9.
 Валуш дві по половині.
 Ступи просяние и суконные по половині.
 Еден камен довгополовский зо всім идет на двор.
 Реестр предложєня сколько каменей на греблі батуринской, не идучих на двор
 рейментарский обмочевский.
 Ясневелможной добродійки куплений камен 1.
 Часноков камен 1, на его идучий.
 Сотника батуринского камен 1, на его идучий.
 Черънецких каменей 3 и ступи просяние и суконные зо всім на них идучие.
 Велможного его млсти пна писара енерального (*Семена Савича. – Ю.М., І.Т.*)
 камен еден.
 Камен 1 Стягайлов, другий камен Стефанов по нем (?) идучие, наданни
 велможному его млст. пну Жураховскому, асаулі енеральному.
 Каменей три Чечелишини по половині идучие, на (...) * его превосходительству
 гспдну коменданту.
 Велможного его млсти пана судії енерального каменей 4.
 Иванов Атаманенков камен 1 зо всім идет на его.
 Проценчишин камен 1 по половині идучий надан Михайлу, бившому полковнику
 білоцерковскому.
 Роговников камен 1, на млст их идет.
 Гавруков камен 1, дві части надано на черниц (?).
 Мізиков камен 1, дві части надано на черниц.
 Камен 1 чернцам из черниціями идет по половині.
 Камен 1 черничий, на самих их идет.
 Пні Пашковской каменей два зо всім юй належит.
 Пні Михайловской камен 1 зо всім идет на єї.
 Чаусов камен 1, дві части надани сербской полковници.
 Демчишин камень 1, дві части надано на гсд полковников.
 Ея ж валуша на тих же гсд по половині.
 Всіх каменей на двор нейдучих 35.
 Ступ просяних дві, суконних дві и валуша».
(НБУВ.–ІР.–№ 55165.– Оригінал)

№ 41

1722, вересня 14 (3).– Реєстр прибутків з Обмачева для гетьманського двору.

«Року 1722 септевр. 3 дня.

Реестр надлежащих до двору гетманского обмочевского хлібних и грошевих
 приходов.

Напрод

Приходи хлібние зо млинов батуринских и новомлинских войсковой части.

Приходи хлібие з поля, надлежащего до двора.

Приходи хлібие осипные з людей посполитих пахатних.

Именно: от коня по четверику овса, и от пари волон по четверику овса.

С того ж подданства грошевые приходи.

У селі Устю от коня по десят алтин.

В том же Устю от піших можнійших по золотому, а от подлійших и от подсусідков
 по пол. зол.

У селі Обмочеві, в Мітеювни (?), в Красном от коня по зол., и от пари волов по зол., а от піших по пол. зол.

В тих ж подданих, в кого окажуться пчоли.

От десятка взимается десятие, а кромі десятка по 2 алтина.

В тих подданих, в кого окажется казан винокурний, от казана по 3 зол.

И всіх тих грошей з подданства збирається зол. на 200, иногда ж болш, иногда менш.

С того ж подданства до всего взимается в год гусей 20, утят 20, часноку вінков 20, цибулі вінков 30 и по курици или по півню з кожного двора.

Грошевие приходи с перевозу Ретенского (?) и Сенютинского збирається в год по тисячи зол., иногда же болш, иногда менш.

Грошевие приходи погребельные: з гребли батуринской и новомлинской от важкого воза по шагу, от порожного по чеху.

Итого збирається чрез літо цілое зол. на 300, иногда болш, иногда менш.

Грошевие приходи з гребел батуринских и новомлинских валюшние и ступние, яких збирається в год зол. на сто, иногда болш, иногда менш.

На тих же греблях батуринской и новомлинской поколющина и показанщина, на греблі батуринской от кола по 20 зол., а на новомлинской от кола по 9 зол.

До того ж двора обмочевского поля надлежащего, почаст и сіножателей, у Обмочеві, ув Устю, в Красном, в сотнях Батуринской и Сосницкой.

Озера в Макошині в сотні міскої.

Ув Устю в сотні Сосницкой.

В Пекарові в сотні Новомлинской.

В Обмочеві и в Батурині в сотні Батуринской.

Андрій Іванович, дозорца обмочевский рукою».

(НБУВ. – ІР. – № 55166. – Оригінал, підписаний обмочевським дозорцем. Запис на звороті: «Андрій Іванович, дозорца обмочевский рукою»)

№ 42

1722, грудня 5 (листопада 24). – Глухів. – Лист наказного гетьмана Павла Полуботка і генеральної старшини до старшого військового канцеляриста Петра Валькевича.

«Нам зичливый пртлю пне Валкевич.

Лист в. мстин, з дороги к нам дня вчорайшого писанный, чрез стародубовского козака з писмами од пна наказного полковника тамошнего, сюда в Глухов прибувшего, мы получили. В котором поневаж в. мс. виражаеш, чтобы пн. Губчич, сотник почепский, или тут нам од себе дал на писмі відение о селах и протчіїх угодіах, в Почепском уезді найдуючихся, також и о межованію Шидловского, или для того бы одправлен был без замедліня в Стародуб. Теди мы его, пна Губчича, и мало zde не удержуючи для вишвираженной потреби, отсея одпустили и казали ехати просто в Стародуб з в. млстю и протчіїми, з ким надлежит, для повиданія и совіту, як в настоящом межовом ділі почеповском надобно поступити, которое чтобы помислно надлежащим было окончено порядком, хотя в.мс. тцательного своего во всем прилагати стараня, найбарзій о взисканію книг межових фіскала Кривцова, который з росказаня гспдна Шидловского уезд Почеповский межовал. Якие межовие книги если бы не могли где винайтися, то принамній писат тих, которие Кривцов при своїм межованіі для кріпости людям грунтами суміжним роздал, добути старайтєся, з которих можна будет извіститися, что если на оних ніхто в комиссарах од гетманской стороны не подписовался, то не полюбовном договору, леч без совіту и согласия гетманского тоє межованє діялося и комиссаров для межованя того уезду Почеповского покойный пн. гетман в тоє время не опреділил, причом можно будет в. мстем накріпко обстояти. Також пошовши в ратуш тамошний стародубовский, перевертуй в.мс. книги міские з прилежанием: чи не винайдєтся в них реєстр всего полку Стародубовского, в котором нні владієтся світліїшим кнзем села, мелници и протчіє угодіа тие, якими прежние гетьмани и покойный пн. гетман Скоропадский владіл, також шляхетские, козачие и протчіє добра в

сотні Почепской найдуючиися: чи, где и сколько именно могут быть изображены, а барзій такого реестра обисковати надобно, который бы рукою бывшего полкового писара Гордія писан. З якого по описі козаков и посполитих людей где, хто, в котором селі свое мешкане міл и до которой сотні належал, латво и граница почеповского уезду, як оный прежде во владіні гетманском был, дознатися может. Поколя зас такие полковие реестра, где отишутся, тепер пн. Губчич за приездом своїм в Почеп як належит о всем вишепомянутом споряженное у себе в поготовости держачоеса, прислати міет в.мсти на писмі віденіе, которое гаразд висмотривши что в оное другого якого уезду сел, мельниц и протчего омилкою не вписано будет, пп. комиссарам нашим за прибитем их туда для латвійшого и скорійшого діла слідованія подлуг данной з високоправительствующего сената інструкції его млсти гспдну полковнику Давидову вскорі в полк Стародубовский прибути міючому, вручили. Да он же, пн. Губчич, словесно предложил нам, что по указу покойного пна гетмана небожчик хорунжий енералний пн Сулима и покойный полковник стародубовский пн. Жоравко посланы были в Почеп трижди. В первый раз для оддана міста Почепа з селами, мельницами и протчими угодиі, що в гетманском владіні было, в державу світлійшого князя, а принимал от них все тое гспдн Алимов, од его світлости туда нарочно ординованный. В другое: по требованію его світлости до покойного пна гетмана занесенном для розиску о арендових грошах, которых прикажчикам тамошним почепским нікоторое товариство з сіл своїх не хотіли виплачувати. В третое они ж пп. хорунжий и полковник ездили з універсалом гетманским для оддана тамошней Почепской сотні бывших козаков в подданство его світлости, которых козаков в тот час одбирал гспдн Шидловский и того времени по его, Шидловского, велінню межовал уезд Почепский фіскал Кривцов сам, а комиссаров од стороны гетманской з ним не было и заехал в Бакланской сотні нісколько сел, мельниц и протчего, что універсалом гетманским его світлости во владініе не показано. О чом всем (мовит) небезизвістни сут и тие стародубовские полчане, которіе з покойным п. хоружим и полковником своїм в присутствіі найдовалися. Сего ради яко словесно в.мсти при отправі его отселя предлагалисмо, абысте з пном наказним полковником тамошним и протчею старшиною полковою и хтобы тилко к помянутому межовому ділу был потрібен совісно во всем поступали и як возможно вскорости предвараючи прибытіе туда гспд комиссаров оное предлежащее діло со всяким споряжали обстоятельством. Так и через сей лист пилно в.мсти жадаем и приказуем, абысте, что тилко здастся к ділу быти потребно для доказателства, было в поготовости, о чом и до пна наказного, особливий лист нш посилаем з докладом таким, дабы полчан тих, которіе з пп. хоружим и полковником для оддана козаков почепских в Почеп ездили, допросил: если был хто в сообщеніе з Кривцовим для межованія уезду Почепского од стороны гетманской опреділенный или сам Кривцов з росказанія Шидловского помянутий уезд Почепский межовал. Объявляем в.мсти и ему ж притом зичим доброго от Гспда Бга здоровья.

З Глухова ноевр[ия] 24 д. 1722 року.

В.мсти зичливіе пртелі его императорского пртлого влчства Войска Запор[озкого] полковник черніговский и наказный гетман Павел Полуботок.

Войсковий енералний судія Иван Чарниш.

Василий Жораковский, асаул енералний.

Яков Лизогуб, енералний бунчужный».

Адреса: «Ншому велце зичливому пртелеві пну Петру Валкевичу, енералной войсковой канцеллярії первійшому товаришеві, пилно подати».

Запис: «Получен в Старод[убі] 27 ноеврия року 1722 о межовом почепском ділі з прилогою книжих листов и універсалу на Почеп данный».

(НБУВ.–ІР.–Ф. І.–№ 56295. – Оригінал завірений особистими підписами авторів і печаткою)

Між 1721–1725 рр.

«В отвітчиковых генералного писаря Савича.

В універсалі бывшего гетмана Скоропадского марта 14 дня 709 году объявляе всей старшине и черни, а особливо черниговскому полковнику и старшине, сотником, атаманом и всего посполства и сотнику соснецкому и всему тамошнему уряду зуполною себе врученною власть в Малой России всякие устроение порядки, а особ годных и в Войску заслуженных надлежит окривати распеками и в доброй памяти иміа генералного писаря Семена Савича от молодых літ на достоинство урядов судейства и писарства генеральных вірно отправленных услуг в Войску Запорожском в разных ділах ево услуге, а потом на писарстві судов войсковых генеральных и радітелные працы нне на годности писарства генералного видя его тщательное и блгоразумное во всіх до писарской особы ділах правления, отдали ему во владіние село, именуемое Долгою Греблю в Черниговском полку в сотни Соснецкой положением своим будучие со всіми до его принадлежностями так, как бывшие державцы и Василий Цурка, будучие при изменнике Мазепе, оной владіл сам и дабы ни полковник черниговский и старшина полковая сотник сосницкий и всім тамошним урядом и ниhto иншей и старшин и черни войсковых и посполитых того полку обывателей не смел ему, генеральному писарю, в покойном того села владінию и во взятю с него належитых приходов, от людей послушенства и повинностей, не чинили кривди и шкоди и препятія. А того села Долгой Гребле войты со всеми тамошними посполитыми людми иміет быть повинен. А понеже оной генеральной писарь объявил о забранной оным Цуркою сумме и коньми в маестности ево в селі Медвежьем и разорения, чего ради в нагороду оного за разорением ему, генеральному писарю, оного ево, Цурки, двор в Сосницы и млин в Долгой Гребли и владіть повеліли».

(НБУВ.–Ф.І.№.–Тогочасна копія)

1732, липня 17 (6).–Бахмач. – Лист бахмацького сотника Василя Покотила до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможній мсці пне гетмане и кавалер, мні премлстивійший пне и всенадійниший добродію.

В полученном мною прошлого июня 17 д. висоцеповажном ясневелможности вашей указі повелено мні заводное діло Федора Савостянова, ея височества гспдрини цесарівни Елизавет Петровни малоросійской понурницкой вотчини конских заводов нарядника обоі его и бывших при нем чтирох члвік конюхов [с] козаком и жителем батуринским Григорием Урминичем на суді сотенном бахмацким свідителмы изслідовать з которых, что потом доведется надлежащую по указам и по правам учинит сатисфакцию, что же потом учинится о том бы своїм доношением обстоятельно вашу пнскую ясневелможност увідомит. По которому ясневелможности вашей указу оное діло на суді сотенном бахмацком свідителми изслідовав, з которм допросом [ока]залос, что показанный нарядник гвалтом на двор Урминичев многокrotnie с конюхамы наездил без битности его и дом его разорил и по других козацких дворах шукал его, комори отбываючи, а потом, заставши его в дому, витяг з двора и бил и тогди Урмініч веліл синові своему оборонят. Приводил я их к любовному помиркованню, токмо он, нарядник, отказал, что для рішення отеду в Глухов. Зачим и оное слідствие вписавши, отсилаю до висоцеповажной ясневелможности вашей рейментарской уваги и разсмотрения. При чом и самого себе премлстивійшему респекту поручаю.

Ясневелможности вашей, мні премлстивійшему пну и всенадежнійшому добродіеві в[с]енижайший слуга и подножок Василь Покотило, сотник бахмацкий.

З Бахмача июля 6 1732 году.

Адреса: «Ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Днепра гетману и ордина святого Александра Невского кавалеру, ясневелможному его млсти пну Данилу Апостолу, мні премлстивійшему пну и всенадійнишему добродію».

(НБУВ. – IP. – Ф. І. – № 55143. – Оригінал. На початку документа є запис: «Получен д. 19 июля 1732 року. Записав в книгу, отдат в пові[те]»)

1732, липень (?). Бахмач (?). – Лист бахмацького козака Григорія Омініча до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетман и кавалер, мні премилостивійший пне великий добродію.

В 1732 году в пост великий прикажчик малороссийской понурницкой вотчины конских заводов ея височества гсдрині цесаревніи Елисавет Петровни Федор Савостьянов, приехавши в Бахмач для досмотру ея височества коней, взял у мене, нижайшого, місце землі мое власное и на оном поставил свой шинк, за которым когда я у него упоминался, то он мене многажды лаил и похвалялся бит. А прошедшого мая 28 числа наїздил своїми конюхами осми члвк многократне без винности моей на мой двор, жену и дітей моїх порозганял и комору отбивши, взял з скрині серпанков вусім, плахот чтири, запаску штаметовую новую, шаблю желізко самое, и напустивши в комору собак, муку и сало стровил. А потим заставши мене тогда ж в дворі и витягши з двора, поламавши кулле (?), бил мене, нижайшого, смертно сам и оние конюхи, отчего я от того времени болно лежал и тепер ледво жив зостаю. Того ради всепокорственно под висоцеповажние стопи ясевелможности вашей себе повергши, молю, ижби мні оной прикажчик Федор Савостьянов землю мою власную, якую взял на шинк, возвратил, и что позабирал с комори серпанки, плаhti, запаску и шаблю возвратил, а за увічче з него справедливости як укази ея императорского влчства и права малоросийские повелівають о якую млст сторично ясевелможности вшой просячи, должен буду за щасливое вше пнованне и долгоденствие неусипно Гспда Бга молити.

Ясевелможности вшой, моему всемилостивіішому добродієви, всенижайший подножок Григорий Омініч, козак сотні Бахмацкой».

(НБУВ.–ІР.–Ф.І.–№ 55441.–Оригінал. Запис угорі документа: «Подана 19 юля 1732 року; записав в книгу, отдат в повіте».)

В публикации представлены документы гетманов И. Самойловича, Д.Многогрешного и других старшин.

Ключевые слова: универсал, письмо, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I.Samojlovych, D.Mnoghgrishnyj, and pette officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК94 (477)

Микола Тимошик

БЛАГОЧИННИЙ ПРОТОІЄРЕЙ ПЕТРО СКОРИНА (1826–1908) ІЗ ДАНИНИ: СЛАВА, ЖУРБА, ЗБЕЗЧЕЩЕННЯ, ЗАБУТТЯ

На основі аналізу підшивок «Черниговских Епархиальных Известий», мемуарної літератури та спогадів старожилів села Данина подається життєпис фактично забутої нині, але добре знаної і шанованої в краї в другій половині XIX століття особистості – протоієрея, благочинного Другого Ніжинського духовного округу, настоятеля Данинського Свято-Троїцького храму отця Петра Скорини.

Непростий шлях духовної особи (рядовий священик, настоятель великого храму, керівник благочинного округу, 50-річчя священичої праці якого відзначалося на державному рівні з врученням від імені царя ордена Св. Володимира) подається на фоні суспільно-політичних подій тогочасної Російської імперії та особливостей тогочасного церковного устрою.

Підкреслюються високі моральні й духовні чесноти сільського священика, які не давали йому права принижуватися навіть перед чванливим високопосадовим петербурзьким вельможою, який мав у підпорядкованому Скорині приході – селі Татарівка – свою літню резиденцію.

Простежуються причини духовної й моральної деградації мешканців звичайного чернігівського села в ретроспективі. Результатом такої деградації, яка проявилася в згоді сходу села закрити церкву і зробити з неї клуб, стало жорстоке поглумлення данинців над прахом авторитетного колись на всю губернію священика: його кістки викинули зі склепу прямо на вулицю.

Наголошується на тому, що наслідки духовної руїни, посіяної в українському селі комуністичною ідеологією, не подолані й нині: сільські депутати сучасної Данини відмовилися присвоювати ім'я отця Петра Скорини одній з центральних вулиць села, яке він фактично розбудував і прославив.

Ключові слова: *Петро Скорина, Данина, Татарівка, благочинний округ, місія священика, сільський приход, закриття церков, моральні принципи, бездуховність.*

На непростій дорозі земного життя людина отримує немало різних посилай долі. Не так важливо, добрі чи прикрі, щасливі чи трагічні, – їх не перечекати, не обманути, не обійти. Нікому не дано також знати, який набір таких посилай випаде кожному і в якій послідовності ними прийдеться користатися чи переборювати.

З усіх випробувань долі, що випали на долю вихідця із села Орлівка нинішнього Куликівського району, випускника Чернігівської духовної семінарії, отця-протоієрея Петра Скорини, головними виділимо чотири: слава, журба, збезчещення, забуття. Щоправда, два останні випробування не переборював. Відійшов у світ із обдаро-

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережових видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

вуючим багатьох заповітом і усвідомленням того, що свій обов'язок перед дорогою йому данинською громадою виконав чесно. Не міг навіть у думках припустити, що пройде небагато часу і та ж громада стане тупо-німим свідком його несправедливого збездіщення, поганьблення тлінних останків його й дружини і... забуття.

Страшно й перепитати: чи можливо таке? Адже раніше так вчиняли тільки яничари, у яких вороги силою чи маніпуляціями вкорочували або відбирали назавсім пам'ять.

Слава

Такого пошанування в центрі Данини не було навіть у рідкісні дні сільських ярмарків. Селом усе котилися й котилися зазвичай відголоси церковних дзвонів. На урочисту ранкову літургію до церкви з усіх вулиць прямували цілими сім'ями. Із довколишніх хуторів та сусідньої Шатури рипіли валки підвід, переповнені святочно вбраними дорослими й малими. За браком на майдані біля церкви місця місцеві селяни спроваджували «чужинські» підводи та карети на сусідні вулиці та вигони. «Чужинськими» тут називали приїжджих з інших сіл повіту. Мали мороку з прилаштуванням фаєтону княгині Олександри Павлівни Голіциної, яка пожалувала присутністю своїх підданих.

«Вірних було так багато, що Данинський храм, незважаючи на свій великий розмір, не зміг вмістити всіх бажаючих взяти участь у молитві», – так описали картинку у церкві й довкола неї «Черниговские Епархиальные Известия» [1].

Це ж видання помістило інформацію і про інший ювілей, що відзначався в Данині 1898 р., – 25-річчя на посаді благочинного протоієрея о. Петра Скорини у викладі свящ. М. Крещановського [2].

Яке ж свято так пишню відзначали в Ніжинській Данині 23 листопада 1898 року?

Наперед організовані почесні віддавали дуже шанованій у цілій окрузі людині – місцевому священику, протоієрею отцю Петру Васильовичу Скорині. Головна подія – півстолітній ювілей його душпастирської діяльності. Для данинців був ще один ювілей – 40-річчя праці отця Петра в їхніх храмах – на початку в Архидіаконо-Стефанівському, а згодом – у Свято-Троїцькому. Данинський приход у житті цього священика був другим. До цього, за розподілом Консисторії, після закінченні духовної семінарії в Чернігові, він служив понад 10 років у селі Грабівка Козелецького повіту. За дивним збігом обставин, тамтешній храм також називався Свято-Троїцьким.

З огляду на те, що данинський священик уже четвертий десяток років підряд був одночасно і благочинним Другого Ніжинського духовного округу (а сюди входили 23 церкви з 21 населеного пункту південної частини колишнього Ніжинського повіту), до Данини з'їхалися чи не всі священики, псаломщики, диякони з підпорядкованих округу храмів. Деякі з них добиралися зі своїми хорами.

У тогочасній царській Росії 50-річчя праці на державній, військовій чи духовній службі вважалося поважною датою, гідною пошанування на державному рівні. Спеціальним законом було прописано, що уряд нагороджує таку людину орденом Св. Володимира 4 ступеня. Особі, якій за височайшим указом царя вручався цей орден, присвоювалося довічне дворянське звання. Як зазначає у своїх спогадах багатолітній настоятель Козьмо-Даміанівської церкви містечка Нова Басань, щирий приятель і одностудець ювіляра отець Матвій Полонський, «ювілеї ці навіть серед духовенства бувають рідко: так, я за своє життя знаю три такі – протоієрея Скорини в с. Данині, священика Івана Левковцова в с. Свидівці і священика Миколи Полонського, мого дядька в с. Кобижчі; да і мій четвертий» [3].

Якщо до цього додати раніші відзнаки: такі ж урядові ордени Св. Анни 3-го і 2-го ступенів, нагороди Чернігівської єпархії – Золотий Наперсточний Хрест, Позолочену Біблію, а також згадати про важливі виборні посади (благочинний округу, депутат від місцевого духовенства з училищних справ, наглядач церковних шкіл Ніжинського повіту), то стає зрозумілим обшир та вага зробленого ювіляром, як також і міра його пошанування.

Що ж до ордена Св. Володимира, то цю найвищу нагороду з офіційним номерним

знаком (за порядком видачі по всій Росії це був лише 303-й примірник) отець Петро отримав задовго до листопадових урочистостей – 6 лютого під час з'їзду духовенства округу, що відбувався тут же, в Данині. Тоді на з'їзді й було прийняте рішення про урочисте пошанування благочинного округу з участю всієї громади. Обраний оргкомітет на чолі із отцем Іваном Крачковським (настоятелем церкви в Талалаївці) мав підготувати програму святкування.

Торжества в Данині проходили два дні. Перший почали із всенічної служби, яку здійснював о. Камінський. Другого дня пізню літію здійснював сам ювіляр, у співслуженні священників та дияконів цілого округу. І без того голосистий та злагоджений хор данинських співаків якимось по-особливому виконував тропар «Заступнице милостива».

По закінченні служби виявили бажання сказати тепле слово про ювіляра немало промовців. Особливо зворушливими, як зазначають ті ж «Черниговские Епархиальные Известия», були виступи розпорядника свята о. Івана Крачковського та священника з Нової Басані отця Матвія Полонського. З-поміж інших чеснот знамі люди краю помітили один із таких талантів отця Петра, як рідкісне уміння поєднати в собі справедливість і милосердя, обов'язок і любов.

Не менш проникливими були виступи прихожан церкви. Представники громади Данини дякували винуватцеві торжества за новозбудований Свято-Троїцький храм (досі в селі існувала стара й затісна двокупольна церква Св. Архидиякона Стефана), за таку ж показну і простору нову школу, де мають можливість навчатися їхні діти. Все це виросло на очах в останні роки стараннями їхнього духовного провідника.

Неважко було підбирати добрі й щирі слова визнання і шатурянам. Сто років вони ходили на служби Божі в Данину, не маючи власного храму. І лише з активною допомогою данинського священника в Шатурі був створений окремий приход, збудована спочатку цвинтарна, а нещодавно і повноправна Олександрівсько-Михайлівська церква – краса села, яку видно звідусіль здалеку.

Зазвичай кожний виступ закінчувався піднесенням подарунка. У зафіксованій на газетній сторінці хроніці цього дійства всі вони перелічені. З огляду на бездуховність і казнокрадство нинішніх олігархів та високопосадових державних чиновників, у чому мільйони українців мали можливість переконатися в дні Революції Гідності, оглядаючи з екранів телевізорів внутрішнє начиння маєтків «слуг народу», ті подарунки більш ніж столітньої давності варто назвати. Від духовенства округу – освячені в Ніжині образи Св. Митрофана Воронежського (в день пам'яті цього святого ювіляр був рукоположений півстоліття тому в сан священника) та Феодосія Углицького – ревного заступника правдолюбів. Храмова ікона в ім'я Архистратига Михаїла – від Шатури, а від Данини – ікона Покрови Божої Матері, на честь освячення десять років тому благочинним Скориною у своєму трипрестольному Данинському храмі престолу в ім'я Покрови Божої Матері. Від псаломщиків округу – майстерно оздоблена друкарями Києво-Печерської лаври Євангелія. Від благочинія – іменна ікона Св. Великомученика Петра. Власниця Данини княгиня Голіцина не поскупилася на позолочений наперсний хрест.

Завершилося церковне дійство молебнем святителям Митрофану і Феодосію Углицькому. Співала вся церква: священники, псаломщики, вірні.

І ще одна зворушлива картинка, яка не була передбачена сценарієм. По виході з церкви прихожани влаштували по обидва боки проходу ювіляра та гостей «живий коридор», який простягнувся через весь сільський майдан аж до дому священника, де гостей зустрічали хлібом-сіллю на вишитому данинцями яскравим українським узором рушнику і запрошували на чайне прийняття. Хор супроводжував процесію одухотвореним гімном «Многая літа».

Бажаючи увічнити пам'ять про цей день і знаючи про широку благодійну діяльність свого благочинного, духовенство округу одноголосно постановило: створити касу для допомоги бідним свого округу. Йшлося про добровільні щорічні пожертви не прихожан храмів, а духовенства округу. Цей проект другого дня подали до управ-

ління Консисторії єпархії на архієпископське затвердження Його Преосвященства.

«Дай Боже, аби подібні святкування у нашому краї освячувалися і подібними справами християнської благочинності!» – ось слова розпорядника свята отця Івана Крачковського, які завершували два урочисті дні, які не лише для розчуленого ювіляра, а й для мешканців цілої округи стали історичними.

Журба

Незмінним супутником слави Петра Васильовича була журба. Помітно підкосили його здоров'я передчасні смерті двох доньок і трьох зятів. Клопоти над вихованням осиротілих онуків узяв на себе. Усіх їх виховав, вивчив, допоміг стати на ноги.

Дуже переживав за найстаршу, Тетяну. Заміж вона вийшла в Рівчак за тамтешнього священика Калачникова. На початку все в молодого подружжя складалося добре, хоча чоловік часто хворів. Але з поверненням додому свекра, який по смерті дружини жив тимчасово у другій жінки, життя змінилося. Батько-п'яниця виявився далеко не порядною людиною: не жалувал своїх двох синів, часто принижував їх при людях, вступав у бійки. Діставалося і старшій невістці. Інтелігентна, розумна і добра молода жінка не змовчувала свекрові, коли той у чергове компрометував перед громадою синів-священиків. За що й поплатилася. Напередодні Великодня, коли чоловік вийшов з хати раніше – готуватися до служби в місцевому храмі, свекор у пориві гніву різко штовхнув вагітну невістку з рундука. Через два дні вона народила мертву дитину і сама ледь залишилася живою. Чоловік її, не справившись від нервового потрясіння, за два місяці помер. Опіку над двома синами старшої доньки – Миколою та Петром – отець Петро також узяв на себе [4].

Останнє болісне посилення долі із цього боку – смерть дружини Анни Климентіївни. Народжена і вихована в дворянській родині (дитинство провела в селі Краснопілля Кролевецького повіту), ця жінка без роздумувань відмовилася від усталеного в багатій сім'ї розпорядку життя і, вийшовши заміж за звичайного випускника духовної семінарії, з глибоким усвідомленням взяла на себе роль добродійки священика нічим не показного сільського приходу чернігівської глибинки. Селяни полюбили її за доброту, начитаність і відкритість, за підтримку всіх благодійних починань, які ініціювала сільська церква.

Як справжній християнин, Перо Скорина із дивовижною моральною витримкою, без нарікань і опускання рук переносив такі випробування, що випадали на долю родини.

Не обминали його неприємності і з «сильними світу цього». Маючи вдачу людини чесною, благородною і принциповою, отець Петро не приховував свого негативного ставлення до тих, хто зневажав, грубив, насміхався над іншими. І то не залежало від чинів. Здається, він був першим, хто наступив на горло самолюбства одному дуже багатому, але чванливому петербурзькому вельможі, який мав у підпорядкованому Скорині благочинному округу свій маєток, – в селі Татарівці, за 15 кілометрів від Данини. Вельможа цей – Федір Цицурін – був дуже впливовою в Росії персоною. Свого часу він, доктор медицини, ректор Київського університету, допоміг вилікувати в Києві дружину імператора Миколи I. За це цар призначив його персональним лікарем імператорського двору. По смерті царя Цицурін дуже здружився з його сином – престолонаслідником Олександром II. Можна собі уявити, що важило слово цієї дуже наближеної до імператора особи, якщо хтось їй у чомусь не догодив.

Щорічний приїзд Цицуріна на два-три місяці на відпочинок у Татарівку був сущим прокляттям для начальства повіту. Адже все воно, строго за ранжиром, у супроводі чи не всієї поліції повіту, мусило заздалегідь вишиковуватись на залізничній платформі станції Носівка, зустрічаючи літерний потяг і по-військовому доповідати вельможі, а потім в такому ж складі супроводжувати його карету аж до маєтку, догоджаючи всім його непередбачуваним забаганкам.

Одна з таких забаганок стосувалася соборного служіння в домовій церкві вельможі на честь його приїзду з участю хору та трьох священиків. Неодмінною складовою примхи було, аби цю службу очолив сам благочинний духовного округу, тобто про-

тоієрей Петро Скорина. Священик місцевої церкви села Сального отець Матвій Полонський (а саме до цього приходу була приписана Татарівка) відразу ж поспішив кінкою в Данину за благочинним. Однак той їхати в Татарівку... відмовився. Суть цієї відмови у своїх спогадах отець Матвій виклав так: «Прочитавши листа від вельможі, старий прямо мені сказав: їхати йому, старому, 20 верст, потім служити 2-3 години, а найголовніше – опісля принижуватися перед панами і перти за обідом 3-4 години вкрай важко; я вже при одній думці про це захворів. А тому напишу подячно-вибачальний лист і пошлюсь на хворобу» [5].

«Слава, честлюбство, влада в корені псують людину, недалеко розумом», – цю думку отця Матвія Полонського про свого пана Федора Цицуріна, від якого натерпівся найбільше з усіх священиків, цілковито поділяв і протоієрей Петро Скорина.

Цей епізод із біографії священика Скорини, про що часто згадували опісля в губернії, характеризує високу гідність цієї непересічної людини, її невміння і небажання «прогинатися» перед чванливими вельможами. Про реакцію самого деспотичного придворного петербурзького лікаря на такий неочікуваний випадок благочинного нам нічого не відомо. Найпростіше, що міг зробити, то це усунути Скорину від приходу чи з посади благочинного. Проте, мабуть, не встиг. Адже невдовзі після того випадку Петро Васильович власноруч напише й надішле в єпархіальне управління «прошеніє» про свою відставку.

На той час він помітно подався на здоров'ї – далися взнаки душевні переживання за родинні й суспільні негаразди. 1904 року старша донька Тетяна забирає з Данини батька під свій догляд. Незадовго перед тим вона покинула Рівчак, де по смерті ненародженої дитини та чоловіка не могла більше жити, і переїхала до Ніжина.

За три роки перебування в ніжинському домі доньки стан здоров'я отця Перта погіршувався. Відчуваючи, що живим у Данину вже більше не повернеться, він пише і реєструє в нотаріуса останній свій прижиттєвий документ – Заповіт.

Першим пунктом цього Заповіту було прохання поховати його в Данині, в підземеллі спорудженого ним колись Свято-Троїцького храму. Приготування до цього він зробив заздалегідь. Коли померла дружина, зрозумів, що це село, яке за 45 років вірної служби стало рідним, має бути й останнім прихистком його тлінного тіла. Там, у Данині, пройшла його і молодість, і зрілість, і старість. Там виростили, виходили заміж доньки. Там зазнав слави і пережив гіркоту втрат та розчарувань. Там його неймовірними стараннями виросли церковно-приходська школа і диво-церква. Такої величної і красивої, на п'ять куполів і шостим – дзвіничним, не знайдеш і досі у жодному селі цілої області...

Отож завчасно й подбав про склеп у правому притворі свого дітища, де поховав дружину, залишив частинку того склепу й для себе. Іншого місця свого вічного спочинку, окрім Данини, він не бажав.

Будучи певним, що прийняв правильне рішення, він хотів, щоб і по його смерті Данинський приход розвивався і збільшувався, а духовність селян стверджувалася. Тому другим пунктом Заповіту був грошовий подарунок Данині із власних заощаджень: на потреби Свято-Троїцького храму – 2500 рублів, на Данинську церковно-приходську школу – 1000 руб. Не забув і про сусідню Шатуру, де також його стараннями постала нова церква. На її потреби заповів 700 рублів.

«24 лютого 1908 р. волею Божою мирно відійшов на той світ у м. Ніжині, в будинку рідної доньки, заштатний протоієрей Св. Троїцької церкви села Данини Ніжинського повіту – на 83 році свого життя», – так починався некролог, опублікований у офіційній частині періодичного видання «Черниговские Епархиальные Известия» від 1 вересня 1908 року [6].

За скупими рядками цього некрологу, підписаного тим, хто добре знав покійного, – священиком села Курилівки Миколою Крещановським, можна відтворити хвилюючу картину повернення оця Петра Скорини з Ніжина в Данину.

Відспівування покійника відбулося в переповненій людьми Успенській церкві Ніжина, де зібралося все духовенство міста та повіту. Службу очолив благочинний Ніжина протоієрей о. Д. Степановський в співслуженні трьох протоієреїв, 16-ти священиків і 7 дияконів.

Особливість того похорону була в тому, що труну з тілом несли на руках від центру до околиці міста. На шляху до Данини катафалк зупинявся двічі – у Кропивному та Володьковій Дівиці. Тамтешні селяни, як і ніжинці, зголосилися пронести прах свого багатолітнього благочинного на руках від краю до краю села із церковним піснеспівом і передати її данницям.

«По прибуттю в с. Данину колишні прихожани о. Петра з благоговінням і сльозами вдячності, після здійсненої заупокійної літії, опустили труну в могилу. Мир праху твоєму, спочилий брате, о. протоієрей Петро Васильович! Усі ми тебе гаряче любили і глибоко поважали, – не залишимо тебе і своїми молитвами про упокоєння душі твоєї в мирі праведних! Не забудь і ти про нас, коли предстанеш до Престолу Всевишнього, в своїх достойних молитвах. Нехай буде тобі царство небесне у Бога, вічна пам'ять у людей», – так закінчується згаданий вище некролог.

Та чи на вічний спочинок повертався Петро Скорина в свою Данину? І чи на добру пам'ять?

Збеззечення

Після жовтневого перевороту Данинська церква кілька разів насильно закривалася, але щоразу знову озивалася своїми закличними дзвонами й відкривала двері для наполегливих прихожан. Коли у 20-х роках потужний автокефальний церковний рух ширився Україною, заповнив він і вірних данинців. Церква ніби ожила, уквітчалася українськими рушниками, заговорила до людей рідною мовою. Проте після фізичного знищення всіх провідників УАПЦ простре приміщення храму в 1936 році комуністи вирішили використати під зерносклад.

Окупувавши село, німці церкву знову відкрили, у життя громади та порядок ведення богослужб не втручалися. А незабаром по війні на її головні двері знову був навішений амбарний замок.

Утім, незважаючи на те, що в селі у ті буремні роки процвітав і бандитизм, і пограбування громадського майна, і вбивства, і групові чвари, – жодного разу (і тут варто підкреслити – жодного) ніхто не прагнув навіть підійти до дверей, що ведуть із приміщення церкви до склепу спочилих Скорин. І це при тому, що старожили не раз переказували, що склеп той незвичайний, що слово «Скорина» великими літрами написане на гробі не жовтою фарбою, а справжнім золотом, що все своє багатство цей піп наказав покласти біля себе в труні, що там хрестів золотих з такими ж ланцюгами багато.

Усіляке говорили в селі. Чому ж раніше ніхто не пробував навіть зазирнути до того склепу? Не вірили? Чекали? Боялися Божого покарання?

Справжня драма в селі розгорілася влітку 1961-го, коли місцеве сільрадівське начальство побігло попереду кінських оглоблів і ревно взялося виконувати вказівку партії про повсюдне закриття розсадників «п'їтьми». У Данині місцеві чинуші-безбожники вирішили переобладнати Свято-Троїцький храм у... сільський клуб.

Історія руйнування церковних куполів, вивезення ікон із храму, кількаразового зафарбовування недолугими ідеологічними лозунгами розписаних ще в давнину майстрами-іконописцями його сакральних стін потребує окремої розмови. Тут же спробуємо з'ясувати факти святотатства, вчиненого самими данинцями над пам'яттю про колишнього свого духовного пастиря, перед яким знімали шапки в поклоні їхні діди й прадіди.

За кілька місяців після того фатального рішення сільради у церкві ошаліла від отримання такого просторого приміщення молодь під радіолу танцювала в центральній частині храму «твісти». Всі з дня на день чекали завезення з Ніжина клубних стільців, збитих по чотири вкупі – мало бути в залі чотири ряди таких стільців – аж на 350 місць. Усі не терпіли бачити в клубі кіно. Та ось одного дня хтось пустив по селу поголос, що нині будуть викидати зі склепу кістки Скорини, бо коли завезуть стільці, то пізно буде. А як, мовляв, у клуб ходити, коли мерці під підлогою?

Збіглося багато охочих до цікавого, здебільшого школярі (школа ж – через дорогу) та старша молодь.

Авторові цих рядків до школи залишався рік. Отож шестирічним судилося зафіксувати в цій дитячій пам'яті ту, як тепер видається, дикунську картину. Обіч порожніх стін храму тісняться люди. Хто наляканий, хто стривожений, але більшість – із гарячими іскрами цікавості в очах. Поглядами всі зосереджені у правий притвор церкви, названого а честь Святого Архидиякона Стефана. Там на підлозі – чорна дірка, в яку, казали, першим спустився з ліхтариком у руках дядько Грицько, по-вуличному мав два прізвиська – Скачок і Жижжун. Старше покоління данинців добре знає цього чоловічка, якого в селі і любили, й боялися. Він жив на нашій вулиці, тому добре пам'ятаю його в обличчя. Говорили сусіди, що чашкою вбив свою жінку, розігнав чотирьох дітей своїх по родичах та безпробудно пив горілку. Посадили, але ненадовго. Не боявся нікого й нічого. Міг будь-якому начальству накричати, розкритикувати. Ніхто його не чіпав. За чарку (чи за пляшку) він і поліз до темного склепу. Одне запитання лиш залишається без відповіді: хто його попросив про це?

З пам'яті весь час зринає один і той же «ролик»: котиться церковною підлогою людський череп. Чиясь нога штурхає його в інших бік, звідти ще хтось доклався, спрямував у протилежний. І так викочується цей «м'яч» аж за поріг церкви. Далі розбивається навіпіл, падаючи з високих сходів, ніби втікаючи від наруги, ніби в безнадії шукаючи прихистку біля цвинтарної огорожі...

Той череп був першим. За ним вилітали із підземелля інші кістки. Багато їх було потім... Перемішалися в тому безумному метанні зі склепу кістки будівничого цього храму та його вірної дружини.

Уся та вакханалія супроводжувалася шумом, гамором, криками, сміхом і плачами. Все злилося того надвечір'я в колишній сільській святині, якій волею обставин судилося відтоді майже на 30 років стати місцем для проведення дозвілля майбутніх будівників комунізму. Іншими словами – сільським будинком культури. Не знайшлося нікого тоді, хто бодай пробував би зупинити те безумство.

А що ж із кістками колишнього настоятеля храму, благочинного одного з округів Ніжинського повіту та його дружини?

Другого ранку останки подружжя Скорин люди побачили у багнюці на вулиці – прямо посеред дороги між церквою і школою. Тоді сільські шляхи не були покриті щебенем. І коли чорнозем розквашувався від дощу, ходити пішки чи їхати підводою такими було неможливо. Кажуть, кістки так і лежали на тому місці кілька днів. Бачили їх усі, але зреагував на них голова колгоспу. Зауважмо: не сільська рада, не школа, не медична установа, не пошта і магазини, що розміщувалися в центрі...

Той голова був фронтовиком, присланим у село десь іздалеку. Прізвище мав Свинар'ов. Спілкувався з колгоспниками виключно російською. Казали, що господарником він був слабким (колгосп завжди був у відстаючих), але совісним. Часто переказували в селі його фразу: «Как-то не по-християнски, люди. Нужно собрать эти кости и похоронить на кладбище»...

Забуття

Десь на початку 80-х років минулого століття в Данину рейсовим автобусом з Ніжина приїхало двоє чоловіків середнього віку. Хотіли хоч щось довідатися про свого родича, священика Петра Скорину. Важко сказати, чи відважився хтось у селі повідати про розкидані кістки їхніх предків на дорозі. Бо про все інше ніхто нічого не знав. Навіть місце на цвинтарі, де закопали ті останки, не може ніхто показати. Так і поїхали ті незнайомці ні ж чим із села. А ті, хто спілкувався з ними, не здогадалися бодай записати їхньої адреси.

У цьому місці цієї печальної розповіді напрошуються з пам'яті слова нашого українського пророка і генія Тараса Шевченка, які завжди були й будуть актуальними: *«Село неначе погоріло / Неначе люди подуріли»*.

Можна знайти в «Кобзарі» і слова, що ніби спеціально адресовані тим данинцям, хто на власні очі був свідком чи чув про збезчещення пам'яті людини, провину перед якою село не спокутало й досі:

*«Стояли, чухали лоби
Німї подлії раби...»*

У час підготовки до друку матеріалу автор цих рядків не раз намагався «розговорити» старших данинців із тим, щоб оживити, уточнити деякі епізоди тієї сільської драми, пов'язаної із закриттям церкви та отцем Скориною.

Почав від тих, хто живе поруч із церквою. Відповіді не могли не розчарувати: не був, не чув, не пам'ятаю. Якщо й казали щось конкретніше, то прізвищ не називали, посилаючись на забудькуватість пам'яті. Порадів, що згадати «за церкву» погодилася тітка Галина. У мої шкільні роки вона працювала в школі прибиральницею. Мешкає віддавна в центрі села, й відколи відродилася церковна громада, співає в півчій.

Розмова обіцяла бути цікавою. Однак моя професійна журналістська звичка непомітно тягнутися до кишені за блокнотом у непідходящий момент зіпсувала всю справу. Тітка Галина зреагувала миттєво й далі була відвертою. Говорила і з певним присмаком жалю: «Нічого я тобі, Коля, не скажу. Бо ти приїхав із Києва і поїдеш туди. А тут прийдуть знову комуністи до влади і мене ще в тюрму посадять за ці спогади».

Щире зізнання цієї згорьованої землячки-трудівниці багато що прояснило мені. Ось у чому одна з поки невиліковних хвороб сучасної України, особливо її глибинки, – генетична боязнь її старших громадян, що пережили не одне лихоліття, говорити правду. Бо в тій тоталітарній системі, з якої вони всі вийшли і з якою ніяк не можуть попрощатися, за це карали: позбавленням роботи, конфіскацією майна, в'язницею, гонінням на дітей і внуків. За боязню говорити правду стоїть небажання її знати. А відтак – боротися за неї. Так, мовляв, простіше, так легше жити.

Чи насправді це так?

Переконаний: драматична історія отця Петра Скорини (а таких історій у кожному українському селі можна «відкопати» десятками) спонукає багатьох до переосмислення непростих уроків нашої історії. І до покаяння, яке очищує власне сумління, робить людину мудрішою, добрішою у цьому нашому розхристаному й загуканому світі.

Що ж до сучасних данинців, які й далі продовжують «нічого не пам'ятати», вихід колись неминуче прийде один. Від усвідомленого каяття перейти до конкретного діла. Годилося б таки громаді достойно пошанувати місце на цвинтарі, де перепоховані того злопам'ятного 1961-го кістки Петра Васильовича Скорини та його дружини й поставити таки там хреста. А краще – достойного пам'ятного знака.

Поки що сучасні данинці до цього не дозріли. Запущену могилу Петра Скорини на центральному цвинтарі так і не взяла під свою опіку громада Свято-Троїцького храму, яка стало тримається Московського патріархату й молиться за московського царя-батюшку. Та й одну із центральних вулиць села сільські депутати навідріз відмовилися називати ім'ям цього справжнього оберугу й воістину великомученика за кращу завтрашню долю Данини – знекровленої духовно і фізично, стародавньої й гордої, самобутньої й давно шанованої в окрузі через таких подвижників, як отець Петро Скорина.

1. Свящ. Крачковский И. 50-летие пастырского служения о. Протоиерея Петра Васильевича Скорини // Черниг. Епарх. Известия. – Часть официц. – 1898. – 1 янв. (№1). – С. 30.

2. Свящ. Крещановский М. 25-летие в должности благочинного протоиерея о. Петра Скорини // Черниг. Епарх. Известия. Часть неофициц. – 1889. – №23. – 1 дек. – С. 594-596.

3. Полонський М. Спогади священика / Упор. Е. Марховська, О. Ткаченко. – К., 2012. – С. 332-333.

4. Цей епізод із сімейного життя отця Петра Скорини згадує священик Матвій Полонський: Полонський М. Спогади священика / Упор. Е. Марховська, О. Ткаченко. – К., 2012. – С. 166.

5. Полонський М. Спогади священика / Упор. Е. Марховська, О. Ткаченко. – К., 2012. – С. 200.

6. Протоиерей Петр Васильевич Скорина: Некролог // Черниг. Епарх. Известия. Часть офиц. – 1908. – 1 сент. – №17. – С. 692-695.

Mykola TYMOSHYK

Doctor of Philology, Professor

ARCHPRIEST PETRO SKORYNA FROM DANYNA: FAME, GRIEF, DISHONOUR AND OBLIVION

The article gives account of life of once famous but then forgotten personality who lived in the village of Danyna (Nizhyn district) in the second half of the XIXth century. It was written on the basis of archive documents and reminiscences of Danyna old residents about an archbishop of Nizhyn district, dean of Danyna St Trinity church Petro Skoryna.

His complicated life is shown on the background of social and political life of Russian empire and peculiarities of church life.

The focus is made on his high moral principles, which helped him to preserve dignity even in the presence of high authorities, which were rude to their subordinates.

It also explains why the population of the common village degraded morally during the Soviet regime. As the result such degradation allowed the authority to close the church and to turn it into a clubhouse. It was also the reason why the ashes of their renowned priest were scoffed brutally.

The article claims that the consequences of that degradation have not been overcome yet: present authorities of Danyna refuse to name one of the village streets after Petro Skoryna, who actually glorified this settlement.

Key words: *Petro Skoryna, Danyna, Tatarivka, religious district, priest's mission, village parish, church closure, moral principles, lack of faith.*

РОЗВІДКИ

УДК94 (477)

Олександр Кульбака

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗВУКОЗАПИСІВ

У статті розглядається історія започаткування українського звукозапису в Російській імперії. Розповідається про перші відомі записи у виконанні української артистки – випускниці Петербурзької консерваторії Параскеви Мойсеївни Гаврильцевої. Вони були створені за сприяння мецената, члена Товариства імені Тараса Шевченка в Петербурзі Петра Петровича Катеринича.

Ключові слова: сопрано, звукозапис, платівка, дискографія.

Томас Едісон дає нам у другій половині XIX ст. електрику, телефон і початок звукозапису. Сімдесяти й вісімдесяти роки народили нових винахідників у техніці звукозапису, таких як Шарль Кро, Еміль Берлінер, Елдрідж Джонсон та інші.

Еміль Берлінер мав свою лабораторію у Вашингтоні, в якій удосконалював техніку запису на платівки, а пізніше відкрив фірму з їхнього виробництва під назвою «Грамфон». Звукотехніки останньої почали роз'їжджати по всіх закутках земної кулі, і за короткий час фірма стала відомою на увесь світ¹.

Звукозаписна діяльність американської фірми «Gramophon» в Європі почалася в 1897 році, коли основоположник фірми Еміль Берлінер відправив своїх співробітників із Вашингтона до Лондона. На континенті її діяльність стартувала 1899 року, коли вперше два близькі співробітники Е. Берлінера, звукотехніки Фред Гайсберг та Вільям Синклер Дарбі, почали роз'їжджати по столицях європейських країн, записуючи визначних тоді співаків Німеччини, Австрії, Росії та інших країн. За короткий час вони об'їхали десятки міст європейського континенту. Записані матриці вони вислали до Ганновера в Німеччині, де на фабриці з них штампували платівки, спочатку під назвою «Emil Berliners Gramophone», а пізніше просто тільки «Gramophon»².

Перші грамплатівки зі співом українською мовою були випущені у 1899 році фірмою «Еміль Берлінер» у Лондоні. У березні 1899 року в цьому місті гастролював російський хор С. Медведєвої. Товариство «Еміль Берлінере Грамфон» побачило в цьому зручну можливість проникнення на російський ринок і зробило близько 100 записів, серед яких були і дві українські пісні:

11020. С. Медведєва і Рубін. «Чорнохмари»;

11082. Рубін. «Сонце низенько».

Під викривленою назвою «Чорнохмари» ховався, вірогідно, дует Оксани й Андрія із опери С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм». Що стосується пісні «Сонце низенько», то поки невідомо, який саме варіант був тоді записаний – народний чи за текстом І. Котляревського. Бо ні першої, ні другої платівки ще не вдалося розшукати, хоча саме з них і починається історія українського грамзапису³.

У 1899 році до Петербурга вперше приїхали два звукотехніки фірми Вільям Синклер Дарбі – близький співробітник Е. Берлінера – та Курц Гінекер. Там вони тоді записали голоси співаків М. А. Чуприннікова, І. В. Єршова, К. Т. Серебрякова та українців Г. Горського і, очевидно, сопрано П. Гаврильцевої-Хмари. Так почалася ера звукозапису в Росії, в якій фірма «Грамфон» відіграла найвизначнішу роль⁴.

© Кульбака Олександр Васильович – краєзнавець.

Протягом 1900 року фірма «Еміль Берлінере Грамофон» зробила в Росії близько 500 записів, з них лише на семи платівках була українська музика:

- 22106. Ф. Г. Орешкевич. «Гуде вітер вельми в полі», М. Глінка;
- 22136. А. Дмитрієв. «Віють вітри»;
- 23005. А. Гаврильцева-Хмара. Арія Оксани «Там за тихим за Дунаєм»;
- 23008. А. Гаврильцева-Хмара. «Нащо мені карі очі»;
- 23009. А. Гаврильцева-Хмара. Арія Оксани «Ангел ночі над землею»;
- 23010. А. Гаврильцева-Хмара. «Нащо мені чорні брови»;
- 23011. А. Гаврильцева-Хмара. Арія Оксани «Ой казала мені мати»⁵.

Отже, перші українські записи з'явилися в 1900 році, коли два німецькі експерти зі звукозапису фірми «Gramophone Co», Ф. Гайсберг і С. Дарбі відвідали Санкт-Петербург та записали щонайменше п'ять українських пісень сопрано П. Гаврильцевої-Хмари⁶. Вона ніколи не співала на професійній сцені, але в 1900 році в Петербурзі записала на платівки ряд українських народних пісень.

Параскева Мойсеївна Гаврильцева народилася в селі Рождественне Кролевецького повіту Чернігівської губернії в сім'ї псаломщика Мойсея Івановича Гаврильцева. Батько був людиною освіченою і талановитою. В 1865 році він закінчив Новгород-Сіверське духовне повітове училище і майже все своє життя був псаломщиком церкви Різдва Богородиці в селі Рождественне, а також учителем школи грамоти. У родині було семеро дітей (Параскева, Дмитро, Порфирій, Варвара, Олександра, Павло та Микола) і всім їм батько намагався дати гарну освіту. Відомо, що найстарші з них, донька Параскева і син Дмитро, навчалися в Петербурзі⁷.

Дмитро у 1906 році закінчив Академію художеств, у якій навчався в майстерні у самого Іллі Рєпіна, і за картину «З життя» отримав звання художника⁸.

Параскева, володіючи найвищим жіночим голосом – сопрано, навчалась в Петербурзькій консерваторії.

У 1898 році вихідцями з України в Петербурзі було засноване «Товариство імені Тараса Шевченка для допомоги потребуючим вихідцям із південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Восени того ж року відбулися перші загальні збори, що обрали управу товариства, в склад якої увійшли: сенатор А. М. Маркович (голова товариства), І. С. Іващенко (заступник голови), П. П. Катеринич (скарбник), Я. П. Забіло (секретар), Д. Л. Мордовець, П. М. Саладилов, В. Г. Короленко, В. В. Лесевич, І. Ю. Рєпін, Е. А. Ганейзер. Товариство ставило собі за мету допомагати українській академічній молоді в Петербурзі⁹.

У 1900-х у помешканні Катериничів на Невському проспекті, 70 під приводом «співів» часто збиралася українська студентська громада Петербурга¹⁰. Очевидно, саме на одному з таких зібрань юна студентка з України Параскева Гаврильцева і познайомилася зі своїм земляком, вихідцем з дворян Чернігівської губернії, Петром Петровичем Катериничем.

Петро Петрович Катеринич (нар. 8 квітня 1856 року – 1916) – юрист, засновник Бобровицького цукрового заводу, меценат, член Товариства імені Тараса Шевченка в Петербурзі. Народився в Бобровиці в сім'ї поміщика Петра Андрійовича Катеринича. Протягом 1887 – 1890 років Петро Катеринич був предводителем дворянства Козелецького повіту, обирався на різноманітні представницькі посади. У 1890-х роках Петро Петрович переїхав до Петербурга, де працював нотаріусом¹¹.

Будучи ліберально налаштованим українофілом, Петро Петрович Катеринич у 1898 році став одним із засновників і скарбником «Товариства імені Тараса Шевченка для допомоги потребуючим вихідцям із південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Навколо товариства гуртувалися вихідці з України, що прагнули допомогти землякам та українському національному розвитку взагалі¹².

Очевидно, саме за сприяння Петра Катеринича, який розгледів у юної студентки неабиякий талант, пісні у виконанні сопрано Параскеви Гаврильцевої, що мала сценічний псевдонім «Хмара», були записані на грамофонні платівки, і сталося це майже на самому початку застосування звукозаписної техніки в Російській імперії.

Це дає підставу припускати, що платівки П. Гаврильцевої-Хмари були першими українськими платівками в Росії і започатковують українську дискографію ¹³.

Дуже добре про Петра Петровича згадував колега, громадський діяч Олександр Лотоцький. «Петро Петрович Катеринич, заможний землевласник та властитель цукроварні на Чернігівщині, був у Петербурзі нотаріусом. Будучи великим театралом, оженився з українською артисткою (дружина його Параскева Мойсеївна по сцені називалася – Хмара). Зносили з артистами за всяких концертів брав він звичайно на себе, не подаючи з того ніяких видатків у справозданнях» ¹⁴.

Отже, захоплення переросло в кохання, і тоді відразу стає зрозумілим, чому Параскева Гаврильцева так і не стала професійною артисткою. У 1901 році у подружжя народилася перша дитина – донька Тетяна, згодом ще троє дітей: Єлизавета, Перо і Катерина.

Родина Катериничів спочатку проживала в Петербурзі, де Петро Петрович продовжував працювати нотаріусом, а згодом переїхала в родовий маєток Катериничів у селі Марківці, неподалік від Бобровиці. З 1904 року Параскева Мойсеївна Катеринич була вибрана опікуном земської школи в селі Марківці, в 1907 році була переобрана на новий трирічний термін ¹⁵.

Про платівки П. Гаврильцевої-Хмари стало відомо завдяки відомому досліднику та колекціонеру українських звукозаписів, музикознавцю, автору численних статей і досліджень, присвячених українській музиці, Степану Дмитровичу Максимюку.

До нашого часу ці платівки збереглися завдяки колекції доктора Дж. Бергера, приватного американського колекціонера, який спеціалізувався на збиранні дореволюційних російських платівок та платівок радянського випуску. Всі ці матеріали зараз доступні дослідникам, бо ще у 1980-х роках доктор Бергер подарував свою колекцію бібліотеці Конгресу у Вашингтоні.

Багато платівок з цієї колекції було випущено з нагоди різних відзначень шевченківських роковин. Перша платівка була записана десь навесні 1900 року в Петербурзі. Це одна із дев'яти 7-дюймових, депонованих у Конгресовій бібліотеці, на якій записано пісню «Нащо мені чорні брови» у виконанні сопрано П. Гаврильцевої-Хмари. Сам факт, що її голос записано майже на самому початку застосування звукозаписної техніки в Росії, а також і те, що ці записи зробили два найвизначніші й найвідоміші в той час звукотехніки – англієць Сінклер Дарбі й американець із Вашингтона Фред Гайсберг з фірми «Berliners Gramophone», – вказує на те, що наша землячка була визначною співачкою того часу. Через те, що записані матриці в Петербурзі навесні 1900 року мусили бути відіслані до Ганновера в Німеччині для штампування платівок, можна припускати, що сама платівка з'явилася в продажу в кінці 1900 або на початку 1901 року, отже, напередодні відзначення сорокової річниці з дня смерті Шевченка.

Звукозаписи П. Гаврильцевої-Хмари

Гаврильцева-Хмара П. (сопрано)

«Берлінс Грамофон» 23010 Нащо мені чорні брови (1900) ¹⁶.

046 П. Гаврильцева-Хмара – 1900, Олександра Гвоздецька – 1902. С. Петербург 1902.

1 касета (15 хв).

047 П. Гаврильцева-Хмара, М Швець, А. Крамська, А. Романченко, Г. Морський, Богущенко, Іван Алчевський 1900 – 1913.

1 касета (60 хв).

235 Співають П. Гаврильцева-Хмара, А. Романченко, Г. Морський. Копії записів з російських дореволюційних платівок.

Одна 18-см платівка, швидкість 19 см/сек. (20 хв.).

314 Записи Івана Жадана, П. Гаврильцевої-Хмари, Олександри Гвоздецької.

1 касета (60 хв.) ¹⁷.

1. Максимюк С. Українські звукозаписи фірми «Грамофон» та її полтавська експедиція в 1906 році / Степан Максимюк // З історії українського звукозапису та

дискографії / Степан Максимюк. – Львів – Вашингтон: Видавництво Українського Католицького Університету. 2003. – С. 128.

2. Максимюк С. Львівські звукозаписи фірми «Грамфон», 1902 – 1914 / Степан Максимюк // З історії українського звукозапису та дискографії / Степан Максимюк. – Львів – Вашингтон: Видавництво Українського Католицького Університету. 2003. – С. 182.

3. Железный А. И. Наш друг – грампластинка: Записки коллекционера. – К.: Музична Україна, 1989. – С. 38.

4. Максимюк С. Українські звукозаписи фірми «Грамфон» та її полтавська експедиція у 1906 році / Степан Максимюк // З історії українського звукозапису та дискографії / Степан Максимюк. – Львів – Вашингтон: Видавництво Українського Католицького Університету. 2003. – С. 128.

5. Железный А. И. Наш друг – грампластинка: Записки коллекционера. – К.: Музична Україна, 1989. – С. 38-39.

6. Максимюк С. Recorded music / Степан Максимюк // З історії українського звукозапису та дискографії / Степан Максимюк. – Львів – Вашингтон: Видавництво Українського Католицького Університету. 2003. – С. 125.

7. ДАЧО. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 156-161зв.

8. Кондаков С. Н. Список русских художников к юбилейному справочнику Императорской Академии Художеств. Ч. 2. – СПб. 1914. – С. 45.

9. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина 2. – Видання Української Православної Церкви в США. 1966. – С. 264.

10. Там само. – С. 82.

11. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – Киев. 1910. – С. 349.

12. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина 2. – Видання Української Православної Церкви в США. 1966. – С. 264

13. Максимюк С. Дискографія Шевченкіяни // Сучасність – 1990. – Березень. – № 347. – С. 61.

14. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина 2. – Видання Української Православної Церкви в США. 1966. – С. 63.

15. Журналы чрезвычайного козелецкого земского уездного собрания 11 февраля 1907 года и очередного козелецкого уездного земского собрания XLIII сессии 25-30 сентября 1907 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908 – С. 49, 51.

16. Максимюк С. Дискографія Шевченкіяни // Сучасність. – 1990. – Березень. – № 347. – С. 61.

17. Максимюк С. Український звукозаписний архів / Степан Максимюк // З історії українського звукозапису та дискографії / Степан Максимюк. – Львів – Вашингтон: Видавництво Українського Католицького Університету. 2003. – С. 248, 264, 270.

В статье рассматривается история начала украинской звукозаписи в Российской империи. Рассказывается о первых известных записях в исполнении украинской артистки – выпускницы Петербургской консерватории Параскевы Моисеевны Гаврильцевой. Они были созданы при содействии мецената, члена Общества имени Тараса Шевченко в Петербурге Петра Петровича Катеринича.

Ключевые слова: сопрано, звукозапись, пластинка, дискография.

The article considers the history of the beginning of Ukrainian sound recording in the Russian Empire. It also tells about the first known records performed by a Ukrainian artiste who graduated from the St. Petersburg Conservatory, Paraskeva Moiseevna Gavriltsseva. These records were created with the assistance of a maecena, a member of the Society of Taras Shevchenko in St. Petersburg, Petr Petrovich Katerinich.

Keywords: soprano, audio recording, plate, diskografiya.

СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ПРО ЕТНІЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ, КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД УЧНІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті подаються статистичні дані про етнічний, соціальний, кількісний склад учнів Чернігівської класичної чоловічої гімназії у ХІХ столітті.

Ключові слова: Чернігівська класична чоловіча гімназія, навчально-виховний процес, статистичні дані про навчальний заклад.

Чернігівська класична чоловіча гімназія займала два будинки. В одному з них розміщувалися навчальні класи (зараз це будівля Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського), в іншому розташовувався пансіон для приїжджих учнів [1, 4].

У ХІХ - початку ХХ століття класична чоловіча гімназія в Чернігові виховувала видатних громадсько-політичних діячів. У її стінах здобували освіту багато майбутніх наукових, культурних, військово-політичних діячів, які внесли свій вклад у розвиток суспільства. Багатьом з них на фасаді колишньої гімназії згодом були встановлені меморіальні дошки. Створення класичної чоловічої гімназії саме в Чернігові не було випадковим. Адже місто в цей час стало центром створеної Чернігівської губернії, яка була однією з найбільших на території Російської імперії. Потрібно зауважити, що система середньої освіти також потрапила під модернізацію. При новому царі Олександрі II головні народні училища були перетворені в гімназії. У 1802 році в Російській імперії створюється Міністерство народної освіти. За розробленою ним в 1803 році програмою встановлено чотири типи навчальних закладів: а) училища парафіяльні; б) повітові; в) губернські або гімназії; г) університети.

У 1804 році на Валу була побудована нова будівля в стилі російського класицизму за типовим проектом петербуржця А. Захарова [2, 18]. Він у 1803 році створив дев'ять типових проектів для губернських міст, серед яких, до речі, був і проект будинку цивільного губернатора в Чернігові. План споруди затвердив сам цар Олександр I [3, 4].

У 1834 році гімназія з чотирикласної системи навчання була переведена на семи-класну. Гімназисти тут вивчали: математику, історію, географію, статистику, технологію і комерційну науку, а також німецьку, французьку, латинську мови. З 1843 р. при гімназії діяв благородний пансіон з лікарнею, аптекою і бібліотекою [4, 4].

З моменту відкриття гімназії та до 1834 року за навчання в гімназії не брали ніякої плати, а з цього часу вона вже становила від 3 до 60 рублів на рік. Бідних і кращих учнів звільняли від сплати за навчання. Оплата могла проводитися за півроку і за рік. З суми збору половина призначалася в нагороду кращим викладачам, а інша частина грошей видавалася як допомога бідним учням і йшла на витрати гімназії. Крім цього, при гімназії існували кілька видів стипендій, пожертвованих різними високопоставленими особами міста.

Національність вихованців гімназії була різна, але вона напряду залежала від національностей мешканців міста Чернігова в цей історичний час. Згідно з документами з діяльності гімназії, тут переважно здобували освіту українці, євреї, росіяни.

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

У гімназії навчалися вихідці з різних верств суспільства, але здебільшого це були діти з дворянських сімей (див. додаток №1.). Упродовж усієї першої половини XIX століття переважали діти з дворянських сімей, на другому місці були вихідці з родин чиновників, на третьому місці – з родин міщан, на четвертому – з родин купців, на п'ятому – з родин духовництва, а на шостому місці – з родин державних селян.

Кількість учнів у гімназії поступово зростала. Так, якщо у 1810 році їх налічувалося 73, то у 1843 році – вже 350 (див. додаток №1.).

Збільшення будівель гімназії було необхідно тому, що кількість бажаючих навчатись у навчальному закладі швидко зростала. Пансіон для приїжджих або сторонніх учнів було збудовано у 1850 р. і впродовж XIX – початку XX ст. він фактично виконував роль «гуртожитку» для гімназистів.

Будівництво останнього стало можливим у цей час, завдячуючи турботам благодійників. Одним з відомих доброчинців був Осип Степанович Судієнко, який мав сина від однієї з кріпосних і вирішив його усиновити. Для цього потрібно було отримати дозвіл Державної Ради. У разі позитивної відповіді він пообіцяв щедрі пожертвування на користь навчальних закладів (40 тис. руб.). Гроші були покладені в Державний банк, і у 1834 р. пожертвувана сума за рахунок відсотків виросла до значної цифри – 180 тис. руб., а на 1840 р. вона вже дорівнювала 200 тис. руб.

Окрім О. Судієнка, пожертвування на функціонування пансіону в 1838 р. зробив його син Михайло. Він надав 30 тис. руб., однак загалом цих коштів не вистачало на будівництво пансіону. Дворяни Чернігова з цих причини у 1844 р. прийняли рішення про збір додаткових коштів з власних доходів на цю важливу для міста будівлю [5, 4].

Пансіон було урочисто відкрито в Чернігові 25 червня 1850 р. Це була двоповерхова будівля. За головним корпусом знаходилися приміщення з квартирами для вихователів, лікарня та баня. Для занять 50 вихованців були обладнані великі спортивні майданчики.

У 1854 р. пансіон було заселено гімназистами. На жаль, на сьогоднішній день це приміщення загалом не збереглося, за винятком частини його, де свого часу розмістилась обласна рада спортивного товариства «Спартак» на Валу. Зараз у цьому будинку міститься спортивна школа.

У жовтні 1857 р. імператор Олександр II разом з дружиною їхав до Москви через Київ. Цар під час свого перебування в місті відвідав Чернігівську класичну гімназію та «остался отлично доволен как чистотою и порядком во всем, так и видом воспитанников» [6, 4].

У 60-ті р. XIX ст. будинок пансіону при Чернігівській класичній гімназії був перебудований. У 1865 р. були затверджені кошториси на ремонт приміщень Чернігівської гімназії [7, 1].

1 січня 1866 р. пансіон був закритий. У 1866 р. необхідно було ремонтувати пошкодженні споруди Чернігівської гімназії. Склали акт про ознайомлення з пошкодженнями і плани будівель. Кошторис на виправлення кам'яної будівлі пансіону передбачав витрати у розмірі 431 руб. 80 коп. [8, 1-2]. На другому поверсі роботи спрямовувалися на встановлення двох дерев'яних перегородок. Саме тут у 1866 р. розміщено 1 та 4 класи гімназії [9, 1]. Пансіон був розрахований на 40 вихованців та утримувався за рахунок батьків учнів. Розмір оплати становив 300 рублів щорічно. У пансіоні налічувалося:

- 1 начальник пансіону, він же директор гімназії;
- 1 інспектор;
- 2 вихователі;
- 1 помічник вихователя;

господарський комітет, який вів усі справи по пансіону. Виконавча функція була у економа пансіону. Щорічно складався кошторис трат, який затверджувався попечителем пансіону [10, 420-421].

Пансіон надавав кожному учню: книги, писемні приладдя, дві пари штанів, жилет, мундир, кашкет з гербом, два пояси, двоє пальт, дві пари чобіт, постільний комплект. Улітку надавалися дві пари парусинових штанів та білий кашкет.

Однак, незважаючи на збільшення кількості учнів, які навчались у навчальному закладі, також суттєво зростала кількість таких, які вибували до закінчення повного курсу навчання (див. додаток №2.). На це впливали різні чинники: хтось переводився в інший навчальний заклад за власним бажанням. Були й такі, яких виключали з навчального закладу за різні протиправні дії. Згідно зі статистикою, фактично кожен п'ятий учень вибував достроково.

Поведінка вихованців гімназії не носила в собі якихось політичних відхилень від норми, хоча й були вчинки, які тягнули за собою не тільки недовгий арешт, а й звільнення без права вступу до інших навчальних закладів. До них належали: крадіжка на ринку, пасквілі на вчителів, вживання спиртних напоїв.

Діяльність Чернігівської класичної чоловічої гімназії впродовж усього XIX століття характеризувалась як дуже добре організована. Учні, які навчались у гімназії, отримували доволі ґрунтовну середню освіту, зокрема про це може свідчити обсяг навчального плану уроків гімназії (див. додаток №3.).

Додаток №1.

Соціальний склад учнів Чернігівської гімназії впродовж 1810–1840 рр.

Роки	Дворяни	Чиновники	Духовенство	Купці	Міщани	Державні селяни	Всього
1810	50	5	9	4	2	3	73
1820	59	9	-	5	6	4	82
1825	82	10	-	3	6	1	103
1830	55	22	-	6	22	2	107
1840	180	95	12	18	35	10	350

Додаток №2.

Характеристика плинності учнів у Чернігівській класичній гімназії впродовж 1810–1828 рр.

Роки	Загальна кількість учнів	Кількість учнів, які вибули до закінчення курсу навчання
1810	97	22
1815	85	30
1820	97	25
1828	124	28
Всього	406	85

Додаток №3.

Навчальний план уроків на тиждень у Чернігівській гімназії в 1819-1820 н. р.

Предмети	Класи				
	1	2	3	4	Всього
Години					
Логіка, риторика, загальна грамати́ка і словесність	2	2	2	4	10
Математика, загальна й прикладна фізика	6	6	6	10	28
Історія, географія, статистика	6	6	6	4	22
Природни́ча історія	2	2	4	2	10
Німе́цька мова	4	4	4	4	16

Французька мова	4	4	4	4	16
Латинська мова	6	6	4	2	18
Малювання	2	2	2	2	8
Всього	34	34	34	34	146

1. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання / Ф. Спиридонов // Чернігівські відомості. – 1997. – 10 жовтня. – С.4.
2. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. / В. Сапон. – Чернігів, 2007. – С.18.
3. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози. – С.4.
4. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды / Е. Шпилевский. // Черниговский полдень. – 1995. – 16 ноября. – С.4.
5. Там само.
6. Спиридонов. Ф. Гіркий запах лози. – С.4.
7. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 10, спр. 8, арк.1.
8. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 16, спр. 39, арк.1-2.
9. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 16, спр. 131, арк.1.
10. Тутомлин М. Столетие Черниговской гимназии. 1805-1905: краткая историческая записка / М. Тутомлин. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1906. – С.420-421.

В статье подаются статистические данные об этническом, социальном, количественном составе учащихся Черниговской классической мужской гимназии в XIX веке.

Ключевые слова: Черниговская классическая мужская гимназия, учебно-воспитательный процесс, статистические данные об учебном заведении.

Chernihiv classical male gymnasium occupied two houses. In one of them there were educational classes (now it is a building of Chernihiv Regional History Museum named after V. Tarnovsky), in the other there is a boarding for newly-arrived pupils.

The nationality of the pupils of the gymnasium was different, but it depended directly on the nationalities of the inhabitants of the city of Chernigov in this historical time. According to the documents on the activities of the gymnasium, here mainly studied: Ukrainians, Jews, Russians. Students from different parts of society studied in the high school, but mostly they were children from aristocratic families.

Throughout the first half of the XIX century, children from aristocratic families prevailed, second came from families of officials, in third place came from the families of brothels, the fourth came from families of merchants, the fifth native of the families of the clergy, and in sixth place, according to the number of pupils, came from families of state peasants. The number of students in the gymnasium gradually increased, as in the year 1810, it was equal to 73 people; in 1843, 350 students attended the gymnasium.

The increase in the buildings of the gymnasium was necessary because the number of people who wanted to study at an institution grew rapidly. The guesthouse or foreign students' boarding house was built in 1850 at the Chernihiv Men's Gymnasium and during the XIX - early XX centuries, it actually served as a "hostel" for high school students.

The conduct of the students of the gymnasium did not bear any kind of political deviation from the norm, although there were acts that entailed not only short-term arrest but also dismissal without the right to enter other educational institutions. These included: theft on the market, livelihood for teachers, and the consumption of alcoholic beverages.

Activities of the Chernigov classical male gymnasium, throughout the XIX century, were characterized as very well organized. Students who studied at the gymnasium received a fairly profound secondary education, as evidenced by the volume of the curriculum of the gymnasium lessons.

Keywords: Chernihiv classical gymnasium, educational process, statistical data on school.

Дмитро Миколенко

УРЯДОВА ПОЛІТИКА ЩОДО РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ БОЛГАРІЇ (1903–1908 рр.)

У статті розглянуто діяльність урядів Народно-ліберальної «стамболовістської» партії Болгарії на чолі з Р. Петровим, Д. Петковим і П. Гудевим у соціально-економічній сфері, направлену на розбудову інфраструктури країни під час другого самостійного правління політичної сили в 1903–1908 рр. Ініціативи «стамболовістів» зводилися переважно до розширення транспортної мережі, спорудження залізничних станцій, реконструкції портів, благоустрою міст і сіл. Автор підкреслює, що помітні успіхи у вказаних напрямках роботи досягалися не без допущення тодішньої владою безлічі зловживань, які давали змогу збагачуватися чиновникам та наближеним до високопосадових осіб підприємцям за рахунок реалізації вкрай важливих для держав проєктів.

Ключові слова: Народно-ліберальна партія, «стамболовісти», інфраструктура, транспортна мережа.

Отримавши після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. можливість побудувати власну державу, болгарські правлячі кола постали перед першочерговим завданням – перетворити відсталу аграрну територію з чисельними феодалними пережитками, що залишилися у спадок від османського панування, на країну європейського типу з розвинутим сільським господарством та потужною промисловістю.

Важливим елементом процесу економічної модернізації Болгарії в останній чверті XIX – на початку XX ст. стала розбудова інфраструктури, без чого було неможливе функціонування ринкових відносин, пошкваллення соціальної мобільності населення та процесу урбанізації. Упродовж 1887–1894 рр. уряд країни очолював Стефан Ніколов Стамболов (1854–1895) – учасник визвольної боротьби проти османської влади, успішний політик, який доклав чимало зусиль для піднесення економіки Болгарії. Завдяки його починанням було дещо нівельовано залежність країни від іноземної транспортної компанії*, побудовано нові залізничні й шосейні шляхи сполучення, реконструйовано порти, покращено благоустрій міст тощо. Після трагічної загибелі політика у 1895 р. від рук найманих убивць його справу продовжили послідовники – члени заснованої ним Народно-ліберальної партії (НЛП). Однак, повернувшись 1899 р. на нетривалий час до влади у складі коаліційного уряду на чолі з Д. Грековим, «стамболовісти» не встигли реалізувати жодного більш-менш суттєвого проєкту в галузі розбудови інфраструктури. Багато в чому це пояснюється світовою економічною кризою наприкінці XIX – на початку XX ст., котра створила для Болгарії значні фінансові труднощі.

* Товариство «Східні залізниці» створене 1869 р. відповідно до угоди, укладеної між турецьким урядом і підприємцем німецько-єврейського походження бароном М. фон Хіршем; протягом 1870–1937 рр. займалося будівництвом та експлуатацією залізничних колій в європейській частині Османської імперії. У 1870–1874 рр. ним була прокладена лінія Константинополь – Белово, значна частина якої довжиною у 203,6 км від станції Свиленград проходила по території Болгарії, у тому числі й відгалуження Тирново Сеймен – Нова Загора – Ямбол (106 км).

© Миколенко Дмитро Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

У травні 1903 р. представники НЛП знову отримали можливість утворити кабінет міністрів, цього разу однопартійний. Політичний тріумф «стамболовістів» відбувся вже після покращення стану економіки країни, зумовленого зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію в Європі та стабілізацією державної фінансової системи. Все це дало змогу активізувати зусилля у сфері розвитку інфраструктури князівства.

Метою даної роботи є аналіз політики трьох урядів НЛП у 1903–1908 рр., одним із напрямів якої було розширення транспортної мережі й сукупності споруд, будівель, систем і служб, необхідних для функціонування галузей матеріального виробництва та забезпечення умов життєдіяльності суспільства. Зазначена тематика лише частково розкрита у працях¹ болгарських істориків різних поколінь. Залучивши такі джерела, як стенограми засідань парламенту², а також матеріали друкованих періодичних видань³, спробуємо збагатити уявлення про відповідні ініціативи послідовників С. Стамболова.

Значну увагу кабінети міністрів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева приділяли розширенню мережі залізничних колій. 1904 року їхня загальна довжина у Болгарії становила 1 тис. 563 км. При цьому 1 тис. 185 км ліній знаходилися у державній власності, а 309,6 км належали товариству «Східні залізниці»⁴. Для господарчих потреб країни цього було недостатньо. До того ж іноземна компанія, яка продовжувала контролювати значну частину шляхів, установлювала необґрунтовано завищені ціни на перевезення вантажів і пасажирів, при цьому всіляко перешкоджаючи прагненням влади запровадити єдину тарифну систему.

Сформувавши 5 травня 1903 року* виконавчий орган, уряд «стамболовістів» під час засідань першої сесії XIII Звичайних народних зборів (ЗНЗ) ініціював прийняття змін до «Закону про державні й общинні шляхи» 1900 р. 22 грудня депутати парламенту затвердили чіткі положення щодо порядку спорудження, ремонту та утримання шосейних доріг⁵. Уклавши наступного року з фінансовою групою «Паризько-Нідерландський банк» або «Паріба» угоду про кредит, Рада міністрів Р. Петрова вирішила витратити частину коштів на реконструкцію шляхів для руху нерейкових транспортних засобів та на добудову залізничної колії Софія – Кюстендил – турецький кордон від Радомира до Гюешево, яка з'єднала б Софію і Скоп'є, оскільки Порта у свою чергу також запланувала прокласти до 1912 р. гілку довжиною 31 км між македонськими населеними пунктами Куманово і Беяковце з наміром пізніше продовжити її у напрямку до болгарського кордону відрізком Беяковце – Крива Паланка (34 км) і далі до станції Деве Баїр (24 км). 1905 року право закінчити будівництво лінії Радомир – Гюешево (88,5 км) отримав підприємець І. Златін, товариство якого за 12 млн 377 тис. запозичених державою золотих левів** узялося завершити роботи упродовж п'яти років⁶.

Деяку суму запозичень передбачалося вкласти в подальше прокладання запроєктованого ще 1897 р. маршруту, котрий від міста Русе через гори Стара Планина з'єднав би Північну і Південну Болгарію. Черговим об'єктом спорудження мала стати гілка Тирново – Трявна – Боруштиця (72 км), яку згодом, перетнувши Казанлицьку котловину, планувалося продовжити спочатку до Старої Загори, а пізніше до населеного пункту Подкова поблизу кордону з Грецією. Реалізуючи намічений задум, кабінет міністрів допустив зловживання, виступивши лобістом інтересів «Паризько-Нідерландського банку» – акціонера кам'яновугільної шахти «Прінц Боріс» поблизу села Грибчево Трявненської околиці, зацікавленого у якнайближчому проходженні колії від місця видобутку. Під час дебатів у XIII ЗНЗ наприкінці 1904 р. «стамболовіст» К. Панайодов, аргументуючи дії влади, заявляв: «Залізниця, будівництво якої запланував уряд, з'єднає Південну Болгарію з Румунією та Росією. Отже, доцільність

* Тут і надалі у тексті всі дати наведені за старим стилем. У Болгарії григоріанський календар було запроваджено з 14 квітня 1916 р.

** Для досягнення однаковості у виготовленні монет, котрі повинні були взаємно приймати національні державні казначейства як законний платіжний засіб, деякі країни, у тому числі й Болгарія, використовували стандарт золотого вмісту грошової одиниці Франції. З 1881 р. до 1928 р. золотий вміст лева дорівнював золотому вмісту французького франка – 0,290323 г.

цього проекту обґрунтована економічними інтересами країни»⁷. Іншу думку мали члени опозиційних фракцій, наполягаючи на власному варіанті – спорудженні лінії між Тирново і Новою Загорою через Хаїнкіойський перевал (Хаїнбоаз), де гірська місцевість була більш прохідною, що дозволяло значно полегшити роботи та зменшити витрати⁸. Однак депутати від провладної партії продовжували наполягати на ухваленні пропозиції кабінету міністрів.

Ажіотаж навколо питання про спорудження колії Тирново – Трявна – Боруштиця тривав протягом усього 1905 р. Наприкінці весни у боротьбу за право її прокладання втрутилася франкфуртська компанія «Гольцман і К°», пов'язана з фінансовою установою «Банк Німеччини». Проте навіть клопотання князя Фердинанда, котрий відкрито лобював інтереси німців, не вплинуло на ситуацію. 21 липня перемога у конкурентному відборі пропозицій на виконання будівельних робіт між п'ятьма претендентами дісталася підприємцю з міста Ловеч Х. Нікіфорову, товариство якого за найменші затрати в сумі 14 млн 644 тис. 985 золотих левів зобов'язувалося через три роки ввести колію в експлуатацію.

Усі ці події супроводжувалися інформаційною кампанією з боку опозиції за згортання ініційованого Радою міністрів проекту. Журналісти вісника Демократичної партії «Пряпорец» постійно публікували статті з пропозицією прокласти більш вигідний з фінансової точки зору маршрут Тирново – Хаїнбоаз – Нова Загора⁹. 31 жовтня 1905 р. під час засідань третьої сесії XIII ЗНЗ радикал-демократ Н. Цанов, зробивши власні розрахунки, запевняв, що лінія через Хаїнкіойський перевал коштуватиме державі близько 16 млн золотих левів, проурядовий же варіант обійдеться у майже 25 млн¹⁰. 23 листопада міністр громадських будівель, доріг і комунікацій Т. Гатев на знак протесту проти політики кабінету Р. Петрова подав у відставку, а згодом за свою принципову позицію поплатився членством у НЛП. Але переважна більшість «стамболовістів» залишилася непохитною у своїй підтримці задуму виконавчого органу, на який здійснював тиск «Паризько-Нідерландський банк», погрожуючи у разі затвердження іншого плану будівництва згорнути програму кредитування Болгарії.

Прокладання дороги, як і прогнозували опоненти влади, виявилося довготривалим і недешевим. Через складний рельєф місцевості перші 48,6 км шляху між Тирново і Плачковці вдалося ввести в експлуатацію лише у червні 1909 р., порушивши більш ніж на півтора року встановлений договором термін відкриття усієї лінії – 24 листопада 1908 р. Рух поїздів до станції Боруштиця розпочався аж 1 вересня 1913 р.

Зловживання, що їх допускала влада під час спорудження залізничних колій, носили непоодинокий характер. Так, 1905 р. Міністерство громадських будівель, доріг і комунікацій скасувало справедливо призначені Дирекцією залізниць штрафи постачальникам, котрі штучно завищували ціни на будівельні матеріали¹¹. Ще один приклад, це коли з відома посадових осіб указанного міністерства товариство підприємця Г. Попова, якому згідно з підписаним 12 вересня 1906 р. договором було доручено за 4 млн 975 тис. золотих левів прокладання лінії Девня – Добрич, змінило її напрямом, укоротивши в такий спосіб запроєктовану довжину 59,6 км до 59,4 км. Удале здійснення обладнання під надійним прикриттям породило відчуття безвідповідальності у виконавця, котрий, зобов'язавшись ввести колію в експлуатацію через два роки і дев'ять місяців, тобто 13 червня 1909 р., забезпечив її функціонування аж 1 грудня 1910 року¹².

Значну увагу «стамболовіти» приділяли будівництву шосейних доріг. У 1905 р. уряд витратив на ці потреби 15 млн 814 тис. левів. 19 грудня парламент ухвалив «Закон про спорудження відрізків шляхової мережі»¹³, який регламентував прокладання нових маршрутів у Пловдивському, Бургаському, Варненському і Старозагорському округах. Наступного року для цих цілей було виділено вже близько 19 млн левів¹⁴. Крім того, 18 травня 1906 р., через майже двадцять років після проведення перших гідрологічних досліджень біля узбережжя Варни, відбулося офіційне відкриття оновленого порту, котрий відтоді являв собою акваторію площею 21 га і глибиною до 11,5 м з причалом загальною довжиною 731 погонний метр та молом для захисту від хвиль, плинів льоду і наносів завдовжки 1,22 км¹⁵. У вересні 1907 р. розпочалася масштабна реконструкція дунайського порту в Русе.

Наприкінці 1906 р. новопризначений 22 жовтня уряд на чолі з лідером «стамболовістів» Д. Петковим з метою розширення залізничного будівництва вперше в історії країни вдався до запозичення коштів у вітчизняних фінансистів, отримавши кредит у «Болгарському народному банку» в розмірі 16 млн левів¹⁶. Влада також не втрачала надії викупити колії, які знаходилися у власності товариства «Східні залізниці». За дорученням Народних зборів у грудні того ж року прем'єр-міністр розпочав переговори з керівництвом компанії, однак перші спроби не принесли бажаних результатів¹⁷.

Транспортна мережа, котра сприяла зміцненню зв'язків між окремими регіонами держави та активізації зовнішньої торгівлі, продовжувала розвиватися і в період правління кабінету П. Гудева з 3 березня 1907 р. по 16 січня 1908 р., адже мала життєво важливе значення для економіки Болгарії. З метою покращення її більш ефективного функціонування 29 листопада 1907 р. було прийнято «Закон про експлуатацію Болгарської державної залізниці та портів». Нормативним актом передбачалося формування організаційних структур управління вказаних видів транспорту з підпорядкуванням їх новоствореному спільному органу – Головній дирекції при Міністерстві громадських будівель, доріг і комунікацій, а також заснування фонду допомоги чиновникам і службовцям, задіяним у сфері залізничних та водних перевезень¹⁸.

Ініціативи урядів НЛП, направлені на поліпшення інфраструктури у 1903–1908 рр., включали в себе і питання щодо порядку забудови міст, селищ і сіл країни. Так, 22 січня 1905 р. депутати XIII ЗНЗ скасували дію «Закону про благоустрій населених пунктів у Князівстві Болгарія» від 1897 р. та проголосували за новий, з аналогічною назвою, відповідно до якого посилювався адміністративний контроль над будівництвом приватних споруд, у зв'язку з чим общинним радам рекомендувалося розробити відповідні регуляційні плани. В інтересах забудовників передбачалося зменшення для них кількості податків, а також спрощувалася процедура отримання дозволу на спорудження або реконструкцію фабрик (перевага надавалася великим підприємствам). Крім того, громади заохочувалися можливістю одержати кредит для подальшого вкладення у благоустрій населених пунктів¹⁹. На початку 1907 р. при Міністерстві громадських будівель, доріг і комунікацій було створено ще одну профільну дирекцію, котра мала наглядати за належним упорядкуванням вулиць, майданів і парків з дотриманням протипожежних та санітарних норм²⁰.

Про активізацію благоустрою населених пунктів у Болгарії свідчить динаміка витрат державних грошових коштів місцевими общинами на вказані потреби. Якщо у 1902 р. загальна сума надходжень на їхні рахунки становила 535 тис. 21 лев, то 1907 р. вже 789 тис. 637 левів. У містах, де ці роботи проводилися динамічніше, аніж у селах, споруджувалися громадські будівлі, прокладалися пішохідні доріжки, системи зв'язку, водопостачання і каналізації, облаштовувалися території відпочинку з їхнім озелененням, освітленням та фонтанами. У середньому великі за мірками Болгарії населені пункти отримували на упорядкування близько 25 % бюджетних коштів, у той час як малі – лише 15 %²¹. До того ж уряд за підтримки парламенту сприяв укладанню договорів про надання кредитів громадам вітчизняними фінансовими установами. Наприклад, упродовж 1907 та на початку 1908 р. у «Болгарському народному банку» і «Болгарському землеробському банку» під 7 % річних грошові кошти для вищезазначених цілей одержали такі общини, як Врачанська (600 тис. левів), Ескиджумайська (60 тис.), Кюстендильська (800 тис.), Ломська (300 тис.), Новозагорська (50 тис.), Панагюриште (60 тис.), Слівенська (1 млн 65 тис.) та інші²².

Упродовж 1903–1908 рр. інфраструктура Болгарії розвивалася достатньо високими темпами. Це було визначено не лише активною діяльністю чинної влади, а й сприятливою кон'юнктурою – зростанням економіки національного господарства, збільшенням надходжень до бюджету тощо. Як наслідок, підвищувалися соціальна мобільність мешканців країни та рівень урбанізації. Чисельність населення болгарських міст поступово росла. Так, 1887 р. вона становила 593 тис. 547 осіб, 1905 р. – 789 тис. 689, а 1910 р. – 829 тис. 522 жителі, збільшившись за увесь цей період у Софії на 71 тис. 884 особи, Варні – на 16 тис. 163, Пловдиві – на 14 тис. 950, Бургасі – на 9 тис. 148, Русе – на 9 тис. 61, Плевені – на 8 тис. 742 мешканці²³.

Епоха С. Стамболова дала потужний імпульс розвитку інфраструктури Болгарії. На початку XX ст. його послідовники – представники НЛП – продовжили починання колишнього прем'єр-міністра. Під час свого другого самостійного правління у 1903–1908 рр. «стамболовісти» наполегливо сприяли процесу модернізації країни. Саме тоді на тлі зростання національної економіки відбувався прогрес комплексу інфраструктурних галузей господарства; країна переживала період прискореного спорудження шляхів сполучення, станцій і портів, розбудови міст, селищ і сіл, проведення заходів з благоустрою населених пунктів, розширення системи зв'язку і мережі інженерних споруд, об'єктів рекреаційного та іншого призначення.

Політика кабінетів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева зводилася не лише до державних замовлень реалізації тих чи інших проектів. Вона містила в собі кілька складових, включаючи запровадження кредитування відповідних накреслень, удосконалення системи управління транспортом і комунікаціями, а також протекціоністські ініціативи, на кшталт надання податкових пільг будівельним компаніям.

Водночас розбудова інфраструктури мала і деякі негативні прояви. З нею були пов'язані такі явища, як лобізм державою інтересів окремих компаній, хабарництво та зловживання службовим становищем, що значно впливало на прийняття рішень, для реалізації будівельних проектів та інших задумів.

1. Деянов Д. Железопътната мрежа в България, 1866–1975 / Д. Деянов. – Стара Загора: Изд-во «Булхаус», 2005. – 309 с.; Костов Е. Транспортната проблематика и институтът на конституционната министерска наказателна отговорност в България (1895–1923 г.) / Е. Костов. – София: Изд-во «Ваньо Недков», 1999. – 220 с.; Натан Ж. История экономического развития Болгарии / Ж. Натан. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 499 с.; Панайотов А. Българските пристанища (1879–2014). Хроника / А. Панайотов. – Варна, 2015. – 192 с.; Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България 1903–1920 / Ж. Попов. – София, 1986. – 203 с.; Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.) / Д. Саздов. – София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. – 599 с.

2. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. – София, 1905. – 2381 с.; Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. – София, 1906. – 2348 с.; Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. – София, 1907. – 2534 с.

3. Държавен вестник. – 1903–1908. Пряпорец. – 1905; Финансово-икономически преглед. – 1906. – № 26. – 615 с.

4. Финансово-икономически преглед. – 1906. – № 26. – С. 421.

5. Държавен вестник. – 1904. – 8 януари.

6. Деянов Д. Железопътната мрежа в България, 1866–1975 / Д. Деянов. – Стара Загора: Изд-во «Булхаус», 2005. – С. 201.

7. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. – София, 1905. – С. 468.

8. Там само. – С. 470.

9. Пряпорец. – 1905. – 15 юни; 25 юни.

10. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. – София, 1906. – С. 278.

11. Костов Е. Транспортната проблематика и институтът на конституционната министерска наказателна отговорност в България (1895–1923 г.) / Е. Костов. – София: Изд-во «Ваньо Недков», 1999. – С. 54.

12. Там само. – С. 171.

13. Държавен вестник. – 1906. – 16 януари.

14. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. – София, 1906. – С. 1653.

15. Панайотов А. Българските пристанища (1879–2014). Хроника / А. Панайотов. – Варна, 2015. – С. 87.

16. Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. / В. А. Жебокрицкий. – К.: Изд-во Киевского университета, 1960. – 250 с. – С. 51.
17. Дневники (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. – София, 1907. – С. 1337.
18. Държавен вестник. – 1908. – 25 януари.
19. Там само. – 1905. – 28 март.
20. Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.) / Д. Саздов. – София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. – С. 410.
21. Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България 1903–1920 / Ж. Попов. – София, 1986. – С. 73.
22. Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.) / Д. Саздов. – София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. – С. 451.
23. Натан Ж. История экономического развития Болгарии / Ж. Натан. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. – С. 31.

Дмитрий Миколенко

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПО РАЗВИТИЮ ИНФРАСТРУКТУРЫ БОЛГАРИИ (1903–1908 гг.)

В статье рассмотрена деятельность правительств Народно-либеральной «стамболовистской» партии Болгарии во главе с Р. Петровым, Д. Петковым и П. Гудевым в социально-экономической сфере, направленная на развитие инфраструктуры страны во время второго самостоятельного правления политической силы в 1903–1908 гг. Инициативы «стамболовистов» сводились преимущественно к расширению транспортной сети, сооружению железнодорожных станций, реконструкции портов, благоустройству городов и сёл. Автор подчёркивает, что заметные успехи в указанных направлениях работы достигались не без допущения тогдашней властью множества злоупотреблений, которые позволяли обогащаться чиновникам и приближённым к высокопоставленным лицам предпринимателям за счёт реализации крайне важных для государства проектов.

Ключевые слова: Народно-либеральная партия, «стамболовисты», инфраструктура, транспортная сеть.

Dmytro Mykolenko

GOVERNMENT POLICIES on infrastructure DEVELOPMENT in BULGARIA (1903–1908)

The politics of the government of R. Petrov, D. Petkov and P. Gudev constituted not only the government orders and the implementation of various projects. It comprised a few components including the appropriate provision of credits, the improvement of transport and communications management system, and protectionist initiatives such as providing tax incentives to construction companies.

The infrastructure building processes had some negative effects. It was connected with the firm's lobbying of the government, bribery and abuse of official position, that greatly influenced the decision-making process for construction projects and other plans.

Key words: People's Liberal Party, «stambolovists», infrastructure, transport network.

Ірина Діптан

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНУ ІДЕЮ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ («Хмельниччина»: 1650-1657 роки)

Об'єктом розгляду є ідея національно-державного буття українства за доби «Хмельниччини» в науковому доробку М. Грушевського, а предметом – вияв її в перетрактаціях гетьманських дипломатів із послами сусідніх держав, угодах Війська Запорозького з останніми впродовж 1650–1657 років. Наукова непроминальність доробку найвидатнішого вітчизняного історика засвідчується порівнянням його суджень і висновків із міркуваннями авторитетних сучасних дослідників означеної доби.

Ключові слова: М. Грушевський; Б. Хмельницький; Українська революція XVII ст.; Хмельниччина; козацтво, Річ Посполита; Ян II Казимир, Іслам-Гірей III; Українська державна ідея, Українсько-московський договір.

«І коли ми тепер наново підносимо прапор свободної... України... – чи не чуємо ми, як через століття в'яжуть нас моральні зв'язки з... великим народним рухом, зв'язаним з іменем Богдана?» [3, с. 335-336].

М. Грушевський у передмові до першої книги дев'ятого тому «Історії України-Руси» так визначає зміст своєї праці: «В фокусі панорами стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Річипосполитої «під високу руку» московського царя...» [7, с. 6]. Вчений, ставлячи головним завданням дослідження ролі мас «...у сім великим зламі українського життя...», зауважує на нестачу безпосередніх джерел. А тому історик більше відтворює «...розвій політичних подій, які в кінцевім рахунку означали дальші напрями народнього життя» [7, с. 6]; «зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомлення соціальне і політичне, державне і національне» [7, с. 6-7].

Об'єктом нашого розгляду є ідея національно-державного буття українства за доби «Хмельниччини» в науковому доробку М. Грушевського, а предметом – вияв її (зрідка – виразно, частіше – фрагментарно, пунктирно) в перетрактаціях гетьманських дипломатів із послами сусідніх держав, угодах Війська Запорозького з останніми впродовж 1650–1657 років*.

Завдання нашої історіографічної розвідки зумовлюються тими питаннями, що, як вузлові, постають у двох книгах дев'ятого тому «Історії України-Руси», в синтетичних працях і низці статей ученого з означеної теми. Наріжною, згідно з істориком, є проблема українсько-московського договору 1654 року («Переяславської угоди»). Висвітлюючи її в доробку М. Грушевського, дотримуємося його ж застереження-по-

* Дана історіографічна розвідка є логічним продовженням двох попередніх, опублікованих у виданні: Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. – №5. – С. 84-102; 2016. – №3. – С. 119-140.

© Діптан Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Корolenка.

бажання: «як можна судити українських політиків 1654 року [...]: Та се й не наше діло: читати їм мораль; нам треба перед усім зрозуміти ситуацію і в зв'язку з нею діло, що було її витвором» [7, с. 784]*.

Відтак маємо зреалізувати низку завдань.

По-перше, розкрити засадничі принципи дипломатії Б. Хмельницького після Зборова й до Переяслава. Задля цього виокремлюємо найважливіші зовнішньополітичні акції Чигирина в оцінці М. Грушевського. Йдеться, передусім, про вересневий молдавський «бліцкриг» 1650 року; турецьку карту, як козиру в «дипломатичній колоді» Богдана (формальне сприйняття на початку 1651 року турецької протекції; ймовірність чергового визнання васальної підлеглості Війська Запорозького Оттоманській Порті влітку 1653 року); Білоцерківський договір 1651 року; геополітичний вимір одруження Т. Хмельницького та Р. Лупул; молдавські походи гетьманича як провал планів Б. Хмельницького опертись на Туреччину та її васалів у протистоянні з Річчю Посполитою; воєнно-політичні наслідки Жванецької кампанії 1653 року тощо.

По-друге, проаналізувати, згідно з М. Грушевським, московську політику Війська Запорозького та, відповідно, українську – Царства до «Переяславської угоди» 1654 року.

По-третє, з'ясувати чинники, котрі, на думку вченого, зумовили московський вибір Чигирина на початку 1654 року.

По-четверте, висвітлити погляди М. Грушевського на «Переяславську угоду» (українсько-московський договір 1654 року): форму, зміст, політико-правовий статус Війська Запорозького згідно з трактатом; відображення в «статтях» Б. Хмельницького рівня державницького мислення козацько-старшинської еліти.

По-п'яте, виокремити помилки у царині як зовнішньої, так і внутрішньої політики гетьманської адміністрації, що їх учений вважає фатальними для долі Козацької держави.

По-шосте, розкрити історичне значення Української революції («чари Хмельниччини»), діяльності її керманіча в інтерпретації М. Грушевського**.

Зборівська угода 8 (18) серпня 1649 року – суперечлива в своїй сутності, обкритою ратифікована вальним сеймом, не оприлюднена перед козацьким загальом і не стверджена не скликаною Військовою радою – таїла в собі неминуче воєнне зіткнення Речі Посполитої й Війська Запорізького [12, с. 186].

Коронний гетьман М. Потоцький закликав шляхетство не довіряти Б. Хмельницькому, ратував «...за єдиний спосіб розв'язання козацького питання – затупити польські шаблі на козацьких шиях...» [7, с. 12]. Натомість старий воєвода-миротворець А. Кисіль просив «...зріктися претенсій на доходи з української людности, приборкати жовнірів...» [7, с. 24] (добре розумів, що розкріпачене українське селянство «...ніякими карами на горло не можна загнати назад в передреволюційне ярмо, і сей «плебс» або знайде собі іншого протектора, або вивтікає за кордон Річипосполитої» [7, с. 21]. Констатуючи знеохоченість поспільства до Корони, А. Кисіль уважав за можливе порозумітися з гетьманом і старшиною; треба «...тільки піти на зустріч її вимогам: їй до Польщі ближче як до Москви» [7, с. 38]. В головах прибічників «партії миру» відроджувався давній план Володислава IV – Є. Оссолінського – роз'єднати козаків із татарами та спрямувати «сваволю» на Туреччину. А. Кисіль заохочував Б. Хмельницького разом із Польщею воювати Москву. М. Грушевський вважає прихильно-чемні відповіді гетьмана доказом його майстерного лицедійства [7, с. 33, 39, 40]. Насправді ж у цей час Чигирин задумав план розчленування Речі Посполитої, котрий зреалізовуватиметься 6-7-ма

* В.Смолій і В.Степанков, мовлячи про дослідження М. Грушевського в царині Української революції XVII ст., підкреслюють, що вони й «...по сьогодні не втратили свого непересічного значення як своєрідної «енциклопедії» знань з історії боротьби і створення національної держави» [27, с. 19].

** З проблематики теми є кілька спеціальних розвідок. У праці Л.Г.Мельника [22] розділ 3 присвячений висвітленню державотворчої діяльності гетьмана в оцінках М. Грушевського [22, с. 42-47] та В. Липинського. Важливою є неодноразово цитована нами в попередніх статтях робота В. Смолія і В. Степанкова [26]. Опосередковано, в контексті оглядів вітчизняної історіографії з'ясовуються погляди М. Грушевського в дослідженнях Я. Качмарчика [20], В. Кравченка [21], С. Плохія [24], В. Смолія і В. Степанкова [25] і [27], Т. Чухліба [28] і О. Яся [29], які вміщені в академічному збірнику [23].

роками пізніше: «...московський цар візьме Литву, Шведи Прусію, Ракоцій Краків і т. д.» [7, с. 32].

Вчений, зацентровуючи на доволі активних дипломатичних контактах українців і московитів, задається риторичним запитанням: «...якою б то дорогою пішли справи, якби московське правительство справді послухало тоді козацьких рад і пішло на розрив з Польщею, і Україна перейшла під протекторат Москви три з половиною роки скорше, ще не обезкровлена війнами і еміграцією 1651-3 років?» [7, с. 45]. Та Московія цікавилась боротьбою Хмельницького передусім із перестороги: «...щоб... не звернувся проти неї, як то скільки разів вже було протягом XVII в. з українськими козаками. Коли показалося, що Хмельницький... шукає опори в Москві, ...заспокоїлась, не жалувала йому компліментів і соболів, ...але... боялася зривати «вічну згоду» з Польщею, і ніякі улещування Хмельницького, ніякі перспективи Царгорода і Єрусалима не могли її звабити» [18, с. 478]. До того ж, Московія не наважувалась прийняти під свою протекцію Україну, бо надто боялася війни з Польщею [17, с. 320].

Отже, «ліга православних» під проводом московського царя виявилася не на часі: завадили як привид «смутних часів», так і справа Т. Акундинова, та й польські інспірації стосовно готовності Б. Хмельницького разом із Ісламом-Гіреєм III йти на Москву мали вагу... Відтак гетьман (хай позірно) змушений був рахуватися з Варшавою, Венецією (посол другої А. Віміно сподівався на козацько-татарську підмогу в боротьбі зі Стамбулом).

Та в дійсності уже влітку 1650 року «...Хмельницький, – наголошує М. Грушевський, – притакуючи польським плямам, весь час шукав опертя проти Польщі, і після того як Москва відновила свою «вічну згоду» з Польщею, більш – ніж коли небудь почав працювати над скріпленням своїх зв'язків з Отоманською Портою і перетворенням їх в правно-державний союз: в підданство султанові і перехід України до категорії таких турецьких васалів як кримський хан, воєвода молдавський, мунтянський, князь семиградський» [7, с. 53]*. Історик стверджує, що козацько-турецькі перетрактації увінчалися «...на початку 1651 року...формальним признанням України васальною державою ... й інвестицією гетьмана знаками сього васальства» [10, с. 54] (султанська грамота отримана в лютому 1651 року)**. Набута протекція формально вводила Військо Запорозьке до підданців султана й мала забезпечити приязне ставлення Криму, Валахії, Молдавії та Трансильванії до України. Хоча й надалі Порта реальної участі у протиборстві з Коронаю не брала, все ж для гетьмана вельми важливим «...був вплив через Константинополь на хана,...хоч хан і не показував ніколи особливої пильності в виконанні султанських розпоряджень» [18, с. 478]***.

Ключовою подією 1650 року був козацько-татарський похід у Молдавію. М. Грушевський, висвітлюючи різні версії – старшинську, татарську, польську, молдавську, австрійську – щодо його причин, подає власну інтерпретацію збройної акції [7, с. 82-84]. «Взагалі Хмельницький, – гадає вчений, – вчинив свій похід на Волощину без попередньої дипломатичної підготовки. Не тільки для його послів, висланих на початку серпня с.с. до Царгороду, але і для всієї старшини, і для нього самого сей похід був несподіванкою, викликаною непередбаченим рішенням хана, ...що замість походу на Черкесів...визначив козацькому війську похід на Москву»

* Грушевський указує на козацько-турецькі дипломатичні взаємини вже «по зборівському замиренню», посольство до Стамбула і у відповідь – на початку 1650 року; говорить про заявку гетьмана на турецьку протекцію (одержана в Стамбулі 27 квітня 1650 року); про прибуття турецького посольства до Чигирини в липні 1650 року [7, с. 53-54; 60, 61-62].

** В. Смолій і В. Степанков не погоджуються з тим, що у «...листопаді 1650 р. було вирішено питання про васалітет Хмельницького, який було оформлено на початку 1651 р. султанською грамотою». Підтримують І. Крип'якевича: «...гетьман погодився на підписання з Туреччиною договору...як володар незалежної держави» [25, с. 235]; уважають, що Хмельницький «...ставати васалом Туреччини...не збирався» [25, с. 234].

*** Я. Качмарчик стверджує, що, «якщо в Москві Хмельницький шукав передовсім військової допомоги, то в Стамбулі мусив отримати гарантії неповторення Зборового, коли татарська зрада врятувала Яна Казимира й Річ Посполиту. Козацький гетьман усвідомлював..., що хан є надто потужним союзником, щоб рахуватися з козацькими інтересами» [20, с. 201].

[7, с. 85]. Гетьман, розраховуючи на потенційну підмогу Царства в боротьбі з Польщею, вирішив спрямувати татарську експансію на Волощину, господар якої Лупул надто заприязнився з М. Потоцьким (історик трактує лист останнього до Б.Хмельницького від 3 серпня як програму «...нового приборкання козаччини»...) [7, с. 74]. Походом на Молдавію гетьман «...ратував... Москву, як будучого союзника...» [7, с. 85].

Вересневий молдавський «бліцкриг» не лише збагатив переможців, а й «осліпив» сучасників імовірними політичними наслідками. На думку М. Грушевського, складалася «...дуже интересна комбінація, не просто династична, а й політична в повній мірі» [7, с. 93]. По-перше, «оженення гетьманича з господарівною» надавало домові Хмельницького певні права на яський трон (щоправда, він купувався на султанському дворі). По-друге, Лупул мусив переорієнтуватися з Варшави на Чигирин. По-третє, Я. Радзивіл бачився «природнім» союзником, як провідник протестантської партії, толерантної до православних, сепаратистськи налаштований «некоронований король» Литви та швабр Богдана (одружений з домною Оленою – старшою донькою В. Лупула). Для Хмельницького зазначене – підстава сподіватися на нейтралітет Литви в черговому польсько-українському протистоянні (в оцінці М. Грушевського цей гетьманський задум був політично перспективним, як переконливо засвідчили події 1655 – 1656 років) [7, с. 93-94]. По-четверте, союз швабрів міг, із одного боку, зміцнити становище Литви, а з другого – «...скріпити союз православних України-Білоруси з цілим євангелицьким союзом, представленим в Литві-Польщі... Янушем Радивилом, а на західній границі Польщі – Семигородом (Трансильванією), Бранденбургом, Швецією. Сей союз... [у] козацькій політиці ... лежав здавна...» [7, с. 94]. На переконання дослідника задум «...не був цілком фантастичним...», але виявився «...за тонкий і складний як на такий час!» [7, с. 95].

А на разі Б. Хмельницький заспокоював усіх володарів, дотичних до «молдавського епізоду» (пропозиція «ліги дунайських князівств»; «замирення» з Польщею після «згідливого» листа М. Потоцького до гетьмана) [7, с. 98-99].

Московія посідала важливе місце в дипломатії гетьмана. Справа самозванця Т. Акундинова була для Б. Хмельницького одним із засобів впливу на позицію Царства в українському питанні. Марно домагалися московські посланці видачі авантюриста [7, с. 110-120]. Знаково, що, відмовляючи цареві, гетьман опосередковано (через А. Суханова) 9 (19) листопада 1650 року звертався до самодержця з проханням-застереженням: «...щоб з нами милостиво поступив, прийняв нас під свою державу і поміч нам дав, а я йому буду служити. Нехай нас не пускає до бісурмен!... А коли государ нас не пожалує..., що йому буде, як я зложуся з Турками, з Татарами, з Волохами, Мунтянами, Венграми, та піду і землю його спустошу так як Волоську?» [7, с. 122].

Отож володар Козацької держави, прагнучи її легітимізації, незалежнення, вдається до варіативної тактики в пошуках «доброго» сюзерена: щодо царя – запобігання його протекції; в разі відмови – «примучування» до її надання (турецька карта – козирна в боротьбі за «московську ласку»). Зважаючи на «чесність» Москви в дотриманні Поляновського миру 1634 року, гетьман наголошував на «лядському лукавстві» й переконував Олексія Михайловича: «...коли папа ... відступник благославляє і розгрішає ляхів..., то наскільки більше... можуть розгрішати государя наші благочестиві патріархи...? Особливо в такому добрім ділі, що ми благочестиві будемо об'єднані і визволятимемо з неволі церкву божу і християн!» [7, с. 123]. Суттєво, що «...інтереси...православної віри, – неодноразово підкреслює М. Грушевський, – мали служити покривкою політичних комбінацій, і в недалекій будучності...оправдати перехід козаччини під московський протекторат [7, с. 24.]

Натомість польські розвідники передали цареві кілька копій гетьманських листів до султана, щоби переконати в зрадливості козацького керманича, неможливості сполучення України з Московією [7, с. 132-133]. В одному з листів йшлося про те, що Б. Хмельницький «...піддався цісареві турецькому і иншого пана над собою не

знає: держить закон Магометів, а не грецький – так казав йому при смерті батько...» [7, с. 134]*.

Турецьке підданство Б. Хмельницького сполошило монарші двори Європи. Зокрема, австрійський посол до султана барон Шміт так лаконічно схаарактеризував сутність нових українсько-турецьких взаємин (березень 1651 року): «...цісар турецький проголосив гетьмана Хмельницького князем, з повною свободою від дани, з різними привілеями і наданнями, але з обов'язком посилати своє військо, куди султан схоче, і держати Чорне море безпечним і чистим від усяких нападів» [7, с. 135]. У цій же реляції Шміт згадує зізнання константинопольського патріарха Партенія про те, «...що гетьман хоче покористуватися турецькою помічю тільки для скріплення свого становища проти Польщі (розуміти – не проти православних!)» [7, с. 137]. Проаналізувавши донесення австрійця, М. Грушевський висновок: «...об'являючи себе підданцем турецького султана, Хмельницький заразом... зав'язував зносини з патріархатом... і немов під його протекторат віддавав свої відносини до Порти [...]. Назверх можна було похвалитися певною координацією козацької політики з інтересами православної церкви» [7, с. 137].

А між тим геополітичні потуги Б. Хмельницького змобілізували Річ Посполиту, котра вже з осені 1650 року готувалася до превентивної війни (по раптовій смерті Є. Оссолінського 9 серпня 1650 року «...все голосніше стали лунати голоси прихильників безоглядного реваншу...» [7, с. 140]). Водночас Варшава не погоджувалася діяти з відкритим забралом, а тому впродовж осені 1650 – весни 1651 років «ведеться гра хитрощів против хитрощів...» [7, с. 144]. Принагідно зауважимо, що супротивники вбачали в Хмельницькому нового Маккіавеллі, «...пекельного монстра, чоловіка проклятого, злого, фальшивого...» [7, с. 141]. Відтак при варшавському дворі вкотре згадали про А. Кисіля.

На гадку М. Грушевського уряд не втаємничував старого дипломата у свої плани, позаяк можновладці «...Кисілеві не вірили, вважали лукавим зрадником, [...] провідником... українсько-православної акції». Насправді ж воевода, спираючись «...на єрархію і старшину – роздмухуючи їх олігархічні потяги...», намагався звести «...уступки призначені урядом українській стороні...». Історик переконаний, що «миротворець» мав рацію: ігнорування його пропозицій – «...фатальна помилка тодішньої польської дипломатії...». Друга помилка Речі Посполитої полягала в тому, що вона задержала «...на козацькій фронті зненавидженого Потоцького, хоч вважала його тактику супроти козащини...майже провокаційною» [7, с. 145].

М. Грушевський, оповідаючи про екстраординарний Варшавський сейм (5-24 грудня (н. с.) 1650 року), наголошує на європейському контексті українських подій (можливість збройного конфлікту між країнами різних релігійно-конфесійних таборів). Кінцево сейм відкинув проект А. Кисіля і санкціонував нову війну з Україною [7, с. 152, 161, 177].

За два місяці по тому, 19 лютого 1651 року, Земський собор у Москві благословив царя «...прийняти в підданство козаків і тим нарушити союзний договір, ... очевидно, – уточнює М. Грушевський, – ...в інтересах «православ'я»» [7, с. 208]. Вчений, аналізуючи ухвалу собору, констатує: «...в березні 1651 р. московський уряд мав в кешені...постанову про війну з Польщею і приймлення козацького війська під царську руку – ...і не зробив з цього вжитку...» [7, с. 210], навіть не повідомив про це Б. Хмельницького.

М. Грушевський розмірковує над тим, чому тільки навесні 1653 року посольство Репніна-Оболенського виставило ультиматум Короні й поновило соборне рішення?

* С. Плохій зауважує, що «...на початок Хмельниччини козащина не приховувала толерантності у своїх поглядах стосовно релігійної належності потенційних партнерів та союзників» [24, с. 775]. Історик, говорячи про формальне сприйняття (після поразки під Берестечком) протекції Османської Порти, вважає, що «тільки неготовність Османів підтримати цей акт військовою силою та надати дієву допомогу...козацькому гетьманові у ...боротьбі з Польщею зупинила Україну на шляху до подальшої політичної інтеграції з імперією... Цей шлях полегшувався тим..., що в релігійній політиці Османи толерували православ'я та протестантизм своїх східноєвропейських підданих, протиставляючи ці релігійні конфесії католицизмові головних суперників Порти в Європі – Габсбургів» [24, с. 776].

Можливо, «...в московських колах... перебували під враженням польських успіхів смутного часу, довго не зважувалися розірвати «вічний мир» з Польщею» [16, с. 306]. Ймовірно, Москву «збентежив... нещасливий оборот весняної кампанії... і вона захотіла почекати, чим...скінчиться, а після Берестечка вважала Козаччину розбитою...?» Безперечно, стривожив союз із Портою, «...злякав можливими ускладненнями з Туреччиною та її васалами?». Напевне, що комплекс чинників зумовлював таку вичікувальну тактику Москви, але це «...дійсно зарізало кампанію 1651 року та й українську справу взагалі...» [7, с. 212].

Не тільки Московія, а й інші потенційні партнери гетьмана поводитися далеко не гречно. Я. Радзивіл своїми діями супроти козаків на землях Білорусі та Сіверщини показав, що «...скінчилась литовська нейтральність» [7, с. 228]. Принагідно зауважимо, що «козацький білоруський фронт» породив в українського уряду «...переконання, що Білорусь... мусить бути включена в рамки Козацької Республіки...» [7, с. 218].

Гетьман переконався, що «ніхто з... союзників... не хотів прийти з реальною поміччю. Хана не можна було дочекатись. Москва віддячувала «милостивими словами» та соболями. Ракоцій все обіцяв, а на границю не йшов. А... військо нудилось, тільки об'їдало непотрібно край і ситуація...гіршала з кожним днем» [7, с. 255].

Певною втіхою була відсутність дієвих союзників у Речі Посполитій. Зокрема, Венеція підставою для фінансування військових витрат Корони вважала її напад на Туреччину; папа обмежився освяченням королівського меча і шолома, наданням золотої рожі та частки святого хреста в золотій скриньці для королеви [7, с. 230]; зсередини Польщу тривожило повстання під орудою Костки Наперського [7, с. 266-267].

Велику увагу в розвою Української революції М. Грушевський надає Берестецькій битві (18 (28) червня – 30 червня (12 липня) 1651 року), її передісторії, перебігу подій, наслідкам. Зупинимосся на деяких оціночних судженнях ученого.

На його думку, «Хмельницький...тягнув – поки прихід хана не змусив його на решті кинути банк, і програти його – через нову зраду того ж хана» [7, с. 275-276]. Підступність Іслам-Гірея III мала ту ж мотивацію, що й під Зборовом: «...ханові й Татарам, коли вони стали на віч перед перспективою великої рішучої розправи козаків з Поляками, здалось зовсім неінтересним своєю участю... послужити на знищення котрого небудь з сих противників,... в їх інтересах була певна рівновага і ворожнеча між собою Польщі й України» [7, с. 288]; також [14, с. 400]*.

Відсутність гетьмана у війську дослідник вважає одним із чинників поразки козаків, але самі відомості про полон, ув'язнення у кайданах, обставини визволення – поціновує дуже скептично. По-перше, відкидає версію Освенціма та Гонсевського: «...Хмельницький з Виговським і кількома повірниками втікли з ханом тому, що боялись, аби поспільство їх не видало королеві [7, с. 289]. По-друге, виїздив гетьман «...з табору... – розмірковує вчений, – не для того, щоб рятуватися з нього. Але вернутись до війська він не міг з голими руками» [7, с. 289]. По-третє, оповіді про тривале і примусове утримання Хмельницького ханом історик називає «...фантастичними і тенденційними вигадками... В дійсності він зіставався у хана мабуть недовго і стільки, скільки сам хотів» [7, с. 306]. Тобто, недотримання ханом обіцянки про зворотний рух під Берестечко (дана 30 червня, та Орда дійшла тільки до Вишнівця), унеможливило своєчасне повернення гетьмана до табору [7, с. 307]**.

Аналізуючи сприйняття вислідів Берестецької битви, М. Грушевський виокремлює дві лінії: в польських колах «...її оцінювали, як...реванш по всіх пониженнях понесених Поляками від козаків»; в козацьких – «...як компромітацію козащини, козацької

* В. Смолій і В. Степанков: «Іслам-Гірей не збирався доводити справу до розгрому польської армії й напередодні вирішальної битви увійшов у контакт із королем» [25, с. 262]; поведінка хана під Берестечком «... була логічним завершенням його політики стосовно війн України з Польщею» [25, с. 265].

** Я. Качмарчик зауважує на різні версії щодо зникнення Б. Хмельницького з-під Берестечка: бажання повернути Іслам-Гірея III; викрадення ханом гетьмана і генерального писаря, за голови яких польський король вибачив би татарам їх союз із козаками; гетьман тікав, бо побоювався, що чернь видасть його в руки короля. «За такої великої розбіжності джерельних переказів, – підсумовує історик, – усталення справжніх обставин і мотивів залишення Хмельницьким поля битви видається не можливим» [20, с. 206-207].

старшини, і її голови – самого гетьмана персонально» [7, с. 300], позаяк «берестецька трагедія» породила зневіру, ворожнечу.

Польські політики, котрі «...будували свої пляни повного приборкання України...на сих моментах...знеохочення до козацького проводу...» [7, с. 318], вважали, що «чернь» вдовольниться амністією, а «політична роля Хмельницького...» [7, с. 319] скінчилася. Знали у Варшаві, що Чигирин не отримає підтримки ззовні: після Берестечка «...московські політики передбачали повний розвал і ісход козацького війська і менше всього мали охоту тепер вязатися з ним» [7, с. 314]; у серпні 1651 року у Стамбулі стався двірцевий переворот, який «...змів саме найближчих протекторів Хмельницького і козащини...» [7, с. 317]; 4 серпня 1651 року Я. Радзивіл узяв Київ [7, с. 330]. Справді: для України не було заслонів ні від Польщі, ні від Литви [7, с. 321]. Та, попри всі нездоланні перешкоди, гетьман і старшина упродовж місяця опанували ситуацію. Вже наприкінці липня польська шляхта зрозуміла: «Знову встала Україна!» [7, с. 320].

М. Грушевський розмірковує над тим, чому поляки утрималися від остаточного розгрому козацького війська. Вчений виокремлює такі гальмівні чинники: по-перше, недовіра до короля у значної частини шляхетства (пішли «...поголовски, що король був куплений козаками за великі гроші»); по-друге, негативне для Корони пророцтво астрологів; по-третє, «...небажанне шляхетського «посполитого рушення» йти далі на Україну». Відтак «король був ображений на шляхту, шляхта на короля [...], і се обопільне відчуження мало неабиякий вплив на дальший фатальний для Польщі розвій політичних подій» [7, с. 335].

У результаті королівсько-шляхетського розбрату польське військо, кероване М. Потоцьким, скоротилося з 30 до 12 тисяч найманців із додатком «волюнтаріїв». Стомлене, зголодніле, невдоволене воно рухалося руйною волинсько-подільського прикордоння, південною Київщиною (північна – спустошена литовцями).

Деморалізація війська та неспростовні дані про підхід орди перетворили коронного гетьмана в прибічника щирого «пацифікатора» А. Кисіля. 22-23 серпня 1651 року були започатковані польсько-українські переговори, що увінчалися (не без драматизму!) підписанням 18 (28) вересня Білоцерківського договору [7, с. 340-355].

Згідно з документом (автентичний – відсутній), юрисдикція гетьмана поширювалася тільки на територію та людність Київського воєводства; реєстр скорочувався до 20 тисяч; козацьке військо – лише в королівщинах Київщини; жовніри могли прибути в Брацлавське Чернігівське воєводства по складанню реєстру (після Різдва); тоді ж і приватні власники мали змогу повернутися в маєтності й збирати податки; Чигирин надавався на гетьманську булаву; права православної церкви мали б пошановуватися (про скасування унії – не йшлося); оголошувалася амністія для шляхти та міщан, які в час протистояння перебували у Війську Запорозькому; євреям дозволялося мешкати й оренди тримати у маєтностях королівських і шляхетських; Хмельницький зобов'язаний був або привести татар до союзу з Річчю Посполитою, або ж розірвати спілку з ханом і разом із королем ударити на Крим [7, с. 365-366]. Коронне військо мусило відступити до зложення реєстру, а козацьке – розійтися по домівках; орда – відійти з володінь Речі Посполитої, не завдаючи шкоди [7, с. 366-367]; також [14, с. 402]

М. Грушевський указує на чинники українсько-польського «порозуміння». Для Польщі «...замирення з козаками було річчю неминучою і невідкладнопекучою». Але що ж штовхнуло козацький провід «...на такі значні уступки против Зборівських пактів, в супереч волі і настроєві... мас...» [7, с. 370]? На гадку вченого, «Мара «Руїни» мусіла вставати перед очима керманічів України...» [7, с. 371]. Дослідник, визнаючи складність «вилушення» інформації з джерел про рефлексії козацтва та поспільства на «фінал кампанії», все ж зауважує на враження «революції» [7, с. 374]. «Обкроєні зборівські статті в формі Білоцерківської умови – підсумовує історик, – не могли утворити тривкої згоди, коли не могли зробити сього в своїй повній формі [18, с. 477]; також [12, с. 186]; [6, с. 291].

* Я. Качмарчик виокремлює ті чинники, котрі «...перекреслили воєнне значення берестецької перемоги»: десятиденна облога козацького табору; король усвідомлював необхідність негайного походу у глиб України задля приборкання козацької сваволі, та шляхта відмовлялася від чергового посполитого рушення; повстання селян у Польщі (ймовірно, спровоковані Хмельницьким) спонукали шляхетство до повернення в свої маєтності [20, с. 210-213].

Контраверсійним залишається питання: чому після Білої Церкви гетьман і старшина споглядали, понад те – влаштовували «...кари смерті над непослушним селянством, що не хотіло миритись ані з поворотом панів, ані з жовнірськими «консистенціями», тероризування маси...» [18, с. 477]? Не виключено, що Хмельницький підозрював річпосполитський уряд у підступних намірах знищити його руками повстанців, поклавши нездійсненні обов'язки скорочення козацтва та недоторканості панського володіння. Історик припускає, що гетьман міг «...протиставити макіявелізм макіявелізму: польськими руками знищити опозицію, і до останньої міри роздразнену панськими і жовнірськими претензіями, здирствами, езекуціями українську масу вивести знову на знищення панської Польщі» [7, с. 400]. Учений нагадує, що козацький керманіч «...проходив подвійну школу тонкої інтриги: єзуїтську й орієнтальну!» [7, с. 390-391]. Ймовірно, просто вичікував...І все ж, попри численні відомості про «бунти» антигетьманські, з'яву самозванців, «...ніякого конкретного... повстання не було відомо...» [7, с. 393].

20 листопада 1651 року в своєму подільському маєтку помер М. Потоцький, який з «провідника пімсти і рішучого приборкання козаків... зійшов... на речника трівого замирення і обопільних уступок» [7, с. 394]. По його смерті всі «...способи консервування спокою», запропоновані сеймові А. Кисілем, були «...під міновані – невдалими розпорядженнями польської сторони, з одного боку, а з другого – рішучою опозицією мас» [7, с. 397].

Згодом зникли юридичні перешкоди для недотримання обопільно взятих зобов'язань: березневий сейм 1652 року відкинув Білоцерківський договір («ліберум вето» Січінського) [18, с. 477]. Відтак чигиринська рада козацьких старшин і татарських послів санкціонувала розрив із Польщею та звернення за татарською підмогою у «волоській» справі.

«Яський кидок» Б. Хмельницького зумовлювався передусім тим, що В. Лупул «...грав роль вірного союзника – секунданта Польщі» [7, с. 428], всіляко дискредитував гетьмана перед ханом і султаном, налаштовував литовське магнатство супроти козацького регіментаря.

Переможна битва під Батогом (2-3 червня (н.с.), одруження Тимофія з Розандою – щаблі Богданового успіху після Берестечка [14, с. 403]. М. Грушевський, характеризуючи геополітичний вимір шлюбу в Яссах 1 вересня 1652 року, порівнював системи союзів у Центральній і Південно-Східній Європі до і після нього. До з'яви нового династичного зв'язку «...Волощина в особі Лупула спиралася на магнатську... Польщу, ...на дві могутні династії: Радивилів і Потоцьких. Натомість Валахія [...] і Семигород [...] – побоюючися амбітних плянів... Лупула, шукали опертя у противників Польщі: у Хмельницького і через нього у хана, з одної сторони, у протестантської ліги з другої. Ракоції, самі кальвіністи, являлися природними противниками польського короля й німецького цісаря, що в інтересах католицизму підтримував Польщу. Таким чином творилася така система: Польща, Волощина, Німецький цісар, і – папа, по одній стороні; Україна, Крим, Валахія, Семигород, протестантська ліга (Швеція, Бранденбург і т. д.) – з другої» [7, с. 484].

З пошлюбленням Тимофія та Розанди постала дилема: «...хто кого потягне в свій бік – Лупул Хмельницького перехилить в бік Польщі, чи навпаки: Хмельницький наблизить Лупула до Криму, до протестантської ліги від Польщі відтягне і поставить в позицію нейтральну, а навіть неприхильну, замість теперішньої союзної?» [7, с. 484].

У поновлених (за посередництвом В. Лупула) перетрактаціях (вересень 1652 року) поляки воліли повернення до Білоцерківської, українці ж – до Зборівської угод. Я. Радзивіл актуалізував ідею компромісу – «замість розриву України з Польщею перенести розрив на український ґрунт: відірвати козацьку верхівку від мас притягнувши її до правлящої польської верстви» [7, с. 466]. Традиційно розважливим був А. Кисіль, який закликав Корону прийняти «...під свою протекцію сей новий династичний зв'язок, коли не вміла йому запобігти» [7, с. 485].

На загал українсько-польські взаємини були вкрай анемічними. Корона не готова була діяти енергійно; на заваді – «...роз'єднання двору з шляхетським громадянством, утома і вичерпанне від попередньої війни...», пошесть, «...що навістила Польщу і

Україну»... [7, с. 449]; «...незаплачене військо не хотіло йти в похід і грозило конфедерацією» [7, с. 491]. Все ж у другій половині березня 1653 року коронний гетьман С. Потоцький почав воєнні дії, зважаючи на втрати козацтва від чуми та сварки в середовищі старшини [7, с. 492].

Чигирин, дотримуючись стратегії незалежнення Війська Запорозького, розігрував одночасно всі карти дипломатичної колоди. «Відносини з Портою, – мовить М. Грушевський, – зіставалися дуже добрими, навіть сердечними»; «...царгородський диван в усім підтримував козацькі побажання перед ханом...» [7, с. 468].

Останнє непокоїло Московію. Вона побоювалася «...глибшого входу України в політичну систему Отоманського протекторату...», перетворення зі спасенного буфера, на «...серйозну і необчислену в своїх наслідках небезпеку» [7, с. 452]. Зважаючи на цей царський страх, гетьманський посланець С. Богданович заявив у Москві (грудень 1652 року): «Коли цар...прийме...під свою руку, то військо зараз відстане від Орди» [7, с. 470]. «Так військо, – відкоментовує дипломатичний хід Б. Хмельницького вчений, – віддавало в руки цареві рішення дальшої своєї політики: з Москвою чи з «бісурменами»? [...] се була ціна, за яку козацьке військо годилося розірвати свій союз з Ордою. Инакше союз повний і абсолютний – хоч би й против Москви» [7, с. 471].

Обережно-ухильна відповідь московських дипломатів 27 грудня 1652 року змінилась принциповим рішенням земського собору 3 березня 1653 року: «...або добиватись козакам від короля зборівських умов (сим разом під контролем царя – так як під Зборовим... поруку брав на себе хан) або прийняти козаків під царську руку і воювати за них з королем» [7, с. 488]. Але від ухвали собору до її реалізації – цілий рік!

3 травня 1653 року в Бересті помер А. Кисіль. М. Грушевський характеризував його як останнього учасника «...великої парляментарної боротьби, котрою українсько-білоруська шляхта силкувалася розв'язати національну проблему, доки сама не розпилася в новому «плебейському морі». Кисіль пережив сю парляментарну боротьбу – і не знайшов собі місця в нових умовах революції» [7, с. 509]. Польська магнатерія не готова була до порозуміння з козацчиною (визнання її рівноцінною православною шляхтою); новопостала українська еліта вже не вдовольнялася децицею королівської милостині, позаяк боролася за власну Річ Посполиту.

Улітку 1653 року Чигирин змушений був перейматися молдавськими справами (на початку червня Лупул уже повернувся до звільнених Тимошем Ясс), але подальша «мунтянська авантюра» гетьманича, віроломна поведінка татар (учений припускає, що понад Бугом «...хан домагався від гетьмана не просто союзної, а васальної...» угоди [7, с. 664]), «...викликали сильне незадоволення на гетьмана і трохи не привели до одвертого бунту в війську [7, с. 545]. А тому Б. Хмельницький удався до радикальних засобів самозбереження: «...тихенько, по східньому зробив кінець кільком найбільш небезпечним провідникам опозиції і помирившись з Виговським, рішив зліквідувати неприємну і небезпечну ситуацію і раптово обірвав невдалу кампанію, щоб почати заново» [7, с. 559].

На липень 1653 року «Хмельницький і старшина, – констатує М. Грушевський, – опинилися в незвичайно складнім і труднім становищі»: по-перше, «...дозрівала справа московського протекторату і воєнного союзу України і Литви против Польщі...» [7, с. 559]; по-друге, «...перспектива польської кампанії... і криза волоських плянів більше ніж коли небудь вимагали від гетьмана заховання приязних відносин з Туреччиною й Кримом [...] Порта так невчасно зажадала оформлення васальних відносин гетьмана...» [7, с. 559];**;

* Турецьке посольство приїхало в Україну наприкінці квітня або початку травня 1653 року і, мабуть, за травень-червень до Чигирина прибуло кілька посольств зі Стамбула [7, с. 536-537].

** Чухліб уважає, що відмова Генеральної ради (кінець червня – початок липня 1653 року) легітимізувати попередній українсько-турецький договір зумовлювалася не надмірними вимогами Туреччини, а тим, «...що переговори про османський протекторат були лише певним відволікаючим маневром української дипломатії». (Щоби відвернути увагу Речі Посполитої від головного – московського – напрямку зовнішньої політики Чигирини і, водночас, «заохотити» царя «вступитися» за «одновірців» [28, с. 769].

*** В. Горобець виокремлює низку чинників, які зумовили несприйняття Б. Хмельницьким турецького протекторату в травні-червні 1653 року: релігійне протистояння християнського та мусульманського світів; ненадійність турецького васала – Кримського ханства, збройні сили якого мали стати головною

Дипломатичним порятунком для гетьмана став «...миролюбний жест у бік Польщі...» [7, с. 559-560]: сприйняття посередництва московитів у справі польсько-українського замирення (цар устами своїх «великих послів» погоджувався пробачити Короні всі образи в титулах у разі повернення до Зборівського компромісу).

По від'їзду місії А. Матвєєва (після 16 липня 1653 року) до Чигирини прибув стольник Ладиженський з царською грамотою (від 22 червня (с. с.)), у якій «заявлялось, що цар приймає Запорозьке військо під свою зверхність і збирає військо для оружної інтервенції...» М. Грушевський характеризує декларацію як «важний акт», який «...становив дійсно епоху історії Східної Європи, не тільки ...України» [7, с. 569]. Вчений вважає, що 20 липня (н. с.) у Чигирині обговорювалася перспектива московсько-українського виступу, план «білоруської кампанії» [7, с. 570].

Та знову нагальною стала «волосяка справа»: «...воєнний союз Польщі з Ракоцієм против Лупула і Хмельницького...» [7, с. 577]. Вона мала особисто трагічний фінал – загибель 2 (12) вересня Тимофія (жаданого спадкоємця булави) [7, с. 589]; [14, с. 403]. Водночас були й далекосяжні наслідки: «...смерть Тимоша, капітуляція Сучави, підтвердження на господарстві воеводи Стефана – означали... провал... пляну: опертя на Отоманській Порті та ...її васалах [...] Хмельницький опинився в ворожих відносинах з господарями молдавським і мунтянським і князем трансільванським, ...його волоська інтервенція [...] прохолодила відносини з ханом» [7, с. 609]; див. також [8, с. 1498].

Саме останнє було для Війська Запорозького найнебезпечнішим, позаяк кримсько-польський союз ставав реальною перспективою. Відтак перед козацтвом постала дилема: або капітуляція перед магнатерією, або ж протекція Царства. «Можна думати, – розмірковує М. Грушевський, – що гетьман і старшина не виявили б такої згідливості супроти московських вимог ...в переговорах 1654 р. коли б відносини з Кримом не були так простужені, як се сталося підчас осінніх кампанії і грудневих переговорів 1653 р.» [7, с. 610].

«На щастє чи нещастє України...» [7, с. 610] і московський уряд стривожився: «...а що буде, як Хмельницький стратить можливість опиратись намаганням Польщі і ся страшна коаліція – Польщі, України й Криму впаде на Москву?» [18, с. 478]. До того ж у Московії «...неудачи, которые терпела Польша в борьбе с казаками, возбуждали ... желание воспользоваться ее затруднительным положением, чтобы вознаградить себя за утраты, понесенные в эпоху Смутного времени» [12, с. 187]. Відтак царські посланці були частими гостями в Чигирині, активно діяли у Варшаві.

Московсько-польські переговори (3-21 (н. с.) серпня 1653 року) «...за кілька днів безвихідно застрягли між протилежними позиціями ...в козацькій справі» [7, с. 619]. Зрештою, послы пересварилися; «одвітне письмо» Яна II Казимира Олексієві Михайловичу було підставою для розриву взаємин. На думку М. Грушевського, «король не схотів московського посередництва... Хотів... пройти до Києва, розложити військо за Дніпром і безповоротно продиктувати козацтву свою волю» [7, с. 650].

Після тривалих вересневих перемовин українських і московських дипломатів Земський собор у Москві 1 (11) жовтня 1653 року прийняв рішення: про початок війни з королем (за «царську честь»); «... гетьмана ж Б. Хмельницького і все військо Запорізьке... з городами й землями прийняти під свою високу руку задля православної віри і святих божих церков» [10, с. 648]. М. Грушевський наголошує на тому, що все було «поставлено... по давнім звичаям, на релігійний ґрунт...» [6, с. 292]; «...гетьман і його однодумці старанно підчеркували релігійний мотив боротьби з польським клерикальним магнатством. Інтереси козацької верстви маскувались інтересами всіх православних... України і Білоруси, Московщини і Балканських країв» [7, с. 466]. Щоправда, московські владоможці й не приховували першопричини ухвали: «...щоб не допустити їх [козаків] в підданство турецькому султанові або кримському ханові...» [7, с. 648].

складовою військової допомоги Порти; мілітарна слабкість Османів, котрі у той час вели затяжну війну з Венеційською республікою. Дослідник висновує, що гетьман намагався (і це йому вдалося) «... успішно розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою» [2, с. 758].

М. Грушевський лаконічно розкриває політичний сенс ухвали Земського собору 1 (11) жовтня 1653 року: «Формула «велѣл их принять под свою государеву высокую руку» означала переведення до присяги цареві гетьмана і війська і надання їм інвестиції від московського царя замість тої що гетьман і військо мали досі від польського короля (і від турецького султана останніми часами!)» [7, с. 649].

«Запорозьку посилку» (царське посольство до Війська Запорозького) було відправлено якнайшвидше – 19 жовтня; грамоту гетьманові й секретний наказ надано навздогін, наступного дня, а «інвестицію» (клейноди) – ще пізніше*. «Завданням було, – коментує вчений, – привести до присяги гетьмана, військо, духовенство і городи, а в подробицях ... все полишалось розсудові послів...» [7, с. 649]. Через тиждень – призначено воєвод у Київ (боярина, князя Ф. Куракіна та боярина, князя Ф. Волконського); 2 листопада (н. с.) 1653 року Московія офіційно оголосила війну Речі Посполитій.

Остання поспішила замиритися з Ханатом. М. Грушевський виокремлює такі чинники кримсько-польського компромісу 5 (15) грудня 1653 року: «ханові треба було утримати в можливій рівновазі Польщу і Україну, тим більше що українсько-московське порозуміння не лишалось для нього секретом»; [7, с. 701]. До того ж цього жадав турецький диван.

Позаяк Кам'янецька угода – усна домовленість, зміст її «...можна собі уявити тільки приблизно...» [7, с. 711]. На основі повідомлень сучасників, учений висновує: «...основною порозуміння хана з королем було відновлення Зборівського трактату» [7, с. 713-714], формальним поручителем якого був Іслам-Гірей III**;

М. Грушевський зауважує на специфіку поведінки Б. Хмельницького після Кам'янця порівняно з його діями після Зборова. По-перше, різке відмежування від угоди 5 (15) грудня 1653 року. За зізнанням гетьмана, «з королем і з Ляхами у нього ніяких переговорів... не було, порозумівався з королем кримський хан...» [7, с. 697]. По-друге, «...в 1653 р. Хмельницький і його військо досить старанно відмежувались від татарської облати на українську людність, санкціонованої королем і сенатом Річипосполитої» [7, с. 716]. Тобто, Богдан уповні засвоїв гіркі уроки 1649 року.

У тлумаченні М. Грушевського воєнно-політичні наслідки Жванецької кампанії (попри заяви козацьких очільників) залишалися контрверсійними. По-перше, вчений вважає ймовірним, що, «при крайній перфідності Яна-Казимирового договору і чисто орієнтальній безоглядності в таких справах двору гетьманського, ...якесь тайне порозуміння у гетьмана з королем...сталось» [7, с. 718]. По-друге, дослідник припускає збереження контактів гетьмана з ханом хоча би й для того, аби «...не допустити...польсько-татарського союзу проти Козаччини і побору ясиру з козацької території» [7, с. 718]. По-третє, «...ні Хмельницький ні Виговський...», – уже категорично стверджує історик, – зовсім не думали про розрив з ханом... Поки Москва не була випробувана в ролі союзника-протектора, було б абсурдом відпихати від себе старого союзника...» [7, с. 720].

Загалом же «1653 рік, – за оцінкою вченого – був одним з найбільш похмурих

* Склад посольства: очільник – ближній боярин Василь Бутурлін («намісник тверський»); Іван Олфер'єв («намісник муромський») – окольничий; думний дяк Ларіон Лопухин; 9 стольників; 3 стряпчих; 7 дворян; 11 піддiach; стрілецький голова Артамон Матвеев з двома сотнями стрільців [7, с. 649].

** Надумку В. Горобця, Кам'янецька угода «...лише в деяких своїх положеннях відбивала зміст Зборівського договору 1649 р., а натомість ігнорувала питання збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, заборони для стацій коронним військам на Подніпров'ї, задоволення потреб православної церкви тощо. Угода передбачала негайну окупацію козацької України польськими військами, повернення туди шляхти і, відповідно, поновлення старих повинностей селян і міщан» [2, с. 759].

*** В. Смолій і В. Степанков вважають, що Кам'янецька угода не передбачала відновлення Зборівського договору, «...оскільки обидві сторони зуміли знайти компромісні рішення без надання автономії козацькій Україні» [25, с. 350]. Натомість Я. Качмарчик гадає, що суть Кам'янецької угоди 5 (15) грудня 1653 року «...полягала в підтвердженні Річчю Посполитою зборівських умов. Це стосувалося як... польсько-татарського трактату, так і «Декларації милості Й.К.М. шляхетному гетьманові і Військові Запорізькому» [20, с. 249].

на небозводі сеї кампанії, й інтервенція Москви була незвичайно потрібна щоб переплисти се *Mare Tene-Gratum* (море мряки)» [8, с. 1495]. А тому «цілком байдуже сипали вони обіцянками, аби тільки прискорити московську інтервенцію – зовсім не журячися тим, як то прийшлося би здійснювати ці обіцянки на практиці» [8, с. 1495].

Відтак московська карта, котра «...була тільки одною з карт в його [Богдана] зручній і скомплікованій політичній грі...» [18, с. 485], стала на даному етапі Національної революції визначальною й «доленосною», започаткувавши відлік «пропащого часу» (за М. Драгомановим) для українців під Московським царством*.

31 грудня 1653 року (10 січня 1654 року), саме тоді, коли «...Москва виповідала війну Польщі, вїздила до Переяслава надзвичайна московська місія – Бутурлін, Алферьев, Лопухин для полагодження «великого земського діла...» [7, с. 728].

М. Грушевський наголошує на винятковій цінності для дослідника текстів «церемоніальних промов» і «присяжних записів». Для Московії процедура й тексти мали величезне значення, адже йшлося про «...об'єднання під рукою...царя всіх володінь старої Руської, Київської системи – спадщини Володимира Великого... Політична гадка московських політиків напружено працювала, силкуючися вложити в ці тексти промов і присяг далекосяглий зміст, котрий потім можна б було як найповніш використати в інтересах московської політики» [7, с. 729].

6 (16) січня до Переяслава прибув гетьман, а 7 (17) січня – генеральний писар. За підрахунками вченого «...в актах 8 (18) січня брало участь від війська коло 200 – коло 100 сотників, коло 100 різної старшини і козаків від полків – небогато...» [7, с. 736]; також [14, с. 404]**.

У неділю, 8 (18) січня, вранці відбулася таємна нарада в гетьмана з полковниками, суддями та військовими осавулами, котра дала згоду на прийняття царської протекції. О другій годині дня – рада на майдані [7, с. 736-737]. Опісля – до «збірні», де В. Бутурлін передав царську грамоту гетьманові та Війську Запорозькому. А потім – знаковий інцидент у соборній церкві Переяслава, викликаний відмовою В. Бутурліна присягнути за царя, «що він государ, гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вільностей не порушить, хто був шляхтич, козак або міщанин і взагалі в яким будь стані до сього часу був і маєтності мав, щоб так був і далі...» [7, с. 739]; також [13, с. 9]; [14, с. 404]. У розгляді інциденту вчений відзначає присутнє: «тут стрінулось два політичних світогляди: козацький – по-теперішньому... конституційний і московський автократичний [18, с. 481]; [5, с. 238]***.

Незгода В. Бутурліна умотивовувалася самодержавством царя, котрому піддані присягають, а навпаки ніколи не буває [5, с. 239]; [12, с. 188]; [6, с. 294]. Б. Хмельницький опинився перед дилемою: розрив із Олексієм Михайловичем і війна з антиукраїнською коаліцією або ж – одностороння присяга України з подальшим юридичним оформленням взаємин із Московією. Козацька еліта обрала другий варіант. М. Грушевський убачає в цій поступливості як тиск неприхильних обставин, так і «...вплив політичного виховання в порядках Польської корони. Виріши в державі без езекутивної власті, де закон і суд не мав сили, особливо, «яко на Україні», ...старшина привикла легковажити...правну сторону, уважаючи лише на фактичні відносини... і се... перенесла в нові відносини з державою... іншого типу, з сильною езекутивною, з дріб'язковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини [18, с. 481].

* М. Грушевський указує на козацько-турецькі дипломатичні взаємини вже «по зборівському замиренню», посольство до Стамбула і у відповідь – на початку 1650 року; говорить про заявку гетьмана на турецьку протекцію (одержана в Стамбулі 27 квітня 1650 року); *про прибуття турецького посольства до Чигирини в липні 1650 року* [7, с. 53-54; 60, 61-62].

** В. Смолій і В. Степанков не погоджуються з тим, що у «...листопаді 1650 р. було вирішено питання про васалітет Хмельницького, який було оформлено на початку 1651 р. султанською грамотою». Підтримують І. Крип'якевича: «... гетьман погодився на підписання з Туреччиною договору...як володар незалежної держави» [25, с. 235]; *уважають, що Хмельницький «...ставати васалом Туреччини...не збирався»* [25, с. 234].

*** С. Плохій уважає, що інцидент у соборній церкві Переяслава засвідчив декларативну «...єдність обох сторін на основі спільної релігійної традиції, з одного боку, а з іншого – різне сприйняття характеру єдності на правовому рівні...» [24, с. 779-780].

Історик, аналізуючи реляції московських послів, виокремлює засадниче: визнання всенародного характеру гетьманської влади та репрезентативності козацької верстви (надаючи протекцію гетьманові та козацтву, цар приймав увесь край) ; дії царя легітимні, бо – в інтересах «...єдиної праведної православної релігії, в обороні котрої ...повстало козацтво,...покликала до помочі, як зверхника ...московського царя» [7, с. 751].

М. Грушевський, характеризуючи стратегію поведінки Москви на переговорах у Переяславі, вказував на такі складники: «традицію попередньої, польської державности...старалася ...ослабити або й розірвати. Підчеркувала, що король цареві не приклад, як невірний і обмежений конституційний монарх («не самодержець»), так само польські порядки – не пара новим порядкам під московською зверхністю»; над «Військом Запорозьким», «...хотіла мати як найбільше свободну руку [...] в дальшим порядкуванню українських справ [7, с. 751]*.

Учений, переймаючись відсутністю українських документів про перебіг переговорів у Переяславі, висловлює сумнів стосовно правдивості московських звідомлень (Бутурлін і його товариші запобігали перед царем). Контраверсійними, на думку історика, залишаються такі питання: «...чи справді переяславський договір обійшовся без присяги з московської сторони...»; «...чи був момент договору в Переяславських переговорах, чи скінчилось на повній капітуляції української сторони [...]?» ; «Чи була кінець кінцем переяславська умова, договір, чи були тільки переговори, котрими московські послы в останнім результаті «одговорили»...гетьмана і військо від яких-небудь умов і звели все в річище чолобиття цареві...?» [7, с. 752]

Відповідаючи на сформульовані запитання, дослідник проводить аналогію між Зборівськими 1649 та українсько-московськими 1654 років угодами. Нагадує, що під Зборовом козаки ставили умову у формі петиції до Яна II Казимира; натомість отримали відповідь у формі «деклярації ласки на пункти прошення війська Запорозького». «На сій підставі, – коментує М. Грушевський, – польські політики позволяли собі говорити..., що Зборівського договору ніколи й не було – був тільки акт королівської ласки, вчинений на прохання кримського хана, а з Хмельницьким, як своїм підданим король не входив і не міг входити в ніякі договори. Але фактично вся Польща й інші, заграничні політики знали, що з Хмельницьким був договір...» [7, с. 756]. Історик, згадуючи зборівські перетрактації 1649 року, висновує: «Подібно із переговорами 1654 р. Дарма, що вони велися після того як українська сторона вже зложила присягу, і згідно вимогам Москви прибиралися в форму «чолобить» цареві, – і українська і московська сторона дивились на них як на договір, двустороннє порозуміннє, почате в Переяславі на присязі, продовжено в пізніших переяславських переговорах, завершене московськими резолюціями, прийнятими українською стороною лише постільки, поскільки вони відповідали її пропозиціям» [7, с. 756]**.

М. Грушевський, розшифровуючи сутність переяславських перемовин, говорить: «Так, Україна просилася. Але московському правительству було звісно, що свій перехід під царську зверхність вона не мислить инакше, як тільки в формі договору. [...] Те що мало бути в Переяславі в січні 1654 р. московське правительство так і представляло собі як умову...І гетьман...те що було в Переяславі 8 січня...,теж називав «трактатами», і посилаючися на дані там царським іменем обіцянки допевнявся тільки реалізації царськими привілеями того запевнення вільностей українських, яке було вже приобіцяно українській стороні перед її присягою» [7, с. 756-757]; також див. [13, с. 17].

* С. Плохій вважає, що український «...офіційний (з особливими наголосами на православній єдності) погляд на угоду був продуктом, виготовленим переважно «на експорт», і лиш «ситуативно» вживався гетьманською адміністрацією. [...] Саме через зазначену «ситуативність» православної риторики Хмельницького, спрямованої до Москви, в його політиці мирно вживалися і кинутий ним... заклик до царя створити всесвітню православну монархію, і його постава в Переяславі, де Хмельницький вимагав присяги від імені царя...» [24, с. 789-790].

** О. Апанович підкреслює, що «...не існувало ні Переяславської угоди, ні переяславського договору 1654 р. Відбулася... малочисельна Переяславська рада, яка носила репрезентативний, декларативний характер» [1, с. 17].

Для поціновування рівня державницького мислення тодішньої козацько-старшинсько-шляхетської еліти вельми важливо співвіднести її вимоги – клопотання з реальним політико-правовим статусом «Війська Запорозького» на час укладання українсько-московського договору. «Фактично від 1648 року Україна, – стверджує М. Грушевський, – користалася всіма функціями самостійної держави... Зійти на становище простої провінції Москви з переходом під протекторат царя – сього не мали на думці не тільки українські провідники, але й самі московські політики – хоча й висували помаленьку ідею повернення до царя його старих «отчин» – спадщини великого Володимира» [7, с. 757].

Учений, аналізуючи звідомлення В. Бутурліна, вказує на характеристичний московський аргумент взяття України «під високу государеву руку» – «...забезпечення від утиску православної віри» [7, с. 757]. Натомість гетьман педалює на сакраментальній формулі «непорушимості вільностей українських!» «В данім випадку, – пояснює дослідник, – вона означила... заховання всього політичного і соціально-економічного надбання української революції: української державности, горожанських і економічних привилеїв, всього політичного і соціального укладу українського життя...» [7, с. 757]*.

Не домігшись взаємоприсяги, свою «...підданську присягу гетьман і військо зложили на певних умовах, на виразні запевнення царських уповноважених – ...се був цілком виразний договір...Тому гетьман з старшиною й уважали сі переяславські переговори основним моментом в процесі усталення нових відносин: їх пізніше пункти і царські резолюції тільки розвивали і конкретизували... Тому... справді можна весь сей складний договірний процес...означати назвою «Переяславської умови», чи «договору» [7, с. 758]. І все ж М. Грушевський визнає, що, попри неодноразові спроби, «...тільки дуже рішучого запевнення «слова царського» добився в Переяславі гетьман...» [7, с. 759], «формальної присяги з московської сторони таки не було» [13, с. 10]. Так само відмовив В. Бутурлін у писаній декларації**.

Чи стривожила, збентежила непоступливість, упертість московитів гетьманський осередок? Чи відчув він подих абсолютизму? Чи усвідомив, що «...вступив у цілком новий політичний світ...» де мало важитиме «...політичний і дипломатичний досвід, здобутий в... анархічній єзуїтсько-шляхетській республіці...?» Чи не легковажили «північними варварами», переоцінивши свою хитрість людей «західньої культури»? На думку М. Грушевського, козацькі провідники «...мало значіння надавали таким зверхнім формам, а покладалися на те, що реальні взаємини сил і обставин визначать фактичні взаємовідносини...» [7, с. 759] України і Московії.

Учений закидає Б. Хмельницькому «необережність» у розмовах із московітами у Переяславі, небезпечні «аванси», надані для майбутніх узаємин: «дають обіцянки і навіть присяги, цілком не задумуючись над їх виконанням, і дискредитують себе на кожнім кроці» [8, с. 1498]; «Хмельницький..., очевидно, не думав зовсім про якісь тривкі зв'язки з Московією, а хотів лише досягнути моментальну ціль – втягнути Москву в війну з Польщею [5, с. 238] «...и для достижения ее он не находил нужным

* В. Кравченко вважає, що «козацька адміністрація... в ідейному обґрунтуванні російської протекції робила наголос на двох взаємовиключних поняттях – православній релігійній спільності та юридично обґрунтованому принципі станових прав і свобод, успадкованих, відповідно, з часів Київської Русі та епохи Речі Посполитої» [21, с. 465]. Тобто, в світогляді та практиці козацької еліти поєднувалися візантійська та західна традиції політичної культури. Візантійська – запрограмовувала історико-політичну єдність «...всього православного східного слов'янства на чолі з царем-самодержцем і передбачала визнання патримоніальних прав останнього на всі давньоруські, а в подальшій перспективі – візантійські володіння». Західні традиції «... ґрунтувалися на договірному характері взаємин монарха з підданими, чітко окреслюючи права та свободи соціальних станів-корпорацій» [21, с. 465].

** В. Смолій і В. Степанков схилиються до думки, «...що хоча в Переяславі договору як такого не було підписано, все ж по суті Переяславський акт...виступав договором, оскільки кожна із сторін брала на себе певні зобов'язання, а його специфіка полягала у тому, що спочатку одна сторона (український уряд) в усній формі заявила про визнання свого підданства другій (російському уряду), в чому й присягнула за усної обіцянки визнати її права, які пізніше були оформлені другою стороною у формі «пожалування» [25, с. 358].

считатся с обещаниями и заглядывать в далекое будущее» [12, с. 188]. Историк гадає, що гетьман не вповні усвідомлював «...елементи внутрішньої слабости свого режиму на Україні і всі небезпечні можливості, які тепер могли виникнути на ґрунті тіснішого зближення з Москвою і її протекторату» [7, с. 759]; не враховував зміцнення Царства за ослаблення Гетьманщини протягом останніх п'яти років. Натомість царські «...политики, – підкреслює дослідник, – схватились за заявление Хмельницького, неосторожно сделаное им в том смысле, что московское правительство должно утвердить сословные привилегии казачества, шляхты и православного духовенства, а в остальном может править Украиной, заняв место правительства польского» [12, с. 188-189].

Розкладаючи національну минувшину в європейському контексті, М. Грушевський указує на незреалізовану альтернативу: «...весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і краший напрям, колиб Україна ввійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, іще повна сил, повна людности не зневіреної в своїх провідниках і в піднятім ним ділі, здатною бути опозицією Москві...і не дати собі зіпхнути на становище провінції» [7, с. 760]. Вчений підкреслює зумисність, підступність царських політиків, які «...дали поборюкатись українській козаччині з Польщею й дійти майже до останнього обопільного знищення... аби вийти з свіжими силами між сих обезкровлених противників і взяти козаччину вже не в ролі рівно рядного союзника, а підручного – котрого б можна було звести до ролі прислужника, підданого, «холопа» [7, с. 760].

М. Грушевський, аналізуючи переяславські перемовини, підмічає «епізодичність», «припадковість», другорядність обговорюваних питань, які мали б вирішуватися гетьманською владою, та чомусь передбачалася санкція московської. Все це – «...незмінно принижуючи авторитет гетьмана як зверхника української держави» [7, с. 765].

Учений із жалем констатує: «...старшина не знайшлася в ситуації і не була на висоті в сих переговорах [...]». Вона не витримувала ролі правителів України, хоч би козацької тільки... Не зіставалася на рівні всенародної репрезентації, хоча часом і маркувала таке значіння козацького війська як політичного поняття тотального з цілою країною» [7, с. 765]. Вона не повинна була б допускати ніяких безпосередніх утручань московських урядовців між собою, як адміністрацією (не лише військовою кастою) краю та його людністю; мала би «...все перепускати через свій політичний осередок...» [7, с. 765]. Натомість козацька старшина «...в переговорах 1654 р. ще вступає з сильно зазначеним характером верстви» [18, с. 483]*.

М. Грушевський подає глибоке прочитання політично-наївної, догідливої поведінки новопосталої української еліти. Козацтво «відпольщилось» політично, та натомість знайшло собі нового пана – московського царя. «Варшавське правительство, – пояснює вчений, – давніше регулювало відносини козацької верстви до інших верств і станів, означало становище козацького війська, правило через своїх урядників справами загальної адміністрації, збирало доходи на ... державні потреби... – тепер ся роль буде належати московському урядові» [7, с. 765-766]. В процесі революції старшина не спромоглася абсолютно виключити королівський уряд від адміністративних компетенцій у землях гетьманської юрисдикції. Сприймавши московський протекторат, «вона... не знаходила мотивів для того, щоб відмовити московському урядові того, що... признавала польському...» [7, с. 765-766]**.

Революційна практика перетворила старшину в державне керівництво («...військові урядники фактично зайняли місця функціонерів королівських, панських і

* В. Горобець вважає, що Богдан Хмельницький не вповні уявляв характер союзницьких відносин з Московією. Попереднього дипломатичного досвіду гетьманові «...було... замало для вирішення принципово нових завдань. Саме тому... на переговорах, у Переяславі... гетьман і старшина... порушили чимало таких питань, які були рудиментами політики козацького автономізму, не відповідали потребам того часу, а тому не лише стали зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, але й створювали досить небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем» [2, с. 762].

** В. Кравченко наголошує на заувазі М. Грушевського про нездатність гетьманського уряду «...забезпечити за собою роль єдиного репрезентанта суспільства, дозволивши зробити рівноправним учасником переговорного процесу міщанство» [21, с. 465].

церковних- р.-католицьких, перебрали їх функції, обернули доходи до військового скарбу і т.д....» [7, с. 766], але колишня передреволюційна конституція Речі Посполитої диктувала «православному лицарству» прогнозовану поведінку*.

М. Грушевський, характеризуючи поведінку козацької старшини в переяславських перемовинах, із сумом констатує: «Одні йдуть в ...уступках з своєї державної позиції далі, інші більш обережні [...]. Але не видно, щоб знайшовся хоч один, який би крикнув: Стій! по сей дуб миля! тут межа української державності! В свідомості правлячої верстви ся державність, видко, ще не глибоко сиділа...» [7, с. 766].

Як же «...фактично відбувся сей перехід козацької України під московський протекторат...» [7, с. 767]? Упродовж січня-лютого московіти побували майже «...в 200 містах і містечках, привели до присяги і списали на йменні реєстри 2 тис. старшини, 63 тис. козаків, 64 тис. міщанської людности, і неробили ...переполоху...» [7, с. 776]. Брутальність, погорда московських дворян, їхнє невігластво – вражали; перепис у поєднанні з присягою – лякав...

Позаяк протектор відмовився «...зафіксувати загальну формулу ненарушимости українських прав, вільностей і володінь...» [7, с. 784] (негативна відповідь В. Бутурліна), гетьман і старшина впродовж січня-лютого 1654 року працювали над розробкою проекту договору (козацька петиція в 23-х пунктах, яка була подана адресатам 14 (24) березня; оригінал не зберігся, а тільки московська копія, з дописаними дяком царськими резолюціями до деяких статей) [7, с. 785]**.

М. Грушевський, скрупульозно аналізуючи козацьку чолобитну, відзначає її безсистемність. Пояснює це тим, що документ зазнав «...різних перерібок і доповнень, які були результатом довгих і змінних в своїм складі нарад, що відбивали на собі різні погляди, настрої і течії в війську» [7, с. 789].

П'ять пунктів клопотання (1-й – козацькі, 3-й – шляхетські, 4-й – міщанські привілеї; 7-й – маєткові права козацтва; 13-й – непорушність прав і надань духовного та мирського станів) «...становлять, – на гадку вченого, – основу петиції, можливо її перший начерк. Він... розвивав переяславську умову в тіснішій значінню» [7, с. 789]. Два пункти мали конституційний характер: «...право вільного вибору гетьмана військом (п. 6) і право гетьмана вести заграничні дипломатичні зносини (п. 14)», в пунктах 14-17 «...ясно відчувається...напрямок: зробити з України замкнене державне тіло, васальну державу під протекторатом московського царя, закриту для всяких вміщань московського уряду та його агентів до внутрішніх українських справ» [7, с. 790].

Поряд із суттєвими статтями – однозначно другорядні, зайві, що були «...архаїчним пережитком колишніх «ординацій війська Запорізького». Відтак... перейшли до Зборівського трактату... примішалися і до переговорів старшини з Москвою» [7, с. 789] (це – пункти 2, 5, 8, 9, 10, 11, 12; 21 і 23 – мабуть, додані пізніше).

Але чому ж у петиції залишилися поруч і вимоги державного характеру, і «...дрібні виторговування для війська, для старшини різних маловажних уступок з будучого московського режиму, що має...війти...у всі подробиці місцевих відносин» [7, с. 790-791]? На думку дослідника, конформізм козацького генералітету зумовлювався або ж його нерішучістю, непослідовністю, або ж відсутністю підтримки у впливовій частині своєї верстви, котра не бажала сваритися з Москвою (ймовірно, сподівалася, що реально царський «...уряд своїх централістичних, окупаційних плянів здійснити

* О. Ясь зазначає на впевненості М. Грушевського, що саме станова обмеженість політичних поглядів гетьмана апіорно зумовлювала відповідну соціальну локалізацію договірних статей; указує на соціально-психологічний вимір Переяслава в баченні М. Грушевського (вважає «такий підхід дослідника до аналізу передумов та наслідків Переяславської злуки... цілковитою новацією для свого часу...» [29, с. 551]; підкреслює, що узалежненість, згідно зі статтями, інших станів від Москви, «...була наріжнем каменем, на який спирався московський наступ на Гетьманщину» [29, с. 552].

** М. Грушевський шкодує, що «оригіналів обох козацьких декларацій [від 14 і 21 березня, с.с.] досі не опубліковано – першу видано в московським перекладі, з актів старого Посольського приказу, другу... тільки в московській переробці – чорновику (брульоні), вироблені...Алмазом Івановим... З брульону видно, що дяки робили вибірку з декларації козацьких послів, і в такій вибірці, з царськими відповідями сі «статті» були дані послам разом з жалуваними царськими грамотами і різними листами до гетьмана, 27 березня...» [13, с. 11].

не зможе, отже нема чого утрудняти відносини даного моменту задля фікцій, які однаково не здійснюються?») [7, с. 790].

М. Грушевський закидає козацтву, що, «взявши... в свою опіку інші верстви,... поминуло тільки «свою праву руку» – селянство, «поспільство»: воно зіставлялось при давніших обов'язках, змінивши лише «власника» [18, с. 483]. Тобто, «...поводирі козаччини, – підсумовує дослідник, – не мали ані в гадках якоїсь соціальної революції» [18, с. 483].

Насамкінець учений висновує, що «статті були складені поспіхом, без розважливого вивчення справи, тому численні питання залишилися без відповіді» [17, с. 320], взагалі, «...петиції не заключали в себе никакой продуманной программы..., многое вошло сюда просто по традиции из договоров с польским правительством» [12, с. 189]. Історик вважає, що петиції не вповні відображали політичні устремління старшини, позаяк «...не договаривали до конца очень многое, чтобы не расстраивать только что налаживавшихся отношений» [12, с. 190].

17 (27) лютого – складено козацьку петицію до царя (23 пункти); 20 лютого (2 березня) – депутація в дорозі. Суттєво, що, окрім «Прошення», українські послы привезли дві грамоти: одна – від гетьмана, друга – рекомендувала цареві уповноважених від городян Переяслава (себто, громада міста не визнавала «...свого підрядного становища...» стосовно війська). На думку вченого, в основі «переяславського прецеденту» – польське державне право, згідно з яким «...Запорозьке військо і котра небудь громада міського права були...підпорядковані королеві в двох різних вертикалях. Тепер місце короля займав цар в ролі верховної влади...» Знаково, що московити, котрі заперечували польську державну традицію, вхопилися за допущений гетьманом прорахунок – «...звертання українських громад безпосереднє за підтвердженням своїх прав і привілеїв, ще перше ніж були установлені взаємовідносини ...України в цілості до її нового протектора» [7, с. 794-795].

У міжчасі царські уповноважені в Києві отримали монаршу інструкцію про засади «...воеводського правління на Україні». Інструкція – доволі характеристична, позаяк визначала обов'язки воевод у Гетьманщині: «...по-перше – комендантів київської кріпости і московської залоги, по-друге – охорони київської околиці (уїзду) і порядкування певних справ, в її межах, і по-третє – функції представництва московського уряду в розмірах всеукраїнських (козацької чи «черкаської» території): пильнування безпечности, українсько-польських і українсько-татарських відносин, і взагалі московських інтересів на Україні» [7, с.798]. Таємно воеводі доручалося розвідати про колишні королівщини, володіння католицької церкви, шляхти задля подальшого оподаткування та збагачення казни. Та первісно воеводи в своїх діях не були безконтрольними, ба більше, повсякчас (не завжди успішно) зверталися за підмогою до гетьмана.

Між тим козацька депутація прибула до Москви 12 (22) березня; наступного дня відбулася усна нарада українських і московських послів. Учений, аналізуючи записи московських дяків, зауважує на намаганні козацьких дипломатів «...якось відкараскатися або до найменших розмірів звести інститут...воевод [...] і повернути до необмеженого гетьмансько-військового правління» [7, с.803].

14 (24) березня бояри отримали петицію в 23 пунктах із гетьманським підписом і печаткою Війська Запорозького. У висліді нарад, обговорень у думі з'явилися резолюції царя та бояр на гетьманське звернення. Були вони загалом позитивні, проте відхилялося побажання Б. Хмельницького доручити збір обумовленої данини до царської казни українським урядовцям і право вільних дипломатичних зносин, (натомість – «А з турецьким султаном і польським королем без царського указу зносин не мати» [7, с.809]); невирішеним залишилося питання про платню козацькому війську.

19 (29) березня козацькі послы мали прощальну аудієнцію в Олексія Михайловича, вислухали промову думного дяка Алмаза Іванова – найосвіченішої державної особи в Московії [7, с.810]. По сій промові – царська грамота послам, обід у патріарха; «конференція з боярами, що об'явили їм на їх статті государев указ» [7, с.811].

М. Грушевський стверджує, що на основі переговорів бояри підготували власну

редакцію статей: «виключивши те, що могло бути означене окремими жалувальними грамотами, дяки звели зміст козацьких петицій в 11 пунктах [...]. Пропущено ... і деякі особливо дражливі пункти...(про вибори гетьмана, про воєводів і їх відносини до місцевого правління). На всі інші пункти дано царські резолюції...» [7, с.812].

М. Грушевський скептично-саркастично висловлюється про «...сі славні «Статті Богдана Хмельницького...»; називає їх хаотичними, не продуманими, «політичними гадками»; «тимчасовою канцелярською одпискою», відмовляє їм у конституційності. Вчений підкреслює, що «вони не заховалися для нас в оригіналі, а тільки в московським чорновику, що лежить в актах посольського приказу разом з чорновиками царських жалувальних грамот 27 с. с. березня» [7, с.812]. Дослідник переконаний, що статті в 11-ти пунктах не відповідають гетьманській петиції: «...се московська перебірка матеріалу, зроблена в зв'язку з виготовленням жалувальних грамот...» [7, с.813].

Історик полемізує з російським дослідником Карповим, який останньою офіційною редакцією вважав ті статті, що були оприлюднені при обранні гетьманом Ю. Хмельницького у жовтні 1659 року (свого часу «затаєні» Богданом). Натомість М. Грушевський переконаний, що 14-ть пунктів «Переяслава-2» – фальсифікат, «...вони не могли бути зроблені в березні 1654 р. Життя їх висунуло пізніше, і накинати їх старшині і війську московським політикам удалося тільки після упадку Виговського» [7, с.813]*.

Учений наполягає, що 11 статей «...були передані послам на виїзді разом з жалувальними грамотами; самостійної дати не мали, і їх властиво треба назвати статтями 27 березня – як датовані жалувальні грамоти: днем фактичного, а не етикетального відпуску послів...» [7, с.819].

М. Грушевський характеризує царські документи, котрі регламентували політико-правове становище Козацької держави в спілці з Московією.

Аналізуючи привілей Війську Запорозькому, вчений підсумовує: «...у вступній частині...зісталась ще ся ідея, що військо репрезентує всі верстви України., але у головній частині ... уряд налагоджує тільки справи військової верстви...» [7, с.824]. Шляхетський привілей – незреалізований, та вже видання його мало принципове значення. Дослідник зацентровує на тому, «...що шляхта тут явно не зараховується до війська Запорозького, ані не стоїть під його владою: військо Запорозьке і шляхетська верства входять в поняття Малої Росії як складові частини, одна від одної незалежні» [7, с.825]. Військо (його адміністрація) клопочеться про права шляхетства не як його протектор, а посередник між царем і «Малою Росією». Тому й вагалися С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря: де їм корисніше рахуватися (шляхта перебувала в присуді білгородського воєводи) [7, с.826]. Привілей митрополитові та київському духовенству – затримано (хай упертий Сильвестр Косів сам уклінно прибуде до Москви). Інші привілеї – маєткового призначення. Окрім них – грамоти до Хмельницького, до митрополита; офіційне повідомлення про війну з Річчю Посполитою та участь у ній козацького контингенту [7, с.828-829].

На той час до царя прибули гінці з Чигирини, що передали листи від старшини, гетьмана, генерального писаря; переслані універсали Яна II Казимира та Я. Радзивілла до української людності (заклики до повернення в лоно Речі Посполитої) [7, с.835-837]. Тобто, Б. Хмельницький та І. Виговський, покладаючися на запевнення В. Бутурліна в Переяславі, нагадували Олексійові Михайловичу, що той «...мусить примножити вільності всякого стану людей і не допустити ніякої «досади» з боку своїх воєводів і зборщиків» [7, с.837]. Інакше – маси відвернуться від гетьмана і царя, підуть до короля.

Цар уважно поставився до гетьманської перестороги (надіслано 10 грамот від 12 (22) квітня), проте «допустив тільки як тимчасовий стан ту державну незалежність і фактичну повноту влади гетьмана, що виробилася в часі війни, і не схотів зріктися вже здобутої позиції – московських воєвод в Києві...» [7, с. 837].

* .Грушевський подає зміст 11 пунктів як у чернетковому варіанті, так і у власному перекладі [7, с.814-819]; датує статті 27 березнем (с. с.) – днем фактичного відпущення послів.

Раніше (зокрема – в процесі переяславських перемовин) для Москви право козацтва представляти всі стани України було беззаперечним. Підґрунтя цього переконання – в ототожненні «руського» народу з православ'ям, із територією замешкання. «Коли козаки підняли боротьбу за стару віру, – роз'яснює М. Грушевський, – ясно, що вони вели боротьбу в інтересах цілого народу й землі, й мали тим самим право їх іменем говорити й їх долю рішати. Вони вирвали сю землю з-під власті невірних латинників, вони «відвоювали» сю землю від польських королевят – тим самим вони стали його панами, правом завоювання» [7, с. 842]. Москва – щиро, чи удавано, догідно для себе – розглядала українсько-польську боротьбу як релігійну (пам'ятаємо, що й Б. Хмельницький «захист православ'я» висував як головний аргумент долучення до неї). Відтак В. Бутурлін і його товариші не вважали за потрібне, хоча б про око, скликати якесь зібрання представників різних станів України (щось на кшталт земських соборів Московії). Для московитів раз «гетьман з старшиною присягали, значить мусіли присягти всі, інакше се був би бунт против козацької влади і козацького права» [7, с. 843].

Учений закидає новопосталій національній еліті її зацикленість на обстоюванні «старовинних прав і вольностей» козацтва, тоді як треба було вже в Переяславі «...забезпечити правно свою козацьку гегемонію, патронат і зверхність... над іншими верствами України...» [7, с. 843]. Адже, по-перше, «...козацька Україна рішуче відгороджувалася від Польщі і відкривала свою границю Москві», котра мала інші політичні устої. По-друге, «козаччина... відслужила своє... в справі... визволення і оборони... [Наддніпрянської Русі], і як кожний вислужений, коли не подбав про своє забезпечення, мусив наново доказувати своє право на існування» [7, с. 843]. Інші верстви вже не потребували її патронату; понад те, в іпостасі патронеси виступала Московія, за допомогою котрої деякі стани «...підіймалися... витягти з-під сих молодців [козаків] дещо, що вони присіли...» [7, с. 843].

Учений називає іронією долі те, «...що поставивши Москві як умову ...послуху їй і служби – підтвердження стародавніх прав, вольностей, свобод і дїбр всякого стану, козацька старшина бачила себе зобов'язаною клопотатися перед московським урядом за ті стани і організації...» [7, с. 843-844]. Переяславський, київський, ніжинський і чернігівський магістрати вже під час запряження отримали згоду В. Бутурліна на підтвердження своїх гідностей. Але «в системі... прав і привілеїв, що мали надаватися на царське затвердження за рекомендацією козаччини, – наголошує М. Грушевський, – в тім... світі, опертім на традиціях XV-XVI і ще старших століть, не було місця для козацького режиму...» [7, с. 844]. Лише через кілька десятиліть козаччина «...не стільки виробила собі місце в суспільній єрархії, скільки зайняла порожнє місце шляхетської верстви, поглинувши її наявні елементи і ототожнивши з нею в ретроспективній перспективі» [7, с. 844].

У взаєминах із царським урядом козацтво завжди бачилося інороднім тілом, із інтересами якого наразі рахувалися. Та, з надходженням до московських приказів старих грамот і привілеїв, нагромаджувався «...матеріал дуже неприязний державним аспіраціям козаччини [...] і ставав... серйозним аргументом против ...української держави як такої» [7, с. 844].

Первісно царські грамоти, надані на прохання гетьмана та старшини, були стримано-обережними, не передбачали втручання в козацьке урядування. Все ж уможливлювали вилучення міської громади з-під козацького правління, безпосередньо пов'язуючи з царським. Відтак «...міщане надалі крім царя і його агентів уже ніяких інших панів не хочуть мати, ані їх слухати!» [7, с. 846]. Принагідно зауважимо, що така поведінка городян була невинуватою, позаяк міста небезпідставно побоювалися адміністративно-фінансового тиску козацьких урядовців. М. Грушевський проводить аналогію між реакцією поспільства і городян на державно-організаційні заходи Чигирин: «...селянство тікало за кордон, міщанство тікало з-під влади гетьманського уряду» [8, с. 1503].

Отже, за виїмкою козацтва, «інші суспільні верстви введені в безпосередні відносини і залежність від московського уряду» [18, с. 482]. Згодом це стало заporукою

успіху в реалізації Царством політики «розподіляй і володарюй», позаяк уже за життя Б. Хмельницького «...всякі незадоволені старшиною елементи пробували опертися на Москві» [18, с. 485]. Остання ж прагнула «...расширять со временем свое непосредственное участие во внутренних отношениях Украины, превращая ее постепенно в обыкновенную провинцию Московского государства» [12, с. 190].

Завершальним кроком у затвердженні станових привілеїв була проща до Москви київського духовенства (липень 1654 року). На думку М. Грушевського, попри те, що в статтях Б. Хмельницького про залежність київської митрополії від московського патріархату не йдеться, «...балачки про се таки велися» [7, с. 853]. У Московії патріарх – «другий великий государ», а тому царські політики вважали, «...що коли Україна переходила під протекторат світської московської влади, вона мусить невідмінно признати також і зверхність духовної». Вже з літа 1654 року «церковний двійник» самодержця «...прийняв титул патріарха Московського і всеї Великої, Малої і Білої Росії...» [7, с. 854].

Київська митрополія, фактично автономна, вповні усвідомлювала небезпеку московської церковної диктатури. Відтак прагнула втримати владний «...козацький осередок, щоб... не давав авансів коштом духовенства» [7, с. 854]. С. Косів зумів переконати Б. Хмельницького в недоцільності своєї поїздки до Москви. Понад те, не надіслав рекомендацій гетьмана до патріарха (не тільки тому, що в них останнього титуловано «зверхнійшим пастирем» України, а щоб унеможливити з'яву питання про церковне підпорядкування Києва Москві) [7, с. 855-857].

28 липня (с.с.) депутація, очолювана І. Гізелем, була прийнята в царському таборі під Смоленськом. У супліках митрополита все було «...покрите загальним постулятом потвердження церковного імунітету, церковних юрисдикцій і церковних надань і свобод» [7, с. 861]. М. Грушевський уважає, що на киян чинився «...сильний натиск...», щоб українське духовенство признало зверхність московського патріарха. Але Гізель рішучо... став на тім, що заховання зверхности царгородського патріарха являється першим постулятом потвердження прав...» [7, с. 863]. Царський уряд змушений був тимчасово відступитися і «...обмежитися тільки потвердженням за духовенством тих маєтностей, котрими воно фактично володіє» [7, с. 863].

Позитивний (для Києва) вислід складних церковних переговорів зумовлювався, на думку М. Грушевського, кількома чинниками. По-перше, вчений віддає належне політико-дипломатичному хистові українського духовенства, що так твердо й мудро оберігало свою автономію («Косів, Тризна, Гізель, Сафонович, Старушик, що стояли на чолі київського духовенства... – се ж був цвіт тодішньої київської інтелігенції»). По-друге, послі київського митрополита «...мали за собою досвід попередніх депутацій – козацької і двох міських». По-третє, «...потреба рахуватися з тими частинами території і установами, що зісталися під владою Річипосполитої...». По-четверте, заступництво «начальника і повелителя нашої землі», «нашого гетьмана» (С. Косів про Б. Хмельницького) за права Київської митрополії. Водночас, учений з гіркотою зауважує, що «...сі політики і патріоти також не могли стриматися, щоб не вмішати нового протектора, котрого так нерадо приймали, до внутрішніх справ України...» [7, с. 864] (йдеться про маєткові інтереси київського духовенства).

Напрочуд глибокими, зваженими є погляди М. Грушевського на форму, історико-правове підґрунтя та політико-юридичну сутність українсько-московського трактату 1654 року*.

Історик зауважує, що в сучасному сприйнятті міжнародний договір це – «...конвенція, яка нормує становище двох самостійних, незалежних держав, що входять в умову між собою, конституційна хартія...» [13, с. 5]. Але в ранньомодерну добу міждержавні угоди укладалися в інших формах. Козацтво послугоувалося річпосполитською

* В. Кравченко вважає, що «...М. Грушевський, не надавав особового значення питанню про юридичний статус українсько-російських взаємин після Переяславської угоди...» [21, с. 407]; високо поцінуючи загальну картину Переяславської угоди, створену М. Грушевським, усе ж стверджує, що «...концепція, сформульована автором, не повною мірою відповідала потребам тогочасного етапу національного руху. Вона, як і вся народницька історіографія, була позбавлена... історичного оптимізму...» [21, с. 497].

практикою: у взаєминах із Коронаю посилялося «...на вольності і права, признані їй королями,... в дійсності не ...закріплені...сеймовими постановами чи королівськими привілеями, а були витвором... козацької займанщини». Контрагент козацтва – «...московське правительство, ...в зносінах з новими підданцями царя... силкувався... прищепити їм... поняття, що цар стоїть понад правом, що кожний акт його – се ласка, пожалування, що в зносінах його з людьми, які піддаються, не може бути відносин рівного з рівним» [13, с. 5-6].

У баченні М. Грушевського, договір, як «...акт об'єднання Української держави з державою Московською...», включав такі підстави: «усна умова гетьмана і війська з царськими послами, скріплена царським словом, переказаним ...В. Бутурліним. «Статті Б. Хмельницького», себто домагання, поставлені військом до царського правительства, в формі петицій до царя і його резолюцій на сі петиції. Жалувана грамота царська Запорозькому Війську, в котрій коротко збиралося і затверджувалося головніше, до чого царське правительство договорилося з козацьким посольством щодо дальших відносин України і Москви» [13, с. 6]*.

З трьох складників угоди для української сторони найповажнішою була усна домовленість Б. Хмельницького з В. Бутурліним. Знаково, що коли навесні 1657 року В. Бутурлін дорікав козацькому володареві, що той не додержується московських (тобто – «березневих») статей, «...гетьман доволі рішуче дав зрозуміти, що він вважає... [їх] обов'язковими лиш постільки, поскільки вони згідні з Переяславською умовою». Позаяк статті «...на погляд української сторони, – не розгорнули сеї умови відповідно [...] проголошені війську вони не були, зісталися в гетьманському архіві до смерті Б. Хмельницького, прочитані були тільки на раді при виборі Виговського, а в ширший ужиток увійшли в новій редакції, від часів Ю. Хмельницького, ... як затерлася пам'ять про зміст Переяславської умови, а поширилися нові статті...» [13, с. 8]**.

М. Грушевський називає ті пункти, котрі, в розумінні козацького генералітету, порушували «Переяславську умову». По-перше, обмеження активності дипломатії Чигирини через заборону «...зсилатись з турецьким султаном і польським королем, – ...найважливішими контрагентами української політики, – без царського дозволу». По-друге, «...нагляд за фінансовою управою України...», позаяк Москва відкинула сприйнятну для українців форму – виплачувати певну суму для царської казни (взамін за військову допомогу і царську платню козацькому війську) – запровадивши різні податки. По-третє, сумнівною залишалася автономія української церкви. По-четверте, небезпека запровадження воєводського правління «...всупереч виразно заявленій позиції українського правительства, що московські урядовці на Україні не бажані» [13, с. 12].

Б. Хмельницький і старшина не рахувалися з царськими обмеженнями: «...гетьман вів зносини з усіма сторонніми державами...; Україною правив не допускаючи ніякої участі в тім московського правительства, збираючи всі доходи і не передаючи з них нічого до царської казни...» [13, с. 12]. Натомість Московія, ігноруючи «переяславські трактати», посилялася на «московські статті» (насправді ж – «...царські резолюції, які розминалися і з гетьманським листом, і з статтями, предложеними козацькими послами...» [13, с. 13]***).

Вагоме місце в дослідженнях історика надається з'ясуванню державно-правного характеру «Переяславської умови». Передусім, М. Грушевський окреслює політичний

* В. Горбещь наголошує, що «наявні документи свідчать про договірний характер українсько-російського об'єднання» [2, с. 760].

** Т. Чухліб підкреслює, що «... сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим із султаном) так і не були затверджені найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовані з точки зору правових норм, які склалися на середину XVII ст. в Центральній-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер» [28, с. 772].

*** В. Горбещь вважає, що «... загалом умови Переяславсько-московського договору 1654 р. не перекреслювали досягнень української еліти в царині державотворення [...]. Ратифікаційні акти царського уряду, якими утискалися прерогативи гетьманського правління, Хмельницький не допускає до оприлюднення в Україні та намагається всілякими способами уникнути виконання накинених в екстремальних умовах обмежень суверенітету» [2, с. 762-763].

статус Війська Запорозького на час переяславських перетрактацій: «Козацька Україна в 1648–1654 рр. дійсно була фактично незалежною державою, і як така входила в сих літах в договірні відносини з Туреччиною, Кримом, Польщею, Москвою» [13, с. 18]. Вона зорганізувалася під верховенством гетьмана і його найближчих помічників в управлінні – генеральної старшини й полковників [16, с. 306].

М. Грушевський застерігає від поверхової оцінки «Переяславської умови» (козацькі чолобитні, петиції, статті і у відповідь – царські резолюції – укази, жалувані грамоти); наголошує на договірному характері відносин між Україною і Московією «...аж до Петра...», позаяк царський уряд усі «обмеження українських прав і вольностей» проводив «...не інакше, як в формі... договору – нехай примусового в дійсності, але обостороннього по формі, котрим обидві сторони одміняли умову попередню» [13, с. 19]. Дослідник зауважує, що навіть Петро I після свого «Полтавського тріумфу» «...не важився заперечувати конституційних прав України [...]». І... посадовивши на ший гетьманському правлінню «Малоросійську коллегію», ... заявляв гетьманові, що сій коллегії «велено все чинить по трактату, учиненному съ Хмельницькимъ»; Катерина II, котра зліквідувала гетьманство й українсько-московську угоду, все ж згадує про неї як «уговорні пункти Б. Хмельницького» [13, с. 20]*.

М. Грушевський зацентровує на тому, що «піддаючися «під високу руку» московського царя, Україна зрікалася своєї незалежності, але заховувала виразні прикмети своєї державності...» [13, с. 22]. Вчений підкреслює, що більшість повноважних дослідників визнавали, це а «...розходились тільки в виводах, під яку з форм державних сполучень... належить Україну підвести» [13, с. 22]: унія персональна чи реальна, конфедерація, васальство-протекторат, конфедерація [7, с. 867].

Перед обґрунтуванням власної точки зору, М. Грушевський розкриває посутньо погляди авторитетних російських правників на означену проблему [15, с. 17-18; 24, 25]. Принагідно відзначає, що «...як російські, так і українські теоретики державного права ніколи не змогли дійти згоди у справжній суті юридичних відносин... за договором 1654 р.» [17, с. 320]. Покликається до професора В. Сергєєвича, цитує його: «Малоросія не з'єдналася з Московською державою, а тільки признала своїм государем государя, що царював в Москві, з його потомством» [13, с. 22]. «Сергєєвич, – уточнює історик, – ...бачить в зв'язку України з Москвою персональну унію – найбільш слабку з усіх форм державних сполучень» [13, с. 22]; також див. [7, с. 867]; [15, с. 24].

На противагу В. Сергєєвичу інший фахівець Н. Коркунов стверджував, що «унія... – се сполучення двох зовсім незалежних держав наслідком одності особи правителя [...]». Малоросія не стояла в рівноправних відносинах до Росії; вона підлягала їй [...] Се ... васальна залежність, а не персональна унія» [13, с. 22-23]; також [7, с. 868].

Академік М. Д'яконов відкидає дві попередні оцінки. «Васальна ...залежність, – роз'яснює вчений, – буває там, де між володарем-сюзереном і людністю васальної держави нема безпосереднього зв'язку, між ними стоїть особа правителя-васала. Людність присягає на вірність своєму сюзеренові. Людність же Малоросії вчинила присягу (в'єру) на вічне підданство московському государеві, а гетьманові ніякої присяги не складала. І – треба б призначити прилучення Малоросії до Москви на основі «статей Богдана» за унію реальну» [13, с. 23]; також [7, с. 868]; [15, с. 24].

М. Грушевський підкреслює, що судження провідних російських спеціалістів із конституційного права різняться в зарахуванні до типу державного співжиття Війська Запорозького та Царства; натомість вони суголосні у визнанні «... за Україною після її сполучення з Москвою прикмети ... державного існування» [13, с. 23]. Лише дехто з них, зважаючи на успіх московського централізму в протистоянні з козацькою автономією аж до її ліквідації, кваліфікував «Переяславську умову» як інкорпорацію, хоча й не повну (І. Розенфельд) [15, с. 18-28] або прилучення зі збереженням автономії

* В. Кравченко констатує, що в зображенні М. Грушевського Переяславська угода «...осмислювалася в контексті реальної політики і ... двосторонні взаємин..., в якій кожна сторона переслідувала власні... інтереси» [21, с. 465]; «...на Переяславську угоду історик дивився одночасно крізь призму конфлікту державних інтересів, у тому числі зовнішньополітичних, і різницю політичних культур двох народів» [21, с. 495].

(Б.Нольде) [15, с.26]; [7, с.867]; також [13, с.24]*.

М. Грушевський виокремлює ті характерні риси політико-правового облаштування Війська Запорозького після укладення договору 1654 року, котрі засвідчували збереження його як держави [13, с.24-25].

По-перше, «...територія України мислиться як... «Черкаські городи», відділені митними і політичними кордонами від Московського царства. Її людність стоїть під протекторатом війська... Митрополит зве гетьмана «начальником і повелителем нашої землі». По-друге, «всенародний характер гетьманської влади ... підчеркує московська формула інвеститури гетьмана». По-третє, «устрій України ґрунтується на своїм власній праві, забезпеченім договором з Москвою...». По-четверте, «...автономність українського суду – сеї найбільш яскравої в старім світогляді функції правління». По-п'яте, «...розподіл людности між суспільними верствами...[є] функцією... правління... гетьманського». По-шосте, «свого гетьмана вибирає військо без усякої участі московського уряду і тільки сповіщає про довершений вже вибір». По-сьоме, «військовими силами гетьман розпоряджається вповні незалежно...». По-восьме, «...московського воєводу гетьман допускав тільки в Києві, як маніфестацію воєнної підтримки, ... не хотів мати воєводів більше ніде». По-дев'яте, право закордонних зносин Чигирина. Суттєво, що царські обмеження в цій сфері ні гетьман, ні старшина не визнавали. По-десяте, козацькі можновладці «...не допустили на практиці ніяких вмішань московського уряду в сферу українських фінансів...» [7, с. 867].

З огляду на фактичну повноту збереження національної державності М. Грушевський вважає «...українсько-московські відносини найближчими до васальства» [7, с. 868]. На гадку вченого, гетьман брав за взірць вибудовування своїх взаємин із самодержцем ті принципи, котрі панували між Оттоманською Портою і васально-залежними від неї Кримом, Молдавією, Валахією та Трансильванією; «...вихваляв ті пропозиції які йому робив султан, і ставив їх в приклад цареві» [7, с. 868]. Понад те, Б. Хмельницький уважав поєднання московського і турецького протекторатів над Військом Запорозьким імовірним, оскільки «...Порта і Московщина не стояли в ворожнечі між собою [7, с. 868]*».

Яскравим виявом полівасалітетності Б. Хмельницького було його чергове посольство до Стамбула 21 квітня (н. с.) 1654 року. Гетьманські дипломати мали запевнити, «...що підданє... під московський протекторат не повинно нічого змінити в приязних відносинах Оттоманської Порти й її васалів до козаків, се була сумна неминучість, викликана тим, що хан не дотримав свого союзу з козаками в останній війні з Поляками: гетьман був тим змушений пошукати помочи против Польщі у московського царя. Але не вважаючи на се гетьман і військо Запорозьке хочуть далі зіставатися під зверхністю Оттоманської Порти, в союзі з ханом та іншими її васалами» [7, с. 781].

Московія за життя Б. Хмельницького позірно рахувалася з реальною державністю козацької України, проте пам'ятала, «...що се були князівства Київське і Чер-

* О. Ясь стверджує, що «перейславські сюжети, представлені в інтерпретаціях М. Грушевського наприкінці XIX – на початку XX ст., мають чимало спільного з поглядами В. Антоновича (військово-політична кон'юнктура як головна причина українсько-московської злуки, станова обмеженість договору, обстоювання автономістських прав козацтва і шляхти та ін.). Проте реконструкція М. Грушевського виглядає рельєфнішою та масштабнішою. Крім того, вона містить кілька важливих новацій: 1) вплив соціально-психологічної мотивації та політичної культури сторін на процес укладання Переяславської угоди; 2) питання про юридичне визначення договору. Остання ідея була запозичена з російської історіографії, [...] у спробах історико-правничого визначення договору вчений був край обережним як на ранньому етапі своєї творчості, так і пізніше» [29, с. 553-554]. Вчений вважає, що «...студії Б. Нольде та І. Розенфельда не минули безслідно для М. Грушевського, а стали своєрідним каталізатором для його роздумів щодо державної організації за доби Хмельниччини [...]». Отже, якщо молодий М. Грушевський наголошував на домінуючому характері автономістських змагань української старшини з перспективи станових інтересів, то у 1915 р. він віддавав належне ідеї еволюції державних устремлінь...» [29, с. 559].

* На гадку В. Смолія і В. Степанкова «... гетьман... домагався... створення на основі Переяславського акта своєрідної конфедерації Російської та Української держав під скіпетром російського царя» [25, с. 363]. Вчені не погоджуються з тим, «...що, пішовши на угоду з Росією, він [гетьман] начебто позбавив Україну незалежності, й якби не ця його «фатальна помилка», Україна процвітала б самостійною державою [25, с. 365].

нігівське... – з числа тих отчин..., що їх стільки вона вже збрала і перетворила в свої провінції, і так само мусить перетворити і сі» [7, с. 868].

Відтак, оповідаючи про надскладну дипломатію Чигирин упродовж квітня 1654 – липня 1657 року, про розчарування гетьмана в своєму новопридбаному союзнику, М. Грушевський із розумінням ставиться до зовнішньополітичних (не завжди вда-них) акцій Б. Хмельницького. Дослідник стверджує, що не можна звинувачувати козацьких керманів, за те, «...що вони в хвилі, коли московські «дільці» звичним і акуратним рухом накинули їм на шию хорошу московську удавочку, конвульсивно задригали ногами, силкуючись на щось опертись і не повиснути в повітрі – навіть з небезпекою розійтися з чином присяги...» [7, с. 784]. В розумінні та практиці «... козацького війська [договори підданства] не мали в'язати його свободного розпорядження собою, і по стороннім державам...не перешкоджали трактувати військо як самостійну політичну силу...» [15, с. 23]*.

Витоки козацької полівасалітетності й суверенності – не в добі Б. Хмельницького. «Від Дмитра Вишневецького...», – пояснює дослідник, – у козаків закорінилося поняття, що військо козацьке може продавати свою службу кому хоче з сусідніх держав, ...вести свою заграничну політику, не оглядаючись...» [15, с. 21].

Українсько-московський договір 1654 року був одним із «трактатів підданства» Б. Хмельницького; «...для сучасників...», – припускає М. Грушевський, – не мав зовсім такого переломового характеру, якого надають йому ретроспективно дослідники ...». Водночас «він фактично, – визнає вчений, – став вихідним моментом повільного обмеження української самостійності...» [15, с. 23-24]; «з політичного союзу, що мав для його автора лише тимчасове, хвильове значіння, утворилися політичні відносини на довгі віки [18, с. 487], а, відтак, набув зловісного значення для українства»**.

Доволі швидко Б. Хмельницький «...відчув, який нерозважний крок зробив..., ув'язавши себе з Москвою, і став шукати нових опорних точок» [18, с. 486]***. М. Грушевський наголошує, що гетьман, як «...доста свідомий носитель державної української ідеї [...] став в рішучій опозиції московській політиці: ухилився від спільних операцій з московськими військами; відмовляв українські міста... аби не піддавалися на московське ім'я [...] і рішуче говорив перед старшиною, що з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції і помочі» [11, с. 202]. Передусім, поновив союз із Туреччиною та Кримом (1655 рік); наприкінці наступного року – з трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці; налагодив виразні воєнно-дипломатичні взаємини з Карлом X Густавом «...і хотів із шведською допомогою утворити цілком незалежну самостійну Українську державу» [10, с. 307]. Для гетьмана «...союз з Швецією – державою далекою, яка через те не страшила ніякими мішаннями у внутрішні українські справи, ані претензіями на українські території...» [19, с. 128], був надважливим. «Таким чином, – наголошує дослідник, – Хмельницький потроху сотворяв собі нову політичну систему» [18, с. 486], спрямовану проти Речі Посполитої, спільником якої було тепер Царство [16, с. 307]****.

«Заручившись новими союзниками, – висловлює здогад учений, – он очевидно, решил освободиться от своей зависимости от Москвы и занять положение вполне самостоятельного государя» [12, с. 192-193] («конституційною хартією» називає

* На думку Т. Чухліба, «визнання українським гетьманом номінальної васальної залежності від московського царя (...) не стримувало Хмельницького проводити самостійну зовнішню політику, яка досить часто розходилася з планами Москви» [28, с. 770].

** О. Апанович характеризує договір як «військово-політичний союз України і Московщини...», складений для забезпечення української державності, проте став пасткою для неї. «І все ж, – за-явлює історик, – Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати подій їх наслідками – лише причинами» [1, с. 92].

*** Я. Качмарчик стверджує, що людиність українська незабаром якнайтрагічнішим чином переконалася в хибність орієнтації на Москву. «Адже Переяславська рада не закінчила, а розпочала найкривавіший етап боротьби. Наслідком її стала польсько-московська війна, а польсько-татарські війська, здійсню-ючи акти помсти, винищать Україну, перетворивши її на згарище» [20, с. 271].

**** В. Кравченко стверджує, що, на думку Грушевського, Переяславська угода була глибокою помилкою Б. Хмельницького і гетьман, усвідомивши це, йшов до розриву з Московією, орієнтуючись на Швецію [21, с. 496-497]. Суголосно розмірковує Л. Мельник [22, с. 55].

історик грамоту гетьмана, надану в червні 1657 року шляхті Пінського повіту, котра засвідчувала, «...что Хмельницкий в это время считал себя уже вполне государем Украины» [12, с. 193]).

За такого геополітичного розкладу «розрив між Московією і Україною, – переконаний М. Грушевський, – був неминучий;» («Розпочата з 1657 роком спільна кампанія України, Швеції й Семигороду против Польщі була... повною емансипацією України від Москви» [11, с. 203] і лише «смерть Хмельницького...зоставила Україну зв'язаною з Московщиною» [18, с. 486-487]. Відтак «узол зав'язаний ним на швидку руку, лишився нерозв'язаним» [5, с. 239].

Звернімося ж до прискіпливого, надкритичного, всебічного аналізу вченим набутку Великого Богдана як державного політика!

Передусім, історик стверджує, що гетьман мало керував політикою (десь із середини 1651 року нею відав політик-європеець І. Виговський, «...тим часом як Богдан – стихійна сила... просто таки азійського характера» [8, с. 1497]). Дослідник закидає Б. Хмельницькому низку фатальних помилок у царині як зовнішньої, так і внутрішньої політики*.

По-перше, глибокої осені 1648 року «...козаччина легкодушно пройшла повз тих можливостей в політиці супроти Польщі, котрих потім шукала так жадібно і даремно пізніш...» [8, с. 1497].

По-друге, влітку 1653 року, «...після того як господарство волоське... повернене Лупулові, і Тиміш став фактичним співрегентом... треба було тільки закріпити корисний стан речей, а замість того розпочато війну з Валахією, спровоковано Ракоція, утворено тим польсько-дунайську лігу і тріскучо провалено справу...» [8, с. 1498].

По-третє, у московській політиці Чигирин – «ніякого сліду послідовного переведення української державної ідеї, повне свідцтво її убожества» («замість політики – дипломатія самої невисокої марки...») [8, с. 1497].

По-четверте, М. Грушевський наголошує, що в розвою революції козацтво «...стало представником інтересів свого народу й прийняло на себе державне будівництво України» [9, с. 266], а тому «...тільки повною байдужістю до державних аспірацій Козащини» можна пояснити «...депутації українських станів до Москви по потвердження прав, ...вислані за згодою і підтримкою козацького уряду». «Се були голоси минулого століття, – висновує історик, – подані...новому протекторові в такий критичний момент» [8, с. 1498].

По-п'яте, у формуванні шведсько-семигородсько-дунайської ліги – «...браку ясної платформи, виразно поставлених домагань...» [8, с. 1498]. Водночас учений визнає, що за тодішніх геополітичних реалій проводити програму єдиної України було надскладно.

По-шосте, дослідник указує на нерозважливість політики гетьмана супроти Московії, позаяк, зорганізовуючи нову антипольську (почасти – й антимосковську) коаліцію, він не поривав із царем. Цим «дали Москві можливість супроти таких брехливих союзників уважати себе свобідною від усяких союзних зобов'язань...» [8, с. 1498-1499].

По-сьоме, найганебнішою стороною Хмельниччини М. Грушевський називає «...сферу відносин козацько-татарських». «З дивним засліпленням...– із гіркотою констатує історик, – Хмельницький і К^о дивляться на Кримську Орду як свою двірську гвардію, ... а в дійсності зробили з них рішачий чинник української політики» [8, с. 1499] (в 1653-1654 роках хан пропонував гетьманові стати васалом

* На гадку В. Кравченка учений «...не завжди дотримувався позиції стороннього спостерігача... Академічний історик-позитивіст у його творах постійно... змагається з політичним і громадським діячем...». Історик мовить про «...полемічно загострену антипольську налаштованість...». М. Грушевський, внаслідок чого «... він не бачив можливостей для українсько-польського порозуміння в рамках тогочасної Речі Посполитої» [21, с. 495]. В. Кравченко на сторінках своєї статті цитує виїмки з робіт М. Грушевського, в яких ідеться про докори вченого на адресу козацьких керманичів у ході як переяславських перемовин, так і складання петицій [21, с. 495-496]; у негативній оцінці Б. Хмельницького вбачає безпосередній зв'язок поглядів М. Грушевського з ідеями його попередників, починаючи від Т. Шевченка.

Криму). На гадку дослідника, союз із ханом був потрібний для Війська Запорозького в 1648 році, а після Зборова, Берестечка та Жванця – ілюзорно-наївним. М. Грушевський упевнений, що, за бажання, маючи за собою Москву (Польща – вкрай знесилена), Богдан міг би «пройти Крим здовж і поперек, ... поставити на чолі... приборканої Орди вірних приятелів, в ролі фактичних васалів..., а не протекторів» [8, с. 1500]. Натомість гетьман запобігав кримської ласки і в 1656-7 рр. був цілком зв'язаний в своїй політичній акції непевністю Криму», прагнучи незалежності в зовнішній політиці, «...змушений був бити чолом за московською поміччю супроти кримського наступу» [8, с. 1500].

По-восьме, стверджуючи, що «...в сфері державної політики величатись Хмельниччині трудно...», М. Грушевський пояснює це «...недостачею ясного політичного пляну, державної ідеї, політичного проводу...». Зазначене зумовлювалося тим, що керманічі української революції були людьми річпосполитської системи, а тому «...найменше були здатні творити новий державний лад» [8, с. 1500]. Козацькі старшини «занадто... були замариновані в соціальному, політичному і культурному укладі Річпосполитої... Свідомо чи несвідомо...жили під домінуючою ідеєю дати реванш всім тим хто викривив їх кар'єру..., на злість їм... утворити нову «вільну Річпосполиту» на взір і подоби її ж» [8, с. 1501]. «Над розваленням Польщі, – повторює історик, – працювали люди, що виховались на суспільно-політичних ідеях самої ж Польщі й не представляли собі іншого суспільного устрою» [18, с. 487]; «...их чувство оскорблялось только тем, что господами были поляки, люди чужой народности и веры, или тем, что претендовали на панство люди худородные, не заслуженные» [12, с. 201].

По-дев'яте, вчений вважає слабкою стороною гетьмана «...нерозуміння потреб народних мас, несвідомість потреби опертись щиро на сі народні маси, для них із їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний політичний устрій» [18, с. 488] (це відобразилося в ігноруванні запитів поспільства в Зборівському та Білоцерківському договорах, у козацьких петиціях до царя в часі творення українсько-московського трактату тощо).

Водночас дослідник зважено-поміркований у своїх закидах на адресу Б. Хмельницького; пояснює, що гетьман просто «...стояв на рівні з усією сучасною інтелігенцією». «Можемо жалувати, – розмірковує М. Грушевський, – що в таку рішучу для нашого народу хвилю не найшов він провідника, котрий піднісся би над поглядами свого часу і повірив у будущину, тільки ж того ні від кого й не вільно вимагати» [18, с. 488].

Зазначаючи, як хибу соціально-політичного облаштування Війська Запорозького, невизнання в формально-юридичному сенсі фактичного розкріпачення селянства, дослідник усе ж не звинувачує в цьому Богдана. Принагідно зауважує, «...що поняття вільного селянства для тих часів було занадто радикальним, ...реальний факт його існування не міг влізти в старшинські голови і в них усвідомитись як щось дане і управлене до існування і консервування» [8, с. 1502].

По-десяте, якщо вади гетьманського урядування в селянському питанні були, на думку вченого, історично зумовленими, то взаємини козацького генералітету з містами – найнебезпечніша помилка «... в будові гетьманської України». Історик підкреслює вагомий внесок міщан у розвій визвольної боротьби: «...міста дали величезні контингенти козацтву і старшині; ...своєю інтелігенцією, організаційною ініціативою й енергією вони відіграли величезну роль в формуванні нового ладу» [8, с. 1502]. Козаччина віддячила: «...навалилася на міське життя... безпardonно. Гетьманський уряд так ... брався до експлуатації міського промислу і торгівлі індуктою і севектою, – що міста першим ділом постарались забезпечити себе царськими привілеями від претенсій Війська» [8, с. 1502-1503].

По-одинадцять, відзначаючи принади козацького устрою за часів Б.Хмельницького (чіткість роботи козацької машини, що є унаочненням талантів гетьмана як військового керівника), М. Грушевський зауважує на брак «великої конструктивності». Вчений указує на незмодифікований полковий устрій («полковники зістались полковниками, прилучивши до того виморочні функції старостів [...], з перевагою

функцій поміщицьких над адміністративними. Гетьманський осередок майже не виліз з функцій штабу армії» [8, с. 1503-1504]. Хиткість конструкції такої мілітарної держави полягала в тому, що «інші верстви... не чули над собою опіки Української держави...; ...устанавливали відносини до Гетьманщини як війська» [8, с.1504]. Пізніше в такі шпарини державної структури України спритно вліз московський централізм. Водночас дослідник визнає, що наявні недоліки державного облаштування можна було би виправити, «коли б Гетьманщина дістала якісь спокійніші часи, років на кількадесят; коли б їй дали змогу спокійно подумати над своїми порядками і справами в 1650-х роках...» [8, с. 1503].

По-друге, у супереч старій українській традиції, котра звеличує Б. Хмельницького «...в заходах коло реституції національних прав...», М. Грушевський вважає, що і в цій царині – «...мало будівництва, ...багато механічних повторень старих гасл релігійної боротьби XVI-XVII вв.» [8, с. 1504]. Аналогічна ситуація в культурництві: «будування церков, potwierdzenie володінь монастирям, додавання нових...» [8, с. 1504].

І, насамкінець, зовсім песимістичний висновок автора: «...десятиліття Хмельниччини не було добою будівництва, не визначилася творчою і конструкційною ініціативною державною, гетьманського осередку на полі культури – так же як у справах економіки, колонізації, господарства» [8, с. 1504].

М. Грушевський указує на «...два найтяжчі моменти» в діяльності керівного осередку Гетьманщини – «...занедбанне і знищення західного пограниччя і руїни марші татарської орди навіть через суто козацькі території» [8, с.1504]. Як наслідок – «бунти 1653 року», на які Богдан «...відповідав терором, потайним душенням помічених в бунтівництві...» [8, с.1505].

М.Грушевський не погоджується з тими, хто вважає гетьмана «...унікумом державно-будівничих здібностей...», який через передчасну смерть не зміг «...викінчити монументальної старшинсько-національної української держави від фундаментів до шпиль»». На гадку вченого, «...мало є підстав на те, щоб протиставляти се Богданове будівництво Руїні його наступників, солідарність і консолідацію всіх верств і течій України за Хмельниччини – пізніший розтїч, дезертирству і партизанству» [8, с.1505].

Гетьман умирає 27 липня (6 серпня) 1657 року від апоплексії, зумовленої звісткою про заколот старшинських верхів супроти Ю. Хмельницького. «Ся смерть, – констатує дослідник, – не була фатальним нещастем, що перервало будівничу, творчу працю великого гетьмана – се був вияв тої страшної руїни, розвалу української революції, що вже зазначився...» [8, с. 1506]. Відтак для репутації Б. Хмельницького «...було щастем, що він відійшов в сей мент, і ... упадок Гетьманщини ... впав цілим тягарем на рахунок його епігонів» [8, с. 1506].

Дорікаючи Богданові за суттєві помилки володарювання, історик водночас указує і на об'єктивні чинники Руїни, котрі в їхньому зловісному переплетінні кінцево запрограмували могилу національної державності.

По-перше, «нещаслива географія України», тобто – «...відсутність природних границь української території, відкриті фронти на всі боки... Фронт польський, московський і татарсько-турецький, – пояснює М. Грушевський, – не давали змоги українському громадянству і його політичним провідникам хоч на хвилю скупити увагу на своїм внутрішнім будівництві...» [8, с.1507].

По-друге, «дефективність» українського соціуму: «...недорозвиненість українського міста, слабосилість міської верстви, інтелектуальна і чисельна слабина інтелігенських верств...» [8, с.1507].

По-третє, культурна особність України. Приналежна в минулому до візантійської культури, вона «...не знаходила опертя в якомсь новім культурнім ціклі: ні в католицьким, ні в протестантським. Для одного і для другого являлась вона тільки «стороннім слухачем», [...] ішла з опізненням... за католицькою реакцією сучасної Польщі» [8, с.1507].

За таких несприятливих умов надскладно «...було, – на гадку М. Грушевського, – досягти чогось великого і нам треба дивуватися здібностям і енергії як нашої етнічної

маси так і її провідних елементів, що все таки [...] творились... соціальні і культурні вартості, ... національна традиція» [8, с. 1507].

Попри те, що керманічі Української революції «...зовсім не одушевлялись народними змаганнями – економічного і суспільного визволення, знищення привілеїв станів та запровадження рівності в громадських відносинах, права праці в економічних» [18, с. 488], усе ж набутки «великого руху» були вагомими.

В чому ж «чари Хмельниччини»?

По-перше, зі звільненням з-під Речі Посполитої було ліквідовано старий шляхетський лад: «...зникли ... перегороджі привілеїв клясових і прирощених, і перед «простим чоловіком» простелилась можливість переходу в ряди «лицарства», промови на уряди в міру енергії, здібності і заслуг, без передумов уродження, протекції, богацтва і виховання» [8, с.1508].

По-друге, «від Хмельниччини, – підкреслює М. Грушевський, – веде свій початок ... український конституціоналізм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою роль як одна з складових частин в генезі Нового українського націоналізму» [18, с. 488]. Породжені та стверджені революцією «...ідеї політичної свободи, непорушності народних прав, краюї автономії...» [18, с. 488] стали засадничими в дипломатичній практиці спадкоємців гетьманської булави (втілені в пунктах Гадяцької унії 1658 р., Жердівських статтях 1659 р., українсько-шведському альянсі 1708-1709 рр., «Конституції» 1710 р., петиціях шляхетсько-козацької еліти 1763 р.), відображені в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства тощо. Народна пам'ять про перемоги «...в минувшості світила поколінням ... в пітьмі неволі й пониження як заповідь такої ж перемоги – але вже перемоги тривкої, не скороминущої в будучності» [3, с. 335].

По-третє, ініційований православним лицарством і активно сприйнятий поспільством «козацький міф» України став утіленням «...ідеї свободи, і народна пам'ять ... законсервувала сю ідею, доки козацька традиція не знайшла дороги в свідомість нової українсько-руської інтелігенції, що розвинула вложені в неї ідеї рівності і свободи вже відповідно народним вимогам без історичних козацьких обмежень» [18, с.488].

По-четверте, визвольна боротьба українства сприяла його національній самоідентифікації, бо ж «...рух, соціально-економічний в основі, був сильно перейнятий національною красою – се була боротьба пригноблених руських верств і груп проти гнобительських польських» [18, с.488-489]. Тодішнє націєтворення сфокусувалося в «...ідеї етнографічної України-Русі в її цілості», що прозвучала вже 1649 року в переяславських «дезидератах» Б. Хмельницького, відтоді ця «...ідея етнографічної території України жила в старшині...» [18, с.489].

По-п'яте, Українська революція мала яскравий гуманітарний вимір, адже це «велике потрясіння» високо підняло «простих людей»: «дало їм почути себе людьми – не простими, а повноправними. Ожило ... потяг до відзискання свого людського стану не на коротку хвилю, а «навіки» [8, с.1508].

М. Грушевський, виступаючи проти нездорової ідеалізації доби й гетьмана, водночас наголошує, що «від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя... І Хмельницький як головний потрясатель зістанеться героєм української історії» [8, с.1508].

* * *

Аналіз поглядів ученого на вузлові проблеми Української революції («Хмельниччина» в 1650–1657 рр.) уможливило низку висновків.

По-перше, М. Грушевський переконливо стверджує, що «...прилучення України до Москви було лише однією з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу» [18, с.477]. Православний чинник мав для гетьмана виразний політичний підтекст: оборона грецької віри як засіб легітимізації власної боротьби з католицькою Річчю Посполитою та залучення до неї Московії. Натомість «...святий обов'язок боротьби з мусульманським світом не перешкоджали йому бути повним індиферентистом в сих справах...» і «...він був би, – вважає вчений, – твердим при-

хильником Отоманської системи, якби вона могла послужити для нього твердою політичною базою» [8, с.1494]. Але тодішня Туреччина не була таким опертям, і, не зрікаючись султана, гетьман звернувся до царя. «...Хмельницький і К^о, – неодноразово повторює дослідник, – зовсім не відчували епохального, фатального значіння сього акту [українсько-московського договору]; для них це був цінний в даних обставинах мілітарний союз, ще оден в додаток до союзу з Татарами, з Турками, з Молдавою» [8, с.1494-1495], «щоб заховати і примножити для себе і потомства... за поміччю Божою зброєю здобуту і кров'ю... вернену свободу...» [4, с. 387]*.

По-друге, в розумінні М. Грушевського «Переяславська умова» (об'єднання України і Московії) включала такі складники: усна домовленість гетьмана та козацького генералітету з московськими послами, скріплена царським словом, переказаним В. Бутурліним; «статті Б. Хмельницького», тобто вимоги, сформульовані в формі петицій до царя та резолюцій (указів) останнього на ці чолобитні; монарша жалувана грамота Війську Запорозькому.

Учений шкодує щодо відсутності автентичних «статей Б. Хмельницького»; не має сумніву стосовно чигиринського авторства 23 пунктів, поданих козацькими дипломатами 14 березня (с. с.); водночас уїдливо саркастично говорить про 11 пунктів від 21 березня (с. с.); трактує останні як «московську перерібку», зроблену дяками в зв'язку з виготовленням жалуваних грамот (датує ці «11 статей» 27 березня (с. с.) – днем від'їзду гетьманських послів).

По-третє, М. Грушевський вважає, що переяславсько-московський договір 1654 року передбачав відносини, котрі є «найближчими до васальства». Водночас, історик визнає наявність однієї «прикмети», котра заважає класифікувати їх як класичний васалітет – безпосередня присяга української людності перед московськими урядовцями. «Але відносини сполучених держав, – розважливо продовжує вчений, – взагалі настільки різноманітні, комбінації настільки змінні, що нелегко укласти їх в ті кілька форм, прийнятих наукою державного права...» [13, с. 23]. Дослідник аргументовано доводить, що об'єднання України з Московією було союзом, із «...задержанням державного права і після сполучення» [13, с. 23]**.

По-четверте, вчений наполягає на необхідності розрізняти реальний статус Війська Запорозького в 1648–1657 роках із формальним, юридичним, який устатковувався різними договорами. Зокрема, «буква статей 1654 р. далеко розходилася з фактичними відносинами, утвореними актом 1654 р....». Гетьман і старшина вважали, що «московські статті» не відповідали «переяславським домовленостям». «Статті 1654 р., – підкреслює дослідник, – не були проголошені на Україні і не введені в життя...» [15, с. 28].

По-п'яте, згідно з козацьким правом (тобто – річпосполитською традицією), договір, підписаний/сприйнятий гетьманом або ж його уповноваженими, обов'язково мав бути схвалений Генеральною радою. Оскільки «...московські статті і грамоти українською стороною не були прийняті», – констатує М. Грушевський, – «...гетьман сих ... статей не об'явив війську, так як не об'явив свого часу зборівського договору – тому що одно і друге не відповідало бажанням його і війська, і він не вважав їх для себе обов'язковими» [7, с. 866].

По-шосте, М. Грушевський солідаризується з тими російськими ученими (П. Шафранов, Б. Нольде, І. Розенфельд), які кваліфікували 14 пунктів 1659 року («переяславські статті – 2», подані О. Трубецьким під час обрання Юрія Хмельницького гетьманом) як «новотвір» [13, с. 15], «довільну перерібку-фальсифікат» [7, с. 866]. Іронією долі стало те, що в зв'язку з успіхами московської централізаційної політики

* В. Горобець сприймає договір 1654 р. як логічний «...результат розвитку українсько-російських політичних взаємин 1649–1653 рр., ...[який] враховував конфігурацію регіональної міжнародної взаємодії... у Центрально-Східній Європі. Разом з тим укладання договору не варто сприймати як прояв жорстко детермінованого... процесу. Адже зміна будь-якого компоненту міжнародної взаємодії [...] могла призвести до того, що справа визнання Військом Запорізьким протекції російського царя стала б неактуальною» [2, с. 763].

** М. Грушевський називає тих учених, які характеризують взаємини між Москвою і Чигирином як сюзеренно-васальні: О. Коркунов, В. Сокальський, В. Мякотін, М. Покровський, М. Слабченко [15, с. 25]; [13, с. 23].

(«їхала на швидкім коні, раз у раз щось урізуючи з українських прав...»), «фальсифікат 1659 року» став документом, на котрий старшина посилалася «...в своїй боротьбі з новими обмеженнями українських вольностей» [13, с. 16]. Натомість справжній українсько-московський договір 1654 року, не знаний і юридично нелегітимний, вийшов із історико-правової свідомості українського громадянства.

По-сьоме, вчений зацентровує, «що «взяття України під високу государеву руку» не знівелювало її суверенності загалом, і в царині дипломатії – зокрема. Зовнішня політика Чигирини традиційно базувалася на засадах полівасалітетності. Так, у квітні 1654 року, перед турецьким султаном «...Хмельницький старався довести, що ... «союз» з Московією тільки політичний маневр, який нітрохи не перешкоджає йому бути далі васалом Оттоманської Порти. ...Москву запевняв, що він тільки з політичної необхідності підтримує добрі союзні відносини з Портою й Кримом, і вони не стоять в суперечності його підданству Москві...» Дослідник спростовує звинувачення в аморальності козацьких керманичів. «Се... не була зовсім чиста політична гра, – погоджується він, – але звичайна в політиці, відколи існує політика; піднімати тут мову про її моральність чи неморальність цілком недоречно [7, с. 784]; також [5, с. 238]. Спадкоємці гетьманської булави «...на візі старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори – Москву, Швецію, Туреччину, Крим» [4, с. 392] – задля незалежності України. Зокрема, аналізуючи українсько-шведський союз 1709 року, історик зацентровує на історичних аналогіях: «Все, що планувалося правительством Хмельницького і не дійшло до кінця тоді, спадало як моральний обов'язок на його потомків, старшину 1700-х років» [19, с. 127]. І перші українські політемігранти в своїй «славній хартії» 1710 року пов'язували «...союз Мазепи і Карла XII з старим союзом з-перед п'ятдесяти літ...» [19, с. 129] і «вважали себе... продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана – визволення України і народу українського» [11, с. 203].

По-восьме, М. Грушевський закидає Великому Богданові те, що він, «як оборотний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії – орієнтальній, ... не робив скрупулів в обіцянках і формах, якими позискує собі союзників. Змушений зрадою татар до трактатів з Польщею, він ...признає себе підданим польської республіки, zarazом укладає умови з Турцією, де за обіцянку помочі і пресії на татар признає над собою зверхність Оттоманської Порти...» [5, с. 236]. Москва хотіла прилучення, признання власті московського царя – *sit tibi [от тобі й на!]*... очевидно, – розмірковує вчений, – він однаково не надавав значіння ані тому васальству, ані тому підданству щодо самої речі» [18, с. 479]. Відтак усі гетьманські «трактати підданства» (полівасалітетність) – як тактичні ходи задля незалежності й соборної України. Але Московія вправно використовувала не лише всяку документально зафіксовану похибку (легковажність гетьманських уповноважених), а й багатообіцяючі спокусливі заяви Хмельницького як юридичне підґрунтя для своєї експансії, обмеження/нищення козацької державності. Гетьман «...перечислився, – уважає дослідник, – міряючи відносини до Москви практикою своїх відносин до безсильного правительства анархістичної Польщі» [5, с. 238]; доволі швидко усвідомив помилковість своєї чергової дипломатичної комбінації. Відтак національно-визвольна боротьба, котра «розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись, – упевнений історик, – розривом з Московією; але в тім моменті вмер Хмельницький, зіставивши все в непевності» [18, с. 487].

По-дев'яте, в змалюванні непересічних постатей національної минувшини М. Грушевський завжди керується принципом: історик – не іконописець, а прискіпливий і чесний дослідник. У своїх синтетичних працях, історичних розвідках він виступає проти нездорової «...ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького...» [8, с. 1507], закидає йому низку фатальних помилок, визнаючи, що чимало з них – об'єктивно зумовлені. «Український народ, – категорично висновує вчений, – не пережив свого раю в часах Богдана – ні в інший добі... Наші соціальні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами» [8, с. 1508].

По-десяте, порівнюючи ролі народних мас і їхніх керманичів у національно-ви-

звольних змаганнях, М. Грушевський вважає, що «Хмельницький і К^о пустилися поправляти свої соціальні позиції в Річипосполитій і непомітно проробили з народними масами... ту величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східної Європи» [8, с.1501]. Вчений підкреслює, що козацький генералітет не прагнув революції, а відтак і не здатний був порохуватися з її значенням і наслідками.

По-одинадцять, М. Грушевський закликає «...не піднімати його [Б. Хмельницького] на якусь недосяжну височину над наступниками – так як і над... сучасниками – товаришами недолі...» [8, с.1507]. Історично необґрунтованою є думка про наявність у Богдана плану побудови «...монументальної старшинсько-національної української держави від фундаментів до шпилів» [8, с.1505]. (Великий гетьман, мовляв, «забрав... секрет з собою в могилу», а недолугі наступники кинули Вкраїну в тридцятиліття Руїни). Натомість учений стверджує, що «...Руїна починалась уже за Хмельницького [...] крива революції заломилася під Зборовом; з моменту коли шведський король утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбінація Хмельниччини й почалася руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою з усяких зобов'язань супроти гетьманського уряду ...З ханом знову конфлікт. На Запоріжжю бунти. В війську повстання. Треба було знову стинати, давити або ластитись і упокорятись; клеїти угоду з Беньовським, робити поступки Москві. Се було вже чисто Вигівщина – але вона почалася за Хмельницького» [8, с.1496].

По-дванадцять, гіперкритично поцінуючи гетьмана та його добу, історик кінцево висновок: «...Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського народу... до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів» [8, с.1508], а Хмельницький «...лишається не тільки... репрезентантом найважливішої епохи в житті нашого народу – найбільшої революції ним пережитої, – але і великим діячем, головним актором її, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями» [8, с.1507]*.

Говорячи про трагедію Б. Хмельницького, «...розбитого невдалими наслідками політичного визволення перед смертю...», вчений закликає закінчити її, «...осудивши помилки й хиби, оцінити те, що було в ній і в його діяльності близького, рідного й дорогого нам» [3, с.334].

1. Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О.М.Апанович. – К.: Варта, 1994. – 96 с.

2. Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року / В.Горобець // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 747-763.

3. Грушевський М.С. Богданові роковини / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 332-337.

4. Грушевський М.С. Виговський і Мазепа / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 386-396.

5. Грушевський М.С. 250 літ / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С.236-241.

6. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський / АН України, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Вступна стаття В.А. Смолія, П.С. Соханя. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.

7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський /

* В. Смолій і В. Степанков у висновках до своєї монографії дають високу оцінку постаті та діяльності Б. Хмельницького як політика, фундатора Козацької держави, дипломата, воєначальника [25, с. 485-487].

- Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. Хмельниччина роки 1650-1654. – 880 с.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. Хмельниччина роки 1654-1657. – 776 с.
9. Грушевський М.С. Козацтво на Україні / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 266-277.
10. Грушевський М.С. Короткий огляд української історії / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 303-321.
11. Грушевський М.С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 199-206.
12. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский / Сост. ист.-биогр. очерк Ф.П. Шевченко; В.А. Смолия; Примеч. В.М. Рычки; А.И. Гуржия. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.
13. Грушевський М.С. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти / М.Грушевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 5-54.
14. Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 267-402.
15. Грушевський М.С. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 17-35.
16. Грушевський М.С. Україна. Історія / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 274-335.
17. Грушевський М.С. Українська справа в її історичному розвитку / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 312-338.
18. Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895-1900)». – С. 466-490.
19. Грушевський М.С. Шведсько-український союз 1708 року / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 123-134.
20. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль-Львів, 1996. – 328 с.
21. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В.Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 463-523.
22. Мельник Л.Г. Гетьман Богдан Хмельницький у вітчизняній історіографії / Л.Г.Мельник. – К.: РВЦ «Київський університет», 1997. – 72 с.
23. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX+890 с.

24. Плохій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура / С.Плохій // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 775-795.
25. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В.С. Степанков /. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.
26. Смолій В., Степанков В. Проблеми Української революції XVII століття у висвітленні Михайла Грушевського / В. Смолій, В. Степанков // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 1998. – №1-4 (136-139). – С. 122-134.
27. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков . – К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
28. Чухліб Т. Проблема ратифікації Переяславсько-московських домовленостей 1654 року / Т.Чухліб // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 764-774.
29. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) / О.Ясь // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 524-604.

И.И.Диптан

Михаил Грушевский о национально-государственной идее в период украинской революции («Хмельниччина»: 1650–1657 годы)

Объектом рассмотрения является идея национально-государственного бытия украинства в эпоху «Хмельниччины» в научном наследии М. Грушевского, а предметом – воплощение ее в перетрактациях гетманских дипломатов с послами соседних государств, соглашениях Войска Запорожского с последними в течении 1650–1657 годов. Научная значимость и актуальность наследия выдающегося отечественного историка обосновывается сравнением его суждений и выводов с размышлениями авторитетных современных исследователей эпохи Богдана Хмельницкого.

Ключевые слова: М. Грушевский; Б. Хмельницкий; Украинская революция XVII в.; Хмельниччина; казачество, Речь Посполитая; Ян II Казимир, Ислам-Гирей III; Украинская государственная идея, Украинско-московский договор.

Iryna Diptan

Mykhailo Hrushevskyi about a nationally-state idea in a period of Ukrainian revolution («Khmelnychchyna»: 1650-1657 years)

The object of consideration is an idea of nationally-state existence of Ukrainians in a day of “Khmelnychchyna» in M. Hrushevskyi’s scientific work, and the subject – its display in hetman’s and his diplomats’ interpretation with the row of encroachments of the other states, in agreements of Zaporizhian Host with the last-mentioned states during 1650-1657 years.

The analysis of scientist’s vision on the key problems of Ukrainian revolution of the determinate period enables the row of conclusions. Firstly, M. Hrushevskyi convincingly affirms that the «Muscovite vector» was one of the directions of B. Khmelnytskyi’s multivectorial diplomacy that in the geopolitical situation of that time became determinative. Secondly, in scientist’s understanding «The Treaty of Pereyaslav» (association of Ukraine and Muscovy) included such constituents: the hetman’s and the cossack generals’ verbal arrangement with the Muscovite ambassadors, clamped by the tsar’s word, retold by V. Buturlinthe «B. Khmel’nytskyi’s articles», id est the requirements set in the form of petition to the tsar and resolutions (decrees) of Oleksiy Mykhailovych on these petitions; monarch given charter to Zaporizhian Host. Thirdly, a historian considers that Pereyaslav-muscovite agreement of 1654 foresaw relations which were the nearest to vassalage. Fourthly, a scientist insists on a

necessity to distinguish the real status of Zaporizhian Host in 1648-1657, with formal, legal that was equipped by different agreements. Fifthly, according to the Cossack right (Polish-Lithuanian Commonwealth tradition), agreement signed by a hetman or his authorized persons certainly had to be approved by General Council (General Rada). As a hetman did not promulgate the «articles» then legally an agreement was invalid. Sixthly, M. Hrushevskyi considers 14 points of 1659, given by O. Trubetskoy during Yu. Khmelnytskyi' selecting as a hetman, new «formation», «counterfeit» which forced out this real Ukrainian-muscovite agreement of 1654 from historical legal consciousness of Ukrainian citizenship. Seventhly, scientist accentuates «that taking Ukraine under a high sovereign hand» did not level its sovereignty in general, and in the area of diplomacy – in particular. The foreign policy of Chyhyryn was traditionally based on principles of polyvassalage. Eighthly, in the depiction of outstanding figures of the national past M. Hrushevskyi always follows principle: a historian is not an icon-painter, but captious and honest researcher. In his synthetic works, historical secret services he argues against the idealization of epoch and B. Khmelnytskyi's individuality, pelts him the row of fatal errors, acknowledging that quite a bit of them – were objectively predefined. Ninthly, hypercritically evaluating the hetman and his time, historian certainly concludes: B. Khmelnytskyi remains not only the representative of determinate epoch in life of Ukrainian people but also its main actor, a man really large by his capabilities and acts.

Keywords: Hrushevskyi; Bohdan Khmelnytskyi, Ukrainian Revolution of the XVIIth century.; Khmelnychchyna; the Cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth (Pol. Rzeczpospolita); Muscovy; Ukrainian state idea; Ukrainian-muscovite agreement («The Treaty of Pereyaslav») of 1654.

Тамара Дорохіна

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ КЛУБ «СІЧ» ТА ЙОГО ДИРЕКТОР АНАТОЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ ПРИХОДЬКО (1941–1943)

В окупованій фашистами Україні існувала певна система театральної культури. Замовчування і забуття цього феноменального явища призвело до «білих плям» в історії діяльності культурно-просвітницької сфери Чернігова у повоєнний період. Висвітленню означеної проблеми присвячена представлена стаття. Театральне мистецтво окупованого міста розпочало свою діяльність з клубної організації на базі ідей націєтворення та розбудови самостійної держави. І клуб «Січ» і його наступник – театр ім. І. Котляревського з їхнім незмінним керівником А. М. Приходьком витримали неабиякі випробування протягом усіх років своєї роботи. Приходько, попри тиск, постійний ризик, який міг спричинити загрозу його життю, продовжував працювати, уберіг колектив театру від репресій та вивезення на примусові роботи у Німеччину. У статті представлені матеріали кримінальних справ А. М. Приходька, Ф. І. Піпи, І. В. Курача, Г. Д. Ребенка та ін., свідчення їхніх фігурантів.

Ключові слова: окупація, клуб, театр, культура, націоналізм, репресії, реабілітація.

«Театри окупованої України – одна з найбільш табуїзованих сторінок нашого минулого, яку навіть не фальсифікувала радянська наука, а, побоюючись, взагалі не зважала на неї» – пише у своїй монографії «Театр, захований в архівах» український мистецтвознавець Валерій Михайлович Гайдабура. Він справедливо наголошує: «ТОУ – частина історії української нації в часи другої світової війни...», проте «тільки з початком 90-х років у працях українських істориків можна зустріти згадки про театралізоване життя в окупованій фашистами Україні»¹. Валерій Михайлович робить посилання на статтю «Доля української культури за «нового порядку» в журналі «Український історичний журнал» за 1993 р. доктора історичних наук Михайла Васильовича Ковалю, цитує літературознавця, журналіста-публіциста Ігоря Бондара-Терещенка, який у статті «Музика на Лейбштандартенпляц» у журналі «Український засів» за 1992–1993 рр. «сміливо бере під захист працівників культури і мистецтва, котрим довелося жити і творити в окупації: «Сьогодні дехто каже про їхнє «коляборанство», забуваючи про те, що всі вищезгадані митці – поети, художники, науковці – виконували під ту пору лише власний обов'язок перед Україною: бути з її народом, працювати задля нього попри всі політичні негаразди власного існування»². Гайдабура на документальних матеріалах, свідченнях учасників театрального процесу в період німецько-фашистської окупації України відтворює історичні реалії та творчу долю митців, які спромоглися підняти театральну діяльність до рівня могутнього фактора патріотизму, духовного захисту народу, адже «візьмемо до уваги те, що в цей час на всій території України багатомільйонний народ залишається без театру,

© Дорохіна Тамара Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Навчально-науковий Інститут історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка).

а якщо мовити більш жорстко, його покинув рідний театр (подібну ситуацію важко «приміряти», наприклад, до окупованих країн Європи). У цих умовах народ вчиняє подвиг – створює новий національний театр, новий і за структурним формуванням, і за ідеями»³.

Темі окремого театру окупованої України присвячена стаття провідного бібліотекаря Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка Людмили Валентинівни Студьоновой «Театр окупованого Чернігова 1941–1943 рр. Актор В. П. Ігнатенко (1920–2007)». Авторка, представляючи творчий шлях народного артиста України Володимира Пимоновича Ігнатенка, велику увагу приділила діяльності клубу «Січ» в м. Чернігові і, створеного керівниками клубу, українського театру ім. І. Котляревського у період 1941–1943 рр. Із статті дізнаємося, що «Чернігівських артистів війна застала на гастрольях в Орлі, старовинному російському місті. На загальних зборах було вирішено, що театр припиняє свою роботу. Того ж дня були створені три концертні бригади, котрі вирушили на фронт. Решта акторів, серед яких був Василь Хмурий, дісталася Чернігова і незабаром увійшла до складу партизанського з'єднання під командуванням Олексія Федорова. Актори Василь Хмурий, Василь Коновалов, Дмитро Ісенко створили тут партизанський театр «Смерть фашизму!». Актори показували уривки з п'єс, власні одноактівки, читали вірші, співали і танцювали... Одночасно актори були діючими бійцями партизанського з'єднання»⁴.

Як розвивалися події, пов'язані з окупацією Чернігова, можна дізнатися з книги колишнього генерал-майора німецько-фашистської армії Альфреда Філіппі «Припятская проблема. Очерк оперативного значения Припятской области для военной кампании 1941 года»: «... 6-я и 2-я армии смогли вступить во взаимодействие на западном берегу р. Десна. 8 сентября Чернигов, наконец, пал, и в соответствии с вышеприведенной директивой штаб группы армий «Центр» отдал приказ 2-й армии наступать своим северным крылом на рубеж Нежин, Борзна»⁵. Проте в документальній літературі офіційною датою окупації міста вважається 9 вересня 1941 р. Так, в студії «Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941– 1945 гг.)» представлено «Донесение штаба 5-й армии командующему Юго-Западным фронтом о положении на черниговском направлении. 9 сентября 1941 г.», де зазначено: «45-я и 62-я стрелковые дивизии, ведя тяжелые бои с частями 134-й и 17-й пехотных дивизий, в 11.00 9 сентября оставили Чернигов и, вследствие взрыва переправ в районе Чернигова, вынуждены были прорываться вдоль западного берега реки Десна...». Детальний розгляд окупаційного режиму на Чернігівщині представлений істориками-науковцями О. Б. Коваленком, Р. Ю. Подкурою та О. В. Лисенко у студії «Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали». Запропоновані матеріали у подробицях описують події та життя населення, починаючи з 22 червня 1941 р. Особливу увагу зосереджено на функціонуванні нацистського режиму протягом вересня 1941 – вересня 1943 рр.: Чернігівська область упродовж окупації перебувала в зоні військового підпорядкування, керівництво областю здійснювалося комендатурами оперативного тилового району групи армій «Південь» сухопутних військ Вермахту»⁶.

У роки нацистської окупації поряд з економічною експлуатацією населення, вивозом його на примусові роботи до Третього Рейху, гітлерівці, щоб утвердити протидію радянській політиці, зробили кілька кроків назустріч містянам у релігійній та культурно-освітній сферах. Важливо зазначити, що «після нападу Гітлера на Радянський Союз похідні групи ОУН пішли за німцями на схід з метою утворення місцевих адміністрацій на окупованих територіях. Українські націоналісти, користуючись тим, що німецька влада ще міцно не вкоренилася та плекаючи надію на те, що в умовах окупаційного режиму можна було вести роботу, котра, зрештою, приведе до незалежності України, розпочали організаційну роботу в регіоні. Вони очолювали бургомістрати, управи, старостати, редакції газет, українську допоміжну поліцію та інші установи»⁷.

Заступник редактора чернігівської газети «Українське Полісся» Іван Васильович Курач під час допиту 22 липня 1946 р. у м. Львові повідомив: «К цьому времени в гор.

Чернигов для развертывания оуновской работы прибыли бандеровец ГОНЧАРЕНКО из Галиции и мельниковец СЕМЕНЕЦ из Северной Буковины. Как мельниковцы, так и бандеровцы, главным образом, вербовочную работу проводили среди местной интеллигенции и молодежи»⁸. Про діяльність націоналістів у Чернігові розповідають кримінальні справи архіву УСБУ в Чернігівській області: № 17736 – П, фігурантом якої є Анатолій Михайлович Приходько; № 1938 – ОФ, фігурантом якої є Федір Якович Піпа; № 11980 – ОФ, фігурант – Григорій Дмитрович Ребенок; № 13688 – ОФ, фігурант – Іван Акимович Верхуша; № 365 – ОФ, фігурант – Олександр Васильович Пахолок. Усі названі особи з архівних справ між собою були добре знайомі й співпрацювали у період окупації на культурно-просвітницькій ниві. Так, А.М. Приходько восени 1941 р. прибув у Чернігів і в пошуках роботи, як відомо з його справи, зустрів знайомого по довоєнній роботі у клубі радторгслужбовців журналіста І. В. Курача. Пізніше останній познайомив «безробітного» з перекладачем при міській управі Михайлом Семенцем, представивши Приходька як колишнього клубного працівника, який є підходящою кандидатурою на посаду керівника новостворюваного в Чернігові клубу. У своїх свідченнях під час допитів Курач зазначив: «В мою задачу входило, главным образом, подыскивать таких лиц, которых можно было бы завербовать в ОУН. По моей рекомендации были завербованы следующие жители гор. Чернигова: РЕБЕНОК Григорий, преподаватель Черниговского пединститута, ПРИХОДЬКО – зав. клубом ...»⁹.

Анатолію Михайловичу Приходько майже усе життя доводилося проходити через випробування: великі чи малі. На його біографію наклала відбиток уся історія ХХ ст.: революційні події, світові війни, політика тоталітарного режиму тощо. Народився Анатолій Михайлович 21 лютого 1910 р. в м. Володимир-Волинський у родині офіцера царської армії. У роки Першої світової війни сім'я була евакуйована на батьківщину Михайла Васильовича, батька Анатолія, в м. Городню Чернігівської області. З кримінальної справи № 17736 – П відомо, що після війни Михайло Васильович приєднався до родини, переїхавши в Городню, де отримав посаду коменданта міста. Навесні 1919 р. М.В. Приходько працював у Києві в Міністерстві уряду Скоропадського. Після встановлення радянської влади на території України, «как мне стало известно со слов моей бабушки Олексеекко Марии Петровны,... в связи с чем он (батько. – Авт.) эмигрировал в один из городов Польши. Вместе с ним эмигрировала и моя мать – Приходько Мария Васильевна». Як не дивно, але батьки виїхали без дітей, полишивши їх на утримання рідні. У Городні залишилися: старший брат Анатолія – Олександр (1906 р. н.), сестра Лариса (1914 р. н.). З автобіографії Анатолія Михайловича відомо, що Олександр з родиною проживав у м. Ніжині, працював головним бухгалтером у відділенні «Лензаготторгу». У 1939 р. Олександр помер від туберкульозу. Лариса, за прізвищем чоловіка – Щербініна, до війни проживала в м. Львові, працювала в театрі ім. Лесі Українки акторкою і майстром гриму. У перші дні війни евакуювалася в м. Чернігів, а в кінці серпня 1941 р., у складі червоноармійського ансамблю Будинку Червоної Армії Чернігівського гарнізону, виїхала в глиб країни¹⁰.

З 1917 по 1926 рр. Анатолій навчався в школі м. Городні (7 класів). По закінченні школи, щоб утримувати родину, вимушений був працювати різноробочим. Повну фахову освіту він так і не отримав: уступив у 1928 р. в Чернігівську музичну школу, а в 1929 р. школа закрилася. Творчий хист, захоплення грою на музичних інструментах допомогли влаштуватися на роботу в клуб «Радторгслужбовців» спочатку художником, потім керівником гуртка народних інструментів, а в 1931 р. отримав посаду завідувача клубом. Після служби в лавах Червоної Армії в артполку м. Чернігова (1932–1935) продовжив працювати в культурній сфері: чотири роки був завідувачем клубу Союзу медико-санітарних працівників, одночасно з 1938 р., за сумісництвом, працював учителем класу народних інструментів Чернігівської музичної школи. З нового навчального 1939 року перейшов на постійну роботу в музичну школу, де й працював до початку Другої світової війни¹¹.

23 червня 1941 р. А. М. Приходько призваний в Червону Армію в 419 гаубицький артполк 187 стрілкової дивізії 21 армії, «в которой я прослужил в должности

командира отделения тяги до 20–25 сентября 1941 года»¹². Документальні джерела Другої світової війни зазначають, що 21 армія загинула в боях у вересні 1941 р.¹³. У протоколі судового засідання кримінальної справи Приходько від 16 червня 1944 р. запротокольовано: «В августe 1941 стали отходить с боями. Материальную часть почти всю утратили. Мне в одиночку удалось выбраться из окружения, но уйти от немцев к своим не удалось, несмотря на мои к этому попытки. У меня был на вооружении карабин, который я бросил. Попал я в окружение между 15 и 20 сентября 1941 г. Около месяца я скрывался в Нежине (у Ніжині Приходько переховувався в квартирі дружини брата Людмили Єфімівни Приходько. – Авт.). Когда убедился, что уже нет никакой возможности пробираться к своим, я пошел в Чернигов... Пришел я туда в октябре м-це 1941 г. Сначала ничего не делал, был в состоянии морального упадка»¹⁴.

Через місяць після повернення в Чернігів Приходько випадково зустрів знайомого журналіста Курача, який працював у редакції місцевої газети¹⁵. Дізнавшись, що він займає посаду заступника редактора, Приходько звернувся з проханням допомогти з працевлаштуванням, на що Курач відповів: «Вы зайдите в редакцию, работа вам найдется... На второй день, как договорились с Курачем, я пришел в редакцию газеты, после чего в течении нескольких дней выполнял некоторые хозяйственные работы при редакции. По указанию Курача вместе с завхозом редакции Головченко я свозил в помещение редакции отпущенную горуправой мебель, за отдельную плату я вырезал на линолиуме название газеты»¹⁶. Посаду редактора «Українського Полісся» з листопада 1941 р. по квітень 1942 р. обіймав Федір Якович Піпа, «уродженець Уманського повіту Київської області, до війни працював у редакції львівської газети «Вільна Україна»¹⁷. На той час «Українське Полісся» активно використовувалося ОУН для своєї пропаганди. Ф. Я. Піпа друкувався в газеті «...под псевдонимом – «Ф. Полисский», писал националистические статьи, в которых призывал население к борьбе за соединение «Самостийной Украины»¹⁸. Переважна частина співробітників газети були членами ОУН(м). У студії журналіста, краєзнавця Олександра Ясенчука «Українська справа на Чернігівщині: 1941–1944 рр.» вказано, що газета займала українську позицію та боролася за українську справу, зберігаючи тяглість поколінь – борців за Україну. Так, у статті за 2 листопада зазначено, що найвищою емблемою України є золотий тризуб на блакитному полі щита і жовто-блакитний прапор. У тому ж номері у статті за підписом Петра Олійника вказано «...На полі кривавого змагання зложили своє життя велетні наших визвольних змагань отам. Симон Петлюра, полк. Євген Коновалець...». Яка любов до України, але й яка наївна віра у зміни, віра у брунатного окупанта, який через кілька місяців знищить усіх цих журналістів-патріотів. Але статті, що публікувалися в газеті в ті далекі часи 1941 року, дивним чином перегукуються з текстами, написаними нашими сучасниками в 1991 чи 2001, та ж віра, та ж любов до України але, й та ж наївність. З «Українського Полісся» ми довідуємося про активізацію української інтелігенції, організованої фракціями ОУН(м) та ОУН(б) на ниві спільної української роботи, зокрема про відродження в області «Просвіт». У ст. Петра Криниць: «Любов до нації» від 23 листопада 1941 р. зазначається: «Просвіти повинні займатися виключно культурними справами в селах та містах... Вони організовують та керують співочими, драматичними, музичними і іншими гуртками, влаштовують наукові доповіді, літературні вечори...»¹⁹.

«Українське Полісся» від 10 грудня 1941 р. (№14) надрукувало статтю «Культурне життя Чернігова», де повідомляється: «У Чернігові вже створено клуб «Січ», що об'єднує мистецькі сили та українську молодь. При клубі є музична, драматична, літературна, спортивна, хореографічна секції. Незабаром почнуть працювати кіно-театр та бібліотека. Працівники клубу «Січ» звертаються до талановитої молоді та всіх, хто любить українське мистецтво, з закликом об'єднуватися навколо цього клубу і спільними силами відроджувати мистецьке життя Чернігова»²⁰. Стаття підписана «Приходько», проте у протоколі судового засідання зафіксовано, що Анатолій Михайлович категорично заперечував написання даної замітки, запевняв, що з надрукованого тексту йому належить тільки звіт про роботу клубу²¹. Наступна газетна стаття невідомого автора, присвячена діяльності клубу, вийшла 17 грудня 1941 (№17)

і носила назву «Хороший початок»: «Небагато минуло часу, відколи створено клуб «Сич», але вже навколо нього, при енергійній діяльності п. Приходька, завідуючого клубом, почали об'єднуватись розпорошені досі мистецькі сили Чернігова...»²².

Отже, А. М. Приходько планував улаштуватися «на роботу художником в редакцію...», проте, в редакції «Українського Полісся» «в этот же день познакомился с Семенцем Михаилом, который предложил открыть в гор. Чернигове Украинский клуб под названием «Сич»»²³. «На следующий день после моего знакомства с Семенцом, мы вместе с ним составили ходатайство с изложением целей открытия клуба, вместе ходили к старосте горуправы Азарову, от которого получили согласие на открытие клуба. ...ходатайство об открытии клуба: «В целях популяризации украинского национального искусства есть потребность организовать в городе Чернигове клуб, в состав которого входили бы группы: театральная, вокальная, хореографическая, оркестровая и др., могущие популяризовать среди населения города Чернигова украинское национальное искусство. Инициативу в организации такого клуба беру на себя я, за что перед вами несу полную ответственность». Подписано ходатайство было только мной (Приходько. – Авт.)»²⁴. Під час судового засідання Приходько констатував, що ще до його втручання в організацію роботи клубу «в газете уже были опубликованы цели и задачи клуба»²⁵.

А. М. Приходько «...со второй половины ноября 1941 года по сентябрь месяц 1943 года являлся директором названного клуба, нужно оговориться, что клуб «Сич» в конце 1942 года был реорганизован в театр и стал называться сначала театральным объединением, а в последствии, с декабря 1942 года, стал профессиональным театральным объединением, принял название театра им. Котляревского, но продолжал ту же деятельность, что и под названием «Сич», т.е. ставить спектакли и концерты»²⁶. Як зазначалося раніше, «инициатором клуба «Сич» является Семенец Михаил, поскольку первичные указания об организации и открытии клуба я (Приходько. – Авт.) получил от него в ноябре 1941 года. Затем все последующие время Семенец интересовался работой клуба и делал указания о направлении работы»²⁷. Приходько засвідчує, що «...в этот организационный период Семенец внес предложение назвать клуб «Сич»... впоследствии из его разговоров я узнал, что это название Семенцом предложено потому, что в Западной Украине есть националистическая украинская организация под названием «Сич»»²⁸. Майже на всіх допитах слідчі оголошували питання про головне завдання клубу, на що Анатолій Михайлович відповідав практично одне й те саме: «Основной и главной задачей, которую преследовали националисты в лице Семенца и других при создании клуба являлась организация широких кругов молодежи и вообще украинцев вокруг клуба, и воспитании их в духе национализма, а также популяризация националистических идей среди населения города Чернигова»²⁹. Пізніше Семенец обійняв посаду завідувача відділом культури та освіти Чернігівської районної управи.

А. М. Приходько під час допитів пояснював, що прийняв пропозицію Семенця, «потому что считал, что на этой работе я меньше всего помогал немцам»³⁰. Він активно включився у роботу і в короткий термін йому вдалося залучити до клубу близько 50-ти членів. Куратор проекту Семенец наполягав, що треба «чтобы в клубе были только украинцы... активно развернуть работу по вовлечению в члены клуба украинской молодежи...»³¹, проте в колективі працювали й росіяни (не менше 10-ти чоловік). Навіть серед керівників театру було троє росіян і двоє українців. «С самого начала художественным руководителем был Любимов Григорий Владимирович, режисером была Бравирская Евдокия Орестовна, руководитель вокальной части была Захаренко Дарина Петровна, руководителем хореографии – Тимченко Мария Андреевна, а позже Реляев Павел Трофимович, руководитель музыкальной части была Владимирская Нина Федоровна, а затем Курдюмов Анатолий Николаевич, помощник режисера Дольникова Валентина Никитична. Клубными активистами являлись: Пинчук Леонид – житель Чернигова, лет 22; Булах Михаил – лет 25, житель Чернигова; Игнатенко Владимир Пимонович, лет 25; Ключицкий Алексей Григорьевич, лет 20; Клинов Николай Ильич; Жукоцкая Валентина Степановна – жена Ключицкого. ... Привлечение этих лиц к работе относится к ноябрю 1941 года»³².

При відкритті клубу були проведені збори членів колективу. Семенець під час свого виступу оголосив завдання клубу, вказав, що основною метою є популяризація українського мистецтва та культури. Подальше спілкування Семенця з колективом клубу, по суті, зводилося до роз'яснення, що головним для українців є об'єднання заради боротьби за свою самостійність; театральне мистецтво зближує історично розчленовані гілки українського народу – східну і західну, котрі під час війни можуть перебувати у збройних силах супротивних сторін; діяльність клубу – це процес повернення від культури тоталітарної до традиційної системи культур. Агітаційні бесіди Семенця співпадають з сучасними думками В. М. Гайдабури: «Театр дарує людям, по суті, «підручник» забороненої національної історії, написаний здебільшого мужньою, піднесено романтичною сценічною мовою легенди»³³.

Стаття Б. Аврамовича «Рік творчої роботи» в «Українському Поліссі» від 16 грудня 1942 р. розповідає: «14 грудня минулого року для населення Чернігова було влаштовано перший концерт мистецьких гуртків. Цей день можна вважати початком роботи нинішнього міського театру. В першу річницю свого існування міський театр з гордістю може звітувати про свої досягнення. Тепер у його складі, крім театральної групи, є хоровий ансамбль, солісти-співаки, танцюристи»³⁴.

Щодо дати створення клубу та його розміщення – у документах існують деякі розбіжності. У звітах про роботу клубу, що зберігаються у фондах Державного архіву Чернігівської області, зазначено, що міський клуб «Січ» почав існувати з 19 листопада 1941 р., розміщався «по вул. Хлібопекарській, 10, а всередині грудня це приміщення було передано німецькій установі. Ортскомендатурою було надано друге приміщення по вул. Коцюбинського, 7 (в якому клуб зараз проводить всю підготовчу до вистав роботу). До 1 грудня 1941 року було утворено аматорський театр, духовий і струнний оркестри та згуртовано групу солістів-співаків, читців тощо». У цьому ж звіті зазначено, що перший концерт відбувся 13 грудня «в залі команди української поліції» на Пролетарській вулиці для німецького війська³⁵. У справі Приходька відмічено, що 19 листопада разом з Семенцем вони відвідали німецьку комендатуру, де отримали дозвіл на відкриття клубу. Далі у справі зазначається, що офіційне відкриття клубу відбулося 31 грудня 1941 р. по вул. Воровського, 10. За цією адресою проводилися переважно репетиції, а спектаклі ставилися у приміщенні школи по вул. Войкова. З січня 1942 р. клуб розміщався в Казанській церкві по вул. Коцюбинського, 7, де перебував до кінця 1942 р.³⁶ У статті «Культурне життя Чернігова» газети «Українське Полісся» від 10 грудня 1941 р. зазначається, що клуб створено на початку грудня 1941 р. Оголошення репертуару міського театру ім. І. Котляревського, представлене у студії В. М. Гайдабури «Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944)», де під назвою театру, в дужках, оголошено, що театр «почав працювати 14 грудня 1941 р.»³⁷.

А. М. Приходько мав значну підтримку з боку членів ОУН, які обіймали керівні посади у Чернігові і містах області. Це: Олекса Похолок – начальник обласної поліції, вирішив питання про надання приміщення для проведення театральних постановок (приміщення обласної поліції); Степан Тураш – його заступник, всіляко сприяв роботі театру; начальник міської поліції Дорот, вирішував питання щодо транспорту; Павло Дюбко – староста Чернігівської районної управи, два рази надавав за рахунок бюджету райуправи матеріальну допомогу загальним обсягом 10 тис. крб; заступник начальника біржі праці в м. Ріпки Пінчук, надавав списки кандидатів для запису в театральну групу (два списки по 25 чоловік), критерієм відбору була не наявність таланту, а національна зорієнтованість; інспектор відділу культури і освіти Григорій Ребенок (пізніше староста міської управи), сприяв вирішенню організаційних питань та затвердженню репертуару; завідувач відділу культури та освіти міської управи Степан Баран-Бутович, затверджував репертуар клубу, підписував звіти; начальник Остерської районної поліції Олексюк, організовував гастролі клубу в м. Остер. Завдяки їм були вирішені проблеми приміщення, транспорту, матеріальних потреб клубу, набору людей у театральні групи, затвердження репертуару, гастрольних поїздок. «При допомозі з боку керуючих міських установ в клубі зосереджено

речі елементарного обладнання. Здобуто необхідні музичні інструменти, частину декорації, костюми, театральну та нотну літературу, виготовано бутафорські речі та необхідне найпростіше сценічне обладнання»³⁸.

У розділі «Функціонування нацистського режиму в Чернігівській області» студії «Чернігівщина в роки нацистської окупації» представлена «Подяка німецькому військовому командуванню за сприяння у відкритті храмів та культурно-мистецьких закладів. 1942 р.», де мова йде про досягнення в галузі культури, а саме: «...слід відзначити організацію клубу «Січ», силами якого влаштовуються вистави та концерти для війська і місцевого населення»³⁹. Глядачі мали можливість дивитися вистави за вітчизняними класичними п'єсами, насичені народними мелодіями, а також слухали лекції з історії України з використанням західноукраїнських видань історичних книжок, які роздавав Михайло Семенець.

А. М. Приходько регулярно звітував про роботу клубу керівництву відділу культури та освіти, друкувався в «Українському Поліссі» з аналізом роботи колективу. Зміст планів і звітів про роботу клубу (театру), які зберігаються в ДАЧО, дозволяє констатувати ретельну підготовку та цілеспрямованість роботи керівництва. Планувалося представлення публіці різноманітних творів вітчизняної, європейської драматургічної і музичної класики, народних пісень і танців. З грудня 1941 р. у клубі працювали аматорський театр, духовий і струнний оркестри, група солістів-вокалістів та читців. З квітня 1942 р. при клубі починає працювати ляльковий театр. Поступово у клубі налагоджувалася студійна робота: читалися лекції з історії театру, світової драматургії, міміки і техніки мови; проводилось практичне навчання накладати грим, працювати над відтворенням образу, грати етюди; вокалісти опановували техніку співу; «тренаж та вправи з лялькою; вивчення рухів ляльок та динамічних засобів лялькової вистави; обговорення та використання досвіду пророблених вистав» тощо⁴⁰. При плануванні роботи на квартал Приходько обов'язково ставив перед собою та колективом завдання по удосконаленню майстерності. Так, план на другий квартал 1942 р. розпочинається: «В II кварталі 1941 р. ставиться за мету, шляхом удосконалення організації та покращення якості мистецької роботи, наблизити мистецькі відділи клубу до професійних закладів»; план на третій квартал – «...Міський Клуб ставить за мету найефективніше використання всіх наявних мистецьких засобів для показу населенню Чернігова, німецькому війську та на периферії найкращого, відповідно до своїх можливостей театральнo-естрадного репертуару з українського та європейського сценічного мистецтва»⁴¹. У вересні 1942 р. газетна стаття Приходька констатувала піднесення художніх можливостей клубу, переростання його в професійний театр. У звіті за 3-й квартал 1942 р. повідомлялося: «кількість працівників клубу налічує 41 чоловік, з них 11 осіб відноситься до керівного та адміністративно-технічного персоналу та 30 чоловік до художнього складу». Повідомляється, що духовий оркестр перейшов на роботу до «Schutzbataillon»; розпався оркестр народних інструментів; до складу театральної трупи залучено досвідчену акторку Валентину Микитівну Дольнікову; репертуар поповнився українськими класичними виставами; репертуар хору і соло поповнився українськими та російськими народними піснями; в репертуарі танцювальної групи – українські народні, комічні та пародійні танці. «Для вистав використовувалось приміщення поліції (Schutzbataillon). Приміщення для театру ремонтується, буде закінчене в IV кварталі 1942 р.»⁴². «Список штатних працівників Чернігівського клубу «Січ» на 1 листопада 1942 року» з вказанням року народження, місця народження, освіти, професії, стажу роботи по спеціальності, партійністю та адресою проживання нараховував 35 членів. Список підписаний «головою клубу – Приходько», затверджений підписом «20/XI 42. С. Б. – Бутовичем» з коментарем, який також підписаний завідувачем відділом культури та освіти Чернігівської районної управи: «Голова клубу заявив, що за політичну благонадійність кол. комсомольців він особисто ручається, про що їм заявлено відповідним органам поліції»⁴³. У плані на четвертий квартал 1942 р. Приходько знову акцентує увагу на організаційній роботі: «...ставиться остаточно за мету підготувати художній склад до вимог професійного театру та встановивши наявним акторам категорії і по можливості поновити склад

акторів новими досвідченими кадрами – перевести клуб на рейки професійного мистецького закладу», удосконалювати студійну роботу тощо⁴⁴. Звіт про роботу клубу в четвертому кварталі А. М. Приходько представив 13 січня 1943 р. У ньому вказана кількість працівників: 42 чол., з них – 3 сумісники; до керуючого складу – 5 чол., з них 1 по сумісництву; до художнього – 28 чол., з яких 2 по сумісництву; до адміністративно-технічного складу – 9 чол.; у кількості відділів змін не відбулося. У звіті зазначена кількість представлених вистав та концертів – 25, поповнення репертуару клубу творами українського мистецтва тощо. Керманич зазначив, що 31 грудня 1942 р. спектакль «Ой, не ходи, Грицю», за п'єсою Смотрицького, проходив у відремонтованому приміщенні театру⁴⁵. Остання стаття, представлена в червні 1943 р., присвячена критичному огляду роботи театру ім. І. Котляревського. У газеті «Український кур'єр» від 17 серпня 1943 р. вийшла стаття С. Левченка «Міський театр»: «За перше півріччя 1943 року театр дав для населення міста 63, для німецького командування – 34 концерти і вистави. Окремо для вербованих до Німеччини дано 5 концертів, для поліції – 2, для підприємств міста – 4 і для дітей – 19. Зроблено 12 виїздів на райони, де колектив виступав з різноманітною концертною програмою»⁴⁶.

Про дисципліну в колективі дізнаємось із свідчень акторів театру, які викликалися як свідки у процесі ведення слідства, а також під час засідання суду: М. І. Клинцов, М. А. Тимченко, В. П. Ігнатенко, В. М. Дольнікова, М. П. Ледова. Безпосередньо актор Клинцов зазначив, що він росіянин, але «пожалуватися на якісь-либo притеснення со стороны Приходька не могу. Некоторым актерам Приходько не нравился... В коллективе театра было много комсомольцев и все об этом знали, но никто никого не выдал». Акторка Тимченко засвідчила, що «знала Приходька, как порядочного человека. С начала организации клуба он был очень хорош. ...У меня с ним были крупные ссоры на деловой почве. ... Приходько многих из нас выручил от отправки в Германию». Актор Ігнатенко у своєму виступі повідомив: «В начале работы отношения с Приходько у меня были хорошие, хотя... он меня больного заставлял работать. ...националистических тенденций в руководстве Приходька клубом и театром я не замечал. В репертуаре были вещи Чехова, Островского...»⁴⁷. Акторка, помічник режисера Дольнікова розповіла, що «...лично я никаких неприятностей от Приходька не имела... Приходько сказал, что бы мы разобрали по домам театральные костюмы, которые немцы могли увезти. ... Режим в театре, я считаю, был обычным»⁴⁸. З опитаних акторів у справі відверто негативний відгук в адресу Приходька представлений тільки акторкою Ледовою, яку було звільнено з роботи у серпні 1943 р. за відмову їхати на гастролі в м. Рівки з причини відсутності грошей⁴⁹. Звільнення Ледової самі актори коментували по-різному. Клинцов вважав, що працівник відмовився виконувати свою роботу – його звільнили. Ігнатенко сам мав зауваження з боку керівника: у квітні 1943 р., будучи виконавцем головної ролі у виставі, нікого не попередив про хворобу і не з'явився в театр, «после чего за 30 мин. до начала за ним послали и привезли в театр...»⁵⁰. Коментуючи цей випадок, Ігнатенко повідомив, що Приходько погрожував акторам: «Если не хотите работать, то я отправлю вас в Германию»⁵¹. На суді майже всі актори засвідчили, що Приходько з часом почав «много пить», «проявлять грубость». Тимченко припускала – «по-видимому он тоскавал по семье...», що спричиняло таку поведінку. Окрім цього, Клинцов, Ігнатенко, і Тимченко повідомляли про зневіру Приходька у Червону Армію: «она оказалась не так сильна, как думали», «...там много предателей и жуков, и он с ними дела иметь не будет», «... сопоставлял (німец. техн. – **Авт.**) со слабой техникой Красной Армии». Актори відмічали, що А. М. Приходько був суворим і вимогливим керівником, тримав жорстку дисципліну, не визнавав жодних причин, які могли вплинути на життєздатність колективу. Можливо, це й допомогло уникнути актуальних проблем: ніхто з підлеглих А. М. Приходька не був репресований чи вивезений на примусові роботи до Німеччини. У своєму виступі під час судового засідання Приходько пояснював, що «резкости» і «грубости» в адресу акторів дозволяв собі тільки в тому випадку, «когда это было на пользу дела». Стосовно «режиму» – директор наголошував, що «части работников режим не нравился, а другая часть его поддерживала»⁵².

Недовго тривало українське відродження в період окупації. У січні-лютому 1942 року німецька влада арештувала та знищила багатьох як членів фракцій ОУН(м) чи ОУН(б), так і звичайних патріотів, які легально працювали в різних установах. З весни 1942 р. розпочинаються репресії нацистів проти українських націоналістів у Чернігові.

У березні 1942 р. А. М. Приходько був викликаний до офіцера «СД», який прибув з Києва, оскільки на той період у Чернігові ще не було створено службу безпеки рейхсфюрера. «Этот офицер допрашивал меня по вопросам структуры клуба, характер его деятельности, его состав...». Багато питань офіцер задавав відносно назви клубу, про однойменну молодіжну організацію в західній Україні тощо. Допити нацистів про роботу клубу (театру) продовжувались і надалі. Основні питання стосувались: хто організував клуб, які основні завдання клубу, що відомо про Семенця та організацію українських націоналістів і т. п. Так, у листопаді 1942 р. директора знову викликали на допит до начальника німецької жандармерії «СД» майора Бродбека, «который допрашивал меня... по вопросам работы театра, его репертуара и его личного состава...». З питання роботи театру Приходька викликали в січні 1943 р. Останній допит у штабі поліції «СД» відбувся в червні 1943 р., «...обер-лейтенант Башевитц спрашивал меня также о работе театра в прошлом и настоящем, потребовал у меня список личного состава театра, программу работы театра...»⁵³.

Михайла Семенця також неодноразово викликали на допити, які проводив очільник «СД» німецький офіцер Бродбек. Після тих викликів у березні (квітні) 1942 р. Михайло Семенець раптово зник. У жодній, з попередньо оголошених кримінальних справ, не згадується в подальшому прізвище Семенця. «После отъезда Семенца контроль за деятельностью клуба осуществлял «Отдел культуры и просвещения в лице Баран-Бутовича Степана Гавриловича, который требовал, как планы работ, так и отчеты»⁵⁴.

У кінці грудня 1941 р. Іван Курач, Федір Піпа, Григорій Ребенок, Павло Дюбко «...за националистическую деятельность были арестованы немцами, но через некоторое время были освобождены и все восстановлены на прежних местах работы»⁵⁵. Штатний літературний працівник газети «Українське Полісся» Петро Криниця, автор віршів націоналістичного характеру в лютому 1942 р., передчуваючи арешт, таємно виїхав з Чернігова в невідомому напрямку. З початком весни 1942 р. всіх фігурантів, оголошених вище справ, за активну націоналістичну діяльність служба «СД» знову почергово арештувала. Так, заступник начальника обласної поліції Степан Тураш та староста райуправи Павло Дюбко – арештовані в березні 1942 р., тривалий час утримувалися під вартою в Чернігівській тюрмі, пізніше були розстріляні; працівники «Українського Полісся» Федір Піпа, Іван Курач арештовані у квітні 1942 р., тривалий час відсиділи в Чернігівській тюрмі; староста міської управи Григорій Ребенок арештований 15 травня 1942 р., – у тюрмі перебував близько трьох місяців; поліцай Іван Верхуша – в серпні 1942 р., 5 місяців знаходився під вартою тощо.

За вказівкою німецької влади клуб «Січ» у кінці 1942 р. був реорганізований у професійне театральне об'єднання, пізніше – перетворений на міський театр ім. І. Котляревського⁵⁶.

Перед приходом Червоної Армії А. М. Приходько передав повноваження керівника театру помічниці режисера Валентині Микитівні Дольніковій⁵⁷. За її свідченнями, було прийнято рішення: «... чтобы никто не отвечал сожгите все документы театра». Дольнікова збрала всі особові справи, документи театру і віднесла до сторожа Аркадія Антоновича, який повинен був їх спалити⁵⁸. Проте деякі документи вціліли і зберігаються у фондах ДАЧО. Це три плани на другий, третій і четвертий квартали 1942 року та п'ять звітів про роботу Чернігівського клубу «Січ» станом на 1 квітня 1942 року, за другий, третій, четвертий квартали цього ж року і «Звіт до річниці визволення Чернігова», завізований Баран-Бутовичем 03.09.1942 р. Деякі документи оформлені від руки, інші – на друкарській машинці, всі написані українською мовою за підписом А. М. Приходька, деякі з них завізовані завідувачем відділу культури та освіти Чернігівської міської управи С. Г. Баран-Бутовичем⁵⁹. Окрім того, щоб німці

не евакуювали з собою театр, А. М. Приходько наказав акторам розібрати по домівках костюми та декорації. Стосовно поведінки Приходька на передодні приходу Червоної Армії, то за свідченнями Дольнікової: «Приходько в последние дни немецкой оккупации не решался: ехать ему с немцами или не ехать. Мы ему говорили, что если он ничего не чувствует за собой, то надо оставаться»⁶⁰. Анатолій Михайлович прийняв рішення не евакуюватися з німцями, а залишатися в Чернігові. Є у справі зізнання, що він ховався у партизан: прибув до них за тиждень до приходу Червоної Армії. Командир загону надав доручення «вернуться в Чернигов и найти власовцев, чтобы войти с ними в контакт с задачей отказа от войны и перехода на сторону Красной Армии и кроме этого разведать обстановку от Чернигова до партизанского отряда. Я это задание выполнил постольку поскольку, а обстановку разведал»⁶¹.

8 жовтня 1943 р. вийшла постанова УНКДБ в ЧО піддати арешту та обшуку Анатолія Михайловича Приходька, а 15 жовтня 1943 р. Народний комісаріат Державної безпеки УРСР видав «ОРДЕР № 7» на проведення арешту та обшуку вище названого громадянина. З цього часу розпочалися тривалі виснажливі дні й ночі допитів, погроз, шантажу... У постанові про пред'явлення звинувачення від 19 жовтня 1943 р. зазначено, що А. М. Приходько, «в период оккупации состоял в националистической организации и являясь ее членом проводил агитационную работу в духе украинского национализма путем постановки спектаклей и пьес...»⁶². Проте, протягом усіх допитів під час ведення слідства та у процесі судового засідання Анатолій Михайлович відкидав будь-які звинувачення його в націоналізмі. «Членом организации националистов я не был. Никаких обязательств перед организацией националистов на себя не принимал». Відповідаючи на питання стосовно значка «Тризуб», він пояснював: «Значек националистический мне в январе 1942 года предложил Курач. Я знал, что значок ни к чему не обязывает и носил его не больше 2-х недель»⁶³.

Звинувачувальне заключення від 27 квітня 1944 р. у кримінальній справі А. М. Приходька констатує: «По заданию националиста Семенца, в декабре 1941 года Приходько организовал в г. Чернигове клуб «Сич», в основу которого была положена задача воспитания широких кругов украинской молодежи в националистическом духе и популяризация националистической идеи среди населения. Это задание Приходько выполнил»⁶⁴. Доля багатьох активних діячів культурно-просвітницької сфери та тих, хто їх підтримував у період окупації Чернігова, визначилася уже до кінця війни: С. Тураш (заступник начальника обласної поліції) та П. Дюбко (староста Чернігівської районної управи) у 1942 р., як зазначалося вище, були розстріляні німцями як націоналісти; І. Курач (заступник редактора газети «Українське Полісся») та Ф. Піпа (редактор газети «Українське Полісся») – розстріляні НКВД; Г. Ребенок (голова Чернігівської районної управи, завідуючий відділом «Просвіти» при Чернігівській міській управі, співробітник газети «Українське Полісся») – «подвергнуты ссылке на каторгу сроком на 20 лет»; І. Верхуша (поліцай) арештований у жовтні 1943 р., засуджений на 10 років позбавлення волі, помер в серпні 1945 р.; С. Баран-Бутович (завідуючий відділом культури та освіти Чернігівської міської управи) – розстріляний за співробітництво з німцями у січні 1944 р.

В останньому слові Анатолій Михайлович визнав свою провину і попросив суд дати йому можливість виправдати себе у рядах Червоної Армії.

Вирок судового засідання від 16 червня 1944 р. по звинуваченню А. М. Приходька у злочині, передбаченому ст. 54-1⁶ УК УРСР, виголошував: «... на основании ст. 54-1⁶ УК УССР с дополнением к нему ст. 44 Ук УССР лишить свободы на 10 лет с исполнением в исправительно трудовых лагерях, с поражением в правах на основании п.п. а, б, в ст. 29 Ук УССР сроком на 5 лет, без конфискации имущества за отсутствием такового у подсудимого»⁶⁵.

З особової справи відомо, що А. М. Приходько звільнений 27 вересня 1953 р. (10 років). Після відбуття терміну покарання місцем проживання зареєстровано Кемінський район Чуйської області Киргизької РСР. Реабілітований Анатолій Михайлович Приходько 28 жовтня 1996 р. У заключенні, підписаному й затвердженому представниками керівництва прокуратури Чернігівської області, зазначено: «В про-

цессе расследования дела объективных доказательств его (Приходька. – Авт.) вины в измене Родине, а также в проведении какой-либо пособнической деятельности в пользу немцев, не собрано. Работа его в должности руководителя театра, как специалиста не является преступлением, а поэтому осужден Приходько А. М. необоснованно. На Приходька Анатолия Михайловича распространяется действие ст.1 Закона Украинской ССР «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» от 17 апреля 1991 года ввиду отсутствия в его действиях состава преступления»⁶⁶.

Історія клубу-театру, його колективу викликає сьогодні неабиякий інтерес. Складно уявити, що прийшлося витримати людям у складних умовах супротиву, репресій, поневірянь. Зрозумілим постає напруженість стосунків, непорозуміння в колективі, коливання чисельності, плінність кадрів. З огляду на свідчення акторів, сусідів у кримінальній справі А. М. Приходька, фігурантів з інших кримінальних справ, причетних до діяльності клубу (театру) окупованого Чернігова, не складно дійти висновку, чого було варто у таких умовах керувати колективом! Анатолій Михайлович знаходився між трьома «вогнищами»: німці, оунівці, партизанські об'єднання та, мабуть, і містяни мали не єдину думку щодо подій у Чернігові. Зрозумілими стають випадки нервових зривів та пияцтва директора, про що свідчать співробітники театру. Проте головним залишається результат роботи керманіча протягом грудня 1941 – вересня 1943 рр.: колектив працював, забезпечував себе необхідним для виживання, уник репресій та успішно пережив проблему оstarбайтерства.

Діяльність театральної установи німцями сприймалася терпляче, хоча й не припадала до смаку, а радянський режим оголошував її учасників зрадниками, націоналістами, оскільки театри окупованої України були явищем українського національного духу. Складно переоцінити роль театрального мистецтва для населення у атмосфері окупації, воно стає для глядачів своєрідним психокорегуючим актом. Репертуар театру, по можливості, відволікав від горя, п'їтьми, людського відчуження. Репресії щодо митців та тих, хто підтримував культурно-просвітницьку сферу у складний для країни час, з боку гестапо, а після визволення території від німців, з боку радянської влади, отримали належну оцінку. Підтвердженням став Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. Сьогодні історія Чернігівського клубу «Січ» та його незмінного директора А. М. Приходька не залишилися осторонь науково-дослідних студій сучасників. Це черговий раз доводить, що минуле, пов'язане з сьогоденням, а слід людей, долі яких поєднав час крові та тортур, повинен бути ретельно вивченим і висвітленим на «сторінках» нашої історичної пам'яті.

1. Гайдабура В. Театр, захований в архівах : сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944).– К.: Мистецтво, 1998.– С. 65.

2. Там само. – С. 67.

3. Там само.– С. 66.

4. Студьонова Л. Театр окупованого Чернігова 1941–1943 рр. Актор В. П. Ігнатенко (1920–2007) // Сіверянський літопис.– 2009.– № 2–3. – С. 151.

5. Филиппи А. Припятская проблема. Очерк оперативного значения Припятской области для военной кампании 1941 года / Перевод с немецкого Л.С. Азарха. Под редакцией и с предисловием генерал-лейтенанта В.Г. Позняка. М: ИЛ, 1959 (1956). – С. 115–137. Режим доступу: [mexa lib.com](http://mexa.lib.com) Филиппи А. Припятская проблема.

6. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – С.10.

7. Українська справа на Чернігівщині: 1941–1944 // Північний вектор: сіверський історичний портал. Режим доступу: rivnich.info. Українська справа на Чернігівщині: 1941–1944. Північний вектор.

8. Протокол допроса Курача Ивана Васильевича, город Львов, 22 июля 1946 г. /

Махов. Львов: УКГБ., 04.10.1960. С. 4. Режим доступу: avt.org.ua Протокол допроса Курача Ивана Васильевича, город Львов, 22 июля 1946 г.

9. Там само. – С. 6–7.
10. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 17736 – П (А.М. Приходько). – Арк. 37.
11. Там само. – Арк. 38.
12. Там само. – Арк. 8.
13. 187-я стрелковая дивизия – соединение РККА в Великой Отечественной войне. Режим доступа: gk kawwii.ru 187-я стрелковая дивизия.
14. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 17736 – П (А.М. Приходько). – Арк. 84.
15. Там само. – Арк. 85.
16. Там само. – Арк. 44.
17. Українська справа на Чернігівщині: 1941–1944 / Олександр Ясенчук // Північний вектор: сіверський історичний портал. Режим доступу: rivnich.info. Українська справа на Чернігівщині: 1941–1944. Північний вектор.
18. Архів УСБУ в Чернів. обл. Спр. № 1938 – ОФ (Ф.Я. Піпа). – Арк. 2.
19. Українська справа на Чернігівщині: 1941–1944 / Олександр Ясенчук // Північний вектор: сіверський історичний портал. Режим доступу: rivnich.info. Українська справа на Чернігівщині: 1941–1944. Північний вектор.
20. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 17736 – П (А.М. Приходько). – Арк. 73.
21. Там само. – Арк. 85.
22. Там само. – Арк. 72.
23. Там само. – Арк. 15.
24. Там само. – Арк. 45.
25. Там само. – Арк. 85.
26. Там само. – Арк. 48.
27. Там само. – Арк. 34.
28. Там само. – Арк. 25–26.
29. Там само. – Арк. 45.
30. Там само. – Арк. 84.
31. Там само. – Арк. 26.
32. Там само. – Арк. 34–35.
33. Гайдабура В. Театр, захований в архівах : сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). – К.: Мистецтво, 1998. – С. 110.
34. Там само. – С. 84.
35. ДАЧО. Ф.Р. – 3004. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 2.
36. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 17736 – П (А.М. Приходько). – Арк. 34–35.
37. Гайдабура В. Театр, захований в архівах : сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). – К.: Мистецтво, 1998. – С. 59.
38. ДАЧО. Ф.Р. – 3004. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 2.
39. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – С. 237.
40. ДАЧО. Ф.Р. – 3004. Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 4–5.
41. Там само. – Арк. 4, 7.
42. Там само. – Арк. 12.
43. ДАЧО. Ф.Р. – 3004. – Оп. 1. – Спр. 74. – 2 арк.
44. ДАЧО. Ф.Р. – 3004. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 13.
45. Там само. – Арк. 16.
46. Гайдабура В. Театр, захований в архівах : сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). – К.: Мистецтво, 1998. – С. 76.
47. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 17736 – П (А.М. Приходько). – Арк. 86.
48. Там само. – Арк. 87.
49. Там само. – Арк. 60.
50. Там само. – Арк. 16.

51. Там само. – Арк. 63.
52. Там само. – Арк. 85.
53. Там само. – Арк. 9.
54. Там само. – Арк. 34.
55. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 119780 – ОФ (Г.Д. Ребенок). – Арк. 67.
56. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 17736 – П (А.М. Приходько). – Арк. 48.
57. Там само. – Арк. 22.
58. Там само. – Арк. 59.
59. ДАЧО. Ф.Р. – 3004. – Оп. 1. – Спр. 79. – 16 арк.
60. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 17736 – П (А.М. Приходько). – Арк. 87.
61. Там само. – Арк. 13.
62. Там само. – Арк. 19.
63. Там само. – Арк. 85.
64. Там само. – Арк. 77.
65. Там само. – Арк. 88.
66. Там само. – Арк. 101.
67. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 352 с.

In Nazi-occupied Ukraine there was a certain system of theatrical culture. Silence and oblivion of this remarkable phenomenon led to the «white spots» in the history of Chernihiv cultural activities areas in the postwar period. The article is dedicated to this problem. Theater art in occupied city started its activities with the club organization based on the ideas of nation-building and building an independent state. Both the «Sich» club and its successor – I. Kotlyarevskiy Theater (directed by A.M. Prykhodko) faced serious challenges within all the years of work. Despite pressure and constant risk that could endanger his life, Prykhodko continued to work, protected the theater from repression and removal for forced labor to Germany. Article submissions criminal cases and testimonies of A.M. Prykhodko, F.I. Pipa, I.W. Kurach, G.D. Rebenokh and others.

Keywords: *occupation, club, theater, culture, nationalism, repression and rehabilitation.*

Марина Герасько**БАТУРИНСЬКА ПОДОРОЖ І. М. ГОНЧАРА**

У статті розглядається інформація про подорож відомого етнографа І. М. Гончара до Батурина. Описано деякі побутові речі, виявлені колекціонером у місцевих жителів. Досліджено спогади Гончара, записані в його подорожньому щоденнику.

Ключові слова: Батурин, І. М. Гончар, М. І. Шкляр, старовина, етнологія, експонати.

Батурин зі своєю самобутньою культурою завжди вабив до себе як істориків та краєзнавців, так і багатьох поціновувачів старовини. У кінці серпня на початку вересня 2017 року минув 51 рік відтоді, як колишню гетьманську столицю відвідав відомий український скульптор, графік, маляр, етнограф та колекціонер І. М. Гончар. Іван Макарович завчасно ретельно готувався до подорожі. Перед поїздкою він опрацював деякі історичні джерела з минувшини колишньої гетьманської столиці, а саме праці В. Різниченка «З минулого Батурина» та «На могилі придворного гетьманського лікаря Хоми Дусика біля Батурина», а також твір Б. Лепкого «Батурин: Історична повість» та ін. На даний час ці книги зберігаються в НЦНК «Музей Івана Гончара» у відділі «Меморіальна бібліотека І. М. Гончара». Також багато корисного про Батуринщину дослідник знайшов у книзі М. Костомарова «Мазепа та мазепинці»¹.

У своїх спогадах про поїздку до гетьманської столиці Іван Макарович згадував: «Після короткого огляду історичного Батурина мені хотілось більше затриматись в ньому з тим, щоб довідатись від старожилів Батурина про його культуру, етнографію, його долю, а також побувати в Батуринській церкві»². У містечку дослідник познайомився з завідувачем Батуринського музею М.І. Шкляром, який сприяв колекціонеру в пошуках експонатів у місцевих жителів³. У батуринців та жителів його околиць Івану Макаровичу вдалося відшукати кілька світлин, на яких зображено: молоду сім'ю (1905 р.); чоловіка та дівчину в місцевому національному вбранні (20-х рр. XX ст.); батуринське поле (поч. XX ст.); палац гетьмана К. Розумовського; будинок В. Кочубея; пам'ятник П. Прокоповича; учасників співочого гуртка (20-х рр. XX ст.). Саме цю світлину Івану Макаровичу подарували учасники аматорського драматичного співочого гуртка Батурина. Також в містечку етнограф виявив і придбав деякі речі народного мистецтва місцевого походження. Тут він познайомився з жінками Васью Домашенко, Лозовою, Пулинець та ін., які займалися домашнім ткацтвом. Вони виготовляли різні вироби, зокрема килими, рушники, скатерки, а особливо барвисті плахти. У своєму подорожньому щоденнику Гончар зазначав, що раніше в Батурині ткали теж «...полотно, прості рушники, плахти, рядна, постілки, хусточки простенькі та ліжники»⁴. Проте у науково-фондовому підрозділі НЦНК «Музей Івана Гончара» власне батуринських рушників ми не виявили, натомість тут зберігаються 3 рушники кін. XIX ст. з с. Сохачі Коропського р-ну, що неподалік Батурина.

Особливо Івана Макаровича захопило вбрання місцевих жителів, яке було «оригінальне і неповторне, але воно було разом з тим і національне – регіональне, що збагачувало вбрання загально українське своєю відмінністю»⁵. У щоденнику Іван Макарович також зазначав, що ним була придбана сорочка у Попок Варки Онисівни, яку вишивала її бабуся (100 років) за 5 крб.⁶ Ця сорочка й донині зберігається у

© Герасько Марина Олександрівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу науково-просвітницької роботи Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

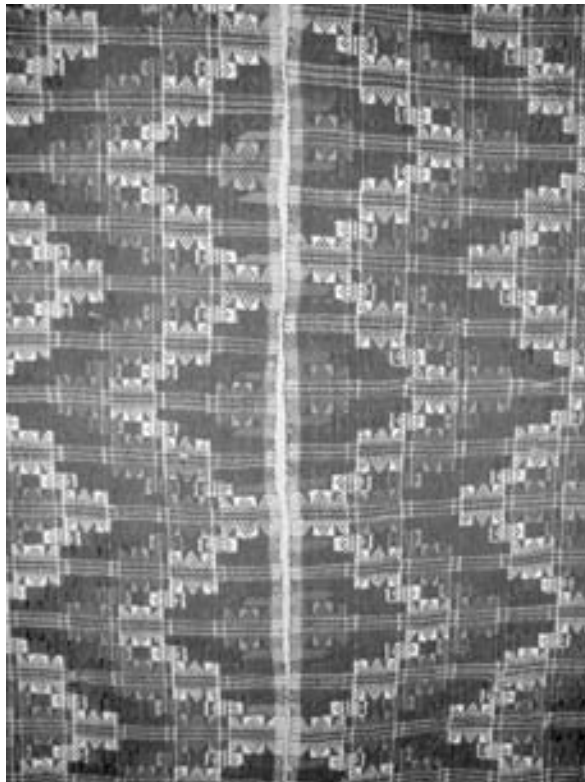
НЦНК «Музей Івана Гончара» у відділі «Тканина» під інв. № 11 КН 366. У інвентарній картці зазначено: «Сорочка жіноча кін. XIX ст., додільна, у дві пілки, розріз пазухи посередині, виріз шиї округлий, комір стоячий, вузенький, рукави уставкові, до пухликів, з ласткою, вузенькі чохла. Поділki не оздоблені. Уставки і верх рукавів густо зашиті зірочками – геометричний орнамент. Низ рукавів декорований геометризованими квіточками, розкиданими по полю. З анотації І. М. Гончара: ... придбана у Попок Варки Онисівни, вишивала її баба з м. Батурин... Розмір 113 x 165 x 152. Фабричне полотно, ручне пошиття, червона і чорна заполоч, коса (лічильна) гладь, стебельчатий шов».

Також у секторі «Тканина» зберігається плахта-«зірчатка» (див. фото № 1), повна, тканина. XIX ст. На вишневому тлі у кратках виткано

8-пелюсткові зірки білого, жовтого, зеленого та вишневого кольорів. Пілки зшиті плахтовим швом. Краї обшиті петельковим швом. Стан збереження: дуже зношена, штопана, випадки тканини. Матеріал та техніка: вовна, бавовна, перебірне ткання, плахтовий та петельковий шов. Як зазначено у власноруч заповненій І. Гончарем супровідній записці – «придбана в Батурині. Подарунок священика».

У цьому секторі неможливо оминати увагою ще один експонат, це кирея (кін. XIX ст.) з темно-коричневого доморобного валяного сукна з капуцином, обшита синім сатином. Розмір 180 x 257 x 208 см. Стан її збереженості можна охарактеризувати так: потерта, випадки тканини, сатин вигорів. Кирея належала Попку Степану (1942 р. н.), а дісталася вона йому від прадіда Миколи Семеновича Попка, який у ній чумакував. Цікавим фактом є те, що кирею було знайдено на нині неіснуючому х. Бурти Батуринського р-ну. Варто зазначити, що цей хутір знаходився поблизу сучасного х. Бондарі Матіївської сільської ради.

Також у батуринської місцевої жительки Неволько Соні Дмитрівни Іваном Макаравичем було придбано корсетку за 5 крб і юпку за 3 крб⁷. У помешканні по вул. Леніна, 57 у Марти Федорівни Кучми було придбано корсетку за 5 крб⁸. У Катерини Пилипівни Бузун – корсетку, а у її сестри – сорочку вишиту гладдю⁹. Уляна Іванівна Стокоз, яка мешкала по вул. Набережній, 64, мала дуже гарний стародавній барвистий килим. У цієї жінки було придбано І. М. Гончаром за 10 крб шматок іншого килима¹⁰. Місцева жителька Ганна Домашенко продала І. М. Гончару за 1 крб кувшин-глек червоного кольору роботи коропських

гончарів¹¹. У Агафії Севастьянівни Кузьменко були виявлені дукач та дві пари сережок, які належали її матері Мотроні Володимирівні Беженко 1868 р. н.¹². У літньої жінки на прізвище Клочок, що мешкала по вул. Шевченка, 8, він, ймовірно, і придбав ікону – образ Миколая на дошці (див. фото № 2). Нині експонат зберігається в НЦНК «Музей Івана Гончара» у секторі «Живопис» під інв. № 409.

Зацікавили Гончара батуринські іконописні роботи, які довелося бачити в місцевій церкві. Там краєзнавець і познайомився з священиком Андрієм Леонідовичем Божком, котрий мешкав по провулку Петровського, 10. Саме цей священик і подарував Івану Макаровичу вищезгадану плахту-зірчатку.

Вийшовши з Воскресенської церкви, Іван Макарович познайомився з місцевими вчителями Іваном Трохимовичем Биченком¹³ та Валентиною Макарівною Приходько. Зі спогадів¹⁴ пані Валентини довідуємося, що Гончар записав з її слів кілька пісень, які колись наспівувала їй бабуся. Також Івана Макаровича зацікавили елементи старовинного одягу та інші предмети побуту, що переходили з покоління в покоління і зберігалися в помешканні родини Приходьків. Співрозмовники домовилися про зустріч, щоб оглянути предмети старовини та по можливості дещо з них придбати. Проте з якихось невідомих причин вона не відбулася¹⁵.

На батуринському базарі етнограф познайомився з Іллею Харитоновичем Довгалем, що мешкав поруч, у будинку 21, що по вул. Кооперативній. Він розповів, що його дружина має чудовий український костюм¹⁶, «до складу якого входять корсет, сорочка, спідниця та хвартух»¹⁷. На базарі Гончар дізнався також, що Верба Мотря (вул. Шевченка, 29) має плахту на скриню¹⁸, а у господині, що мешкала неподалік чайної за адресою вул. Радянська, 4, є плахта¹⁹. Громадянин Сербін, який на той час мешкав поблизу лікарні, розповів про те, що в його дружини Катерини Федорівни Кучми є плахта²⁰, в «Мишастій Проньки є всі елементи старовинного одягу»²¹. Також Іван Макарович дізнався, що в Батурині десь зберігається розмальована шафа²². Додатково не відомо, чи були придбані етнографом ці предмети старовини, але запису про них в подорожньому щоденнику не виявлено.

Очевидно, що поїздка на Батуринщину для Івана Гончара виявилася плідною, адже тут митець віднайшов чимало експонатів. Мабуть, деякі з них були куплені, інші – подаровані місцевими жителями. Проте, варто зазначити, що перебування І. М. Гончара в Батурині та його околицях ще недостатньо вивчене, адже, за свідченнями місцевих жителів, які особисто зустрічалися з етнографом, він займався збиранням не лише предметів побуту та одягу, а ще й цікавився фольклором та усною народною творчістю, замальовував та фотографував побачене. Саме ця сторінка батуринських досліджень залишається білою плямою у вивченні творчості І. Гончара.

1. В Батурині. Гончар Іван Макарович. «Як це почалося». Спогади // НЦНК «Музей Івана Гончара», КН-12856.

2. Там само.

3. Матушак І. Невгамовний екскурсовод народного музею / Матушак І. // Слово Гетьманської столиці. – 2008. – № 3 (10). – С. 7.

4. Дорожні нотатки Івана Гончара. Чернігівщина: Седнів – Макишин – Клочків – Батурин. // НЦНК «Музей Івана Гончара», КН-12907. – С. 20.

5. Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара / Упоряд. Н. Поклад; Кер. проекту та авт. передм. В. Яременко. – К.: МАУП, 2007. – С. 287.

6. Дорожні нотатки Івана Гончара. Чернігівщина: Седнів – Макишин – Клочків – Батурин. // НЦНК «Музей Івана Гончара», КН-12907. – С. 23.

7. Там само. – С. 26.

8. Там само. – С. 27.

9. Там само. – С. 22.

10. Там само. – С. 22-23.

11. Там само. – С. 26.

12. Там само. – С. 22.

13. Там само. – С. 26.
14. НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф. 14. – Спр. 276. – Арк 1. Спогади Приходько Валентини Макарівни про зустріч та знайомство з І. М. Гончаром.
15. Там само.
16. Дорожні нотатки Івана Гончара. Чернігівщина: Седнів – Макишин – Клочків – Батурин. // НЦНК «Музей Івана Гончара», КН-12907. – С. 26.
17. Там само. – С. 27.
18. Там само. – С. 28.
19. Там само. – С. 27.
20. Там само. – С. 27.
21. Там само. – С. 26.
22. Там само. – С. 26.

Марина Герасько

Батуринское путешествие И.М. Гончара

В статье рассматривается информация о путешествии известного этнографа И.М. Гончара в Батурин. Сделано описание некоторых предметов быта, обнаруженных у местных жителей. Исследованы воспоминания Гончара, записанные в его путевом дневнике.

Ключевые слова: Батурин, И.М. Гончар, М.И. Шкляр, старина, этнология, экспонаты.

Maryna Gerasko

Baturyn trip of I.M. Gonchar

The article reveals the information about the trip to Baturyn of the famous ethnographer I.M. Gonchar. Some of the household items, discovered by the collector from local residents, are described. The memories of Gonchar, recorded in his travel diary, are studied.

Keywords: Baturyn, I.M. Gonchar, M. I.Shklyar, antiquities, ethnology, exhibits

Володимир Половець

ІСАК ПРОХОРОВИЧ МАЗЕПА (1884 – 1952)

Стаття присвячена Ісаку Прохоровичу Мазепі – українському політичному і громадському діячеві, голові уряду Директорії та одночасно міністру внутрішніх справ цього уряду. Завдяки своїм здібностям він з міщанської сім'ї козацького походження зміг закінчити семінарію і Санкт-Петербурзький університет, а в часи Української Центральної Ради і Директорії активно працювати на революцію.

Ключові слова: *Новгород-Сіверський, Чернігів, університет, уряд, революція, держава, еміграція.*

Ісак Прохорович Мазепа народився 16 серпня 1884 року в селі Костобоброві Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії в багатодітній міщанській сім'ї козацького походження. Батько був працьовитим господарем, мав міцне господарство, по якому йому допомагав старший брат Ісака – Карпо (1, с. 245). Молодший брат, Каленик, щоб уникнути служби у війську перед Першою світовою війною, емігрував до Америки. Були в Ісака ще сестра і один із молодших братів, але доля їх невідома. Батько забезпечив сину навчання в Новгород-Сіверській бурсі, а згодом і в Чернігівській духовній семінарії (2, с. 194). Під час навчання в Чернігові Ісак познайомився з творами К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського та інших теоретиків соціалізму, за що здобув серед товаришів репутацію соціал-демократа. Більш детальних спогадів про перебування в семінарії у І. Мазепи не залишилося. Духовна семінарія готувала на той час не стільки пастирів людських душ, скільки слуг царського режиму. Ісак не захотів відвідувати богословські курси, що давало право на пастирську діяльність, а почав готуватися до вступу в університет.

У 1904 р. І. Мазепа вступив на факультет природничих наук Санкт-Петербурзького імператорського університету (3, с. 13). Якщо навчання в семінарії запам'яталося юнаку церковною схоластикою, то в університеті – матеріальними злиднями. І хоча на допомогу прийшло Товариство допомоги студентам з України, яке платило за навчання, грошей на прожиття не вистачало, тому він змушений був заробляти на репетиторстві для дітей заможних батьків. Ще студентом Ісак став членом Української соціал-демократичної робітничої партії (1905) в Санкт-Петербурзі. Тоді ж він познайомився з Миколою Поршем, Симоном Петлюрою та іншими відомими українськими діячами. Як найактивніший член партії юнак був у 1907 р. делегований на київський нелегальний з'їзд УСДРП від Санкт-Петербурзької організації. Після з'їзду від ЦК партії він отримав завдання – проводити агітаційно-пропагандистську роботу серед населення Полтавської губернії. Та невдовзі поліція вийшла на слід «підбурювача», але І. Мазепа діяв під псевдонімом і це врятувало його від арешту. Переконавшись у небезпечному перебуванні в Україні, Ісак знову повернувся до університету. У Санкт-Петербурзі він зустрів студентку медичного інституту Наталію Сингалевич, дочку священика з Поділля, яка теж була членом УСДРП, і одружився з нею.

Товариші по навчанню не давали йому спокою своїм відношенням до його історичного прізвища. Дослідники біографії І. Мазепи вважають, що саме це вплинуло на становлення характеру Ісака, на його вдачу і поведінку, політичну стриманість,

замкненість і певного роду недовірливість. Була ще одна риса – його білорусько-український діалект, який зберігався у мові І. Мазепи упродовж усього життя. Не зміг він, а може, і не хотів опанувати російську літературну вимову того часу. Згадують, що був І. Мазепа вище середнього зросту, в окулярах, з чорними бровами і козацькими вусами, з сірими очима, які він часто заплющував під час розмови (4, с. 7).

Одночасно з активною громадською діяльністю І. Мазепа велику увагу приділяв своєму загальноосвітньому рівню. Він систематично відвідував лекції і не тільки по майбутній професії, але й по історії, філософії, праву, економічних науках. Усе це сприяло формуванню його світогляду, давало можливість глибше зрозуміти особливості тогочасного суспільно-політичного життя (4, с. 8).

У 1910 році І. Мазепа закінчив навчання в університеті і разом з групою молодих агрономів був відряджений Санкт-Петербурзьким міністерством хліборобства до Австрії, Німеччини, Данії і Швеції для вивчення передового досвіду в сільському господарстві. Повернувшись із-за кордону, І. Мазепа в 1912-1914 рр. працює в Нижегородському губерніальному земстві. Тільки після початку Першої світової війни він вирішив, що можна, не ризикуючи потрапити до рук жандармів за свою революційну діяльність, повернутися в Україну. З 1915 р. І. Мазепа працює в Катеринославській губернії на посаді агронома губернського земства в установі для постачання армії. Ця посада гарантувала від призову до армії і паралельно давала можливість налагоджувати зв'язки з місцевою нелегальною організацією УСДРП, яка розгорнула широку антивоєнну пропаганду. Продовжуючи політичну боротьбу, І. Мазепа виступав на селянських зборах та з'їздах, підтримуючи вимоги національно-територіальної автономії України.

Після утворення Української Центральної Ради І. Мазепа в Катеринославі розгорнув широку діяльність по залученню українських політичних партій до проведення губернського національного з'їзду Катеринославщини, який відбувся 21-22 травня 1917 р. Делегати з'їзду підтримали вимоги УЦР про національно-територіальну автономію України та обрали губернську Українську Раду. То було нелегкою справою, адже в громадсько-політичному житті міста тоді головні позиції належали росіянам і так званім «малоросам». Жодна українська політична партія не мала можливості видавати власну газету. Виняток становила лише «Просвіта» (3, с. 43).

У червні 1917 р. І. Мазепа брав участь у роботі Катеринославського губернського селянського з'їзду і запропонував включити в резолюцію вимогу про національно-територіальну автономію України. На серпневих 1917 р. муніципальних виборах до Катеринославської думи І. Мазепа став одним з 9 депутатів – членів українських партій, увійшов до губернської земської управи (серед 8 членів тільки троє були українці), а також був обраний до Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів. У грудні 1917 р. під редакцією І. Мазепи та Панаса Феденка в Катеринославі почала виходити газета «Наше слово» – орган УСДРП. Під час грудневих боїв з більшовиками в Катеринославі І. Мазепа разом з представниками інших українських політичних партій ходив на переговори між штабами протиборствующих сил. Після встановлення в місті влади більшовиків І. Мазепа перейшов на напівлегальне становище і продовжував виконувати свої обов'язки в Думі і земській управі аж до їхнього розпуску в березні 1918 р. На II Всеукраїнському з'їзді Рад в Катеринославі (17-19. III. 1918) І. Мазепа у своїй промові критикував російсько-більшовицьку окупацію і заявив, що Україна не бажає опіки московських комісарів і що саме наступ російських військ змусив УЦР підписати Брестський мирний договір (5, с. 147).

Після звільнення Катеринослава від більшовиків (квітень, 1918) у місті було створено Губерніальну Революційну Раду, яку очолив І. Мазепа. Однак проіснувати цій установі довго не судилося. Адміністрація гетьмана П. Скоропадського в Катеринославі була налякана поразками німецького та австро-угорського війська та виступу українського збройного руху в самому місті. У жовтні 1918 р. І. Мазепу заарештували, але через деякий час відпустили (3, с. 43). У січні 1919 р. І. Мазепу було обрано делегатом Конгресу трудового народу України, про роботу якого газета «Народна воля» писала: «Трудовий конгрес з'їхався, побалакав і роз'їхався, не зро-

бивши абсолютно нічого для того, щоби поліпшити загальний стан життя, в якому перебуває УНР» (4, с. 117).

Особливо яскраво розкрився талант І. Мазепи як організатора на посаді міністра внутрішніх справ Директорії, в уряді Бориса Мартоса. Цьому передували наступні події. Як відомо, на Директорію значний вплив мала Антанта, за наполяганням якої В. Винниченко змушений був подати у відставку, а разом з ним пішов і тодішній прем'єр В. Чеховський. Директорія своїм наказом затвердила новий склад Ради народних міністрів на чолі з С. Остапенком. Однак ці перестановки не привели до позитивних змін. Про цей уряд Панас Феденко, товариш і соратник І. Мазепи, писав: «Ті політичні групи, що прийшли до влади в лютому 1917 році, зовсім не мали людей, які б могли вести пропаганду й агітацію в народних масах. То були люди «кабінетні», як новий прем'єр професор Сергій Остапенко». На пропозицію С. Петлюри, головного отамана армії УНР, було створено новий уряд на чолі з Борисом Мартосом, в якому І. Мазепі й доручили згадане Міністерство (6, с. 225).

На новій урядовій посаді І. Мазепа уважно вивчав політичну ситуацію в Україні, окупованій поляками та російськими арміями – червоною та білою. За дорученням нового міністра гінці з Кам'янця, де перебувала Директорія, відвідували Кубань, Кавказ та Великоросію. Для такої роботи підбиралися надійні, досвідчені люди, які виконували складні й небезпечні завдання. Суть цих завдань полягала в тому, що потрібно було підготувати українські сили до підтримки Директорії, підібрати надійний державний апарат.

На пропозицію І. Мазепи у травні 1919 р. уряд ухвалив закон про Державну інспекцію у війську. Головним Державним інспектором був призначений полковник В. Кедровський. Віднині до кожної військової частини прикріплювався державний інспектор. Крім того, 25 липня ц. р. Радою народних міністрів УНР був ухвалений закон про тимчасові штати та Статут Кошу охорони республіканського ладу в Україні. Кошем називався відділ при Міністерстві внутрішніх справ, який складався з управління та 11 полків. На чолі Коша стояв отаман (прирівнювався до отамана корпусу III класу), а кількість полків визначалася кількістю губерній, полки складалися з сотень (по кількості повітів). Така структура, на думку міністра І. Мазепи, дозволяла в разі потреби замінити міліцію при її відсутності, а також виконувати ряд функцій по веденню судових справ (6, с. 130).

Незважаючи на тяжкий період в історії української держави того часу, органи МВС мали досить міцну матеріально-технічну базу, створену завдяки старанням І. Мазепи (6, с. 140). Немало зробив особисто міністр і для організації народної самооборони. У червні 1919 р. Рада народних Міністрів видала «Наказ про народну самооборону». Згідно з наказом, у кожному селі чи містечку організовувалися загони охорони, до складу яких входило все їхнє чоловіче населення. Сили самооборони охороняли населені пункти від злочинців, які грабували населення, а також боролися з ворожою агітацією, мали право затримувати всіх підозрілих осіб. Вони допомагали місцевій, повітовій і військовій владі по проведенню в життя розпоряджень уряду і вищого командування (7).

Та, незважаючи на всі міністерські досягнення І. Мазепи, справи Директорії склалися все гірше. З утворенням Закарпатської Української Народної Республіки постало питання про об'єднання двох українських урядів. Водночас з'ясувалося, що співпраця прем'єра Б. Мартоса і президента Є. Петрушкевича виявилася неможливою із-за різного бачення цілей політичної боротьби. Якщо Є. Петрушкевич у боротьбі за незалежність сподівався на А. Денікіна, то Б. Мартоса, його соратники по уряду, взагалі вважали найнездатнішим прем'єром, який несе найбільшу відповідальність за поразки УНР у 1919 р. (8, с. 787).

Наказом Директорії прем'єр-міністром було призначено І. Мазепу. Одночасно він залишався і міністром внутрішніх справ. Директорія в спеціальному «рескрипті» на ім'я прем'єра наголосила на необхідності утворення коаліційного уряду. Несподіваний відступ військ УНР з Києва і перспектива подальших втрат території не стимулювали у галичан бажання працювати в єдиному уряді. Тим не менш вересень-листопад

1919 р. виявилися особливо плідними в діяльності глави уряду І. Мазепи. З від'їздом А. Левицького з дипломатичною місією до Варшави на І. Мазепу були покладені ще й обов'язки міністра закордонних справ. Прем'єрство І. Мазепи, як зазначав П. Феденко, припало на складний час, коли «тільки непохитна, хтось скаже – романтична – віра утримувала тоді людей при уряді і в армії УНР, хоча були дні, коли більшовицька кіннота знаходилася в 25 кілометрах від тимчасової столиці УНР» (4, с. 9).

Продовжувався і наступ денікінців, але уряд І. Мазепи діяв. 30 вересня 1919 р. був прийнятий законопроект про відміну станів в Україні, а 10 жовтня розглянутий проект присяги Директорії, уряду й армії. 17 жовтня прийнято рішення про державні архіви, про відведення землі власникам підприємств і т. п. Після підпорядкування Української Галицької Армії командуванню збройних сил півдня Росії, уряд УНР звернувся до українського народу і республіканського війська з декларацією, в якій запевняв, що для оборони рідного краю і народної свободи уряд УНР вважає необхідним повне об'єднання воєнного командування Придніпровської і Галицької армій. Однак Є. Петрушкевич, незважаючи на протести уряду УНР, визнав договір від 6 листопада 1919 р. з А. Денікіним корисним (9).

Під тиском більшовицьких військ уряд УНР разом зі своїми установами і всім державним майном став поступово переміщатися на територію, зайняту польськими військами. 15 листопада 1919 р. Директорія фактично розпалася (5). Верховне командування справами республіки перейшло до головного отамана Симона Петлюри. 4 грудня уряд І. Мазепи визнав недоцільним утримувати регулярний фронт і прийняв рішення перейти до партизанських форм боротьби в тилу ворога. 6 грудня 1919 р. частини армії УНР під керівництвом Омеляновича-Павленка і Ю. Тютюнника відправилися в «Зимовий похід» в тили Червоної і Добровольчої армій. Прем'єр І. Мазепа і частини урядових установ залишилися по ту сторону фронту (1, с. 19). С. Петлюра своїм наказом 12 грудня 1919 р. призначив Андрія Левицького, голову дипломатичної місії у Варшаві «тимчасово виконуючим обов'язки глави уряду». Таке рішення не сприяло консолідації сил УНР. Політичні погляди тепер уже фактично двох прем'єрів суттєво відрізнялися. А. Левицький під тиском уряду Польщі 2 грудня підписав Декларацію про відносини з УНР. І. Мазепа вважав, що ця угода нанесла Україні значних політичних, економічних і територіальних втрат. Перш за все, це стосувалося кордону з Польщею по річці Збруч. Існують різні версії відносно реакції І. Мазепи на Декларацію від 2 грудня 1912 р. Панас Феденко, як наближена до І. Мазепи особа, вважав, що Декларація, підписана А. Левицьким, була погоджена з С. Петлюрою, про що І. Мазепа дізнався лише в середині травня 1920 р. У своїй праці «Україна в огні й бурі революцій» І. Мазепа різко засуджував ступінь поступок, на які погодився А. Левицький, і в знак протесту на засіданні Ради Міністрів 20 травня 1920 р. ще в ранзі прем'єра заявив про відставку свою і всього кабінету (2, с. 57).

Обов'язки прем'єра І. Мазепа виконував до 28 травня 1920 р., після чого С. Петлюра висловив йому щире подяку «за велику історичну працю» і поручив В. Прокоповичу, українському соціалісту-федералісту сформувати новий уряд, в якому І. Мазепі була запропонована посада міністра землеробства. Втім, незгода з планами нового уряду щодо земельного питання змусила його 1 липня 1920 р. відмовитися від цієї посади (11, с. 249).

Після відставки І. Мазепа відбув за Збруч і з листопада 1920 р. поселився у Львові. Там він працював у бібліотеці НТШ, разом з П. Феденком і Й. Безпальком видавали щомісячник «Социалистическая мысль». У 1921 р. І. Мазепа побував у Берліні, Відні, Празі, де зустрічався з В. Винниченком, М. Грушевським та М. Шаповалом. Улітку 1921 р. його дружині, яка до цього проживала в Катеринославі, разом з двома дочками вдалося перейти Збруч і поселитися у Львові (9). У березні 1923 р. І. Мазепа переїхав у Прагу. Незабаром туди прибула і його сім'я. У Чехословаччині І. Мазепа брав активну участь у роботі соціалістичного робітничого Інтернаціоналу, зокрема Марсельському (1925 р.) та Брюссельському (1928 р.) конгресах. На конгресах він відстоював думку, що найкраща гарантія демократичного мирного розвитку Європи – утворення незалежної і демократичної України. Незважаючи на постійну турботу

про двох дочок і дружину, І. Мазепа продовжував займатися наукою. Результатом став захист докторської дисертації в Українському вільному університеті в Празі зі спеціальності «право і суспільні науки». З 1935 р. і упродовж наступних десяти років Ісак Прохорович – доцент Українського технічно-господарського інституту в Празі, а з 1946 р. – професор технічно-господарського інституту в Баварії (12).

Переїзду з Чехословаччини до Німеччини передувала трагічна подія в житті Ісака Прохоровича в роки Другої світової війни. Під час бомбардування американською авіацією Праги загинули дружина і двоє онуків. Переїхавши в Регенсбург та залишившись без сім'ї, І. Мазепа активізував свою політичну діяльність. Утворивши Українську Національну Раду на чужині, Ісак Прохорович з 1948 р. став першим головою її виконавчого органу. Проте І. Мазепа ніколи не любив називати очолювану ним організацію урядом. П. Феденко згадує, що він був противником «титоломанії». «Не сміємо виставляти себе на сміх. Он литовці зовсім недавно на еміграції, але не називають себе урядом, а Комітетом Визволення Литви. А ми мов та Гергена за кордоном. То прем'єр 30 червня 1944 року або діючий уряд в Україні. Глум над собою з власної волі» (13). У вересні 1947 р. І. Мазепа з Регенсбурга переїхав до Аугсбурга. 16 липня 1948 р. в Аугсбурзі відкрилася перша сесія Ради, виконавчий орган якої він очолював з червня 1948 р. по 1950 рік. Однією з основних задач ця організація вважала розповсюдження інформації про Україну. У 1950 р. І. Мазепа став засновником Української Соціалістичної партії. Помер 18 березня 1952 р. і похований в Аугсбурзі (2, с. 194).

Поряд з професійними виданнями вченого-агронома, І. Мазепа залишив цілу низку історичних і публіцистичних праць про національно-визвольну боротьбу українського народу часів Центральної Ради та Гетьманату. Серед них «Більшовизм і окупація України» (1922), «Підстави нашого відродження», «Україна в огні і бурі революції» (1941, 1952) та інші. У своїх творах І. Мазепа свободу вважав передумовою розвитку кожного суспільства, а більшовики силою захопили владу в Росії і хочуть накинати свою диктатуру також і Україні. Тому кожний демократ мусить боротися проти них всіма доступними засобами (8, с. 5).

Як делегат Конгресу УСДРП у справі самостійності України І. Мазепа розумів, що в Росії не було жодного класу, на допомогу якого можна було сподіватися. В умовах, що склалися на той час, гасло федерації було прямим шляхом до реставрації єдиної неділимой Росії. Цю ідею він сприймав як направлену проти української революції та українського пролетаріату. Разом з тим він не сприймав пролетаріат провідною верствою, здатною вирішити завдання української революції та здійснення влади (14).

І. Мазепа добре розумів значення друкованого слова для пропаганди української справи, але на початку революції жодна з політичних партій не мала коштів на видання власної газети. Тільки в грудні 1917 р. за редакцією І. Мазепа та П. Феденка вийшла газета «Наше слово» – друкований орган УСДРП. Незабаром вона була закрита гетьманською адміністрацією. Та соціал-демократам удалося добитися створення видавництва «Каменярь» і випуску іншої україномовної газети – «Наша справа», засновником якої від імені УСДРП був І. Мазепа (15).

Щодо політики гетьмана П. Скоропадського, то І. Мазепа розглядав її як штучне припинення революційного руху, критикував гетьмана за узурпацію влади, звинувачуючи уряд в орієнтації на відновлення «єдиної неділимой монархічної Росії» (16). Гетьманський режим був поставлений не історичною обстановкою, до якої він не був готовий, а як результат зовнішнього втручання в українські справи. І. Мазепа звинувачував у нездатності гетьманату визначити шлях майбутнього державно-політичного розвитку України. Він критикував новостворений Кабінет Ф. Лизогуба в тому, що той покладав надію на Росію, в якій можна за допомогою союзників задавити народну волю (17).

Такі публікації гетьманська влада не могла пробачити І. Мазепі і 26 жовтня за редагування газети «Наше слово» він був заарештований і звинувачений у більшовизмі. Втім, вік гетьманської влади був короткий, і Мазепа невдовзі був звільнений (18). На відміну від інших соціал-демократів І. Мазепа був переконаний в необхідності

організації справжньої української армії, яка б стояла на захисті УНР і відвойовувала інтереси українського народу. «Це ми особливо відчуємо, – писав він, – коли доведеться напружено боротися з ворогами як справа, так і зліва» (19).

Усі ці роздуми, ідеї та проекти партійних програм нашого земляка, відомого громадсько-політичного діяча, ученого-агронома і публіциста засвідчують, що в роки української революції 1917–1921 рр. народжувалися політичні діячі, здатні об'єктивно визначити політичну обстановку, дати оцінку зовнішнім силам сусідніх країн, які не могли примиритися з ідеєю існування незалежної від них суверенної української держави. Як це вже сьогодні, після ста років революції нагадує нинішні події, коли у внутрішні українські справи втручаються керівники і уряди сусідніх держав з метою нав'язати нам своє бачення майбутнього розвитку української держави. Метою цього нарису було висвітлення діяльності Ісака Прохоровича Мазепи та визначення його внеску в національно-визвольну боротьбу українського народу в революційні події 1917–1921 рр. При підготовці матеріалу автором основна увага зосереджувалася на формуванні І. Мазепи як політика, діяльності як члена УСДРП в Катеринославському регіоні, міністра внутрішніх справ Директорії, прем'єр-міністра УНР і, нарешті, прем'єра, міністра внутрішніх і закордонних справ УНР. Відійшовши від практичної політичної діяльності, І. Мазепа не залишив цю тему в своїх наукових розвідках, про що свідчать окремі сторінки цього нарису. В історичній постаті Ісака Мазепи ми бачимо непохитного борця за національну українську справу, борця, який народився на межі, де проживають три слов'янські народи, і зберігаючи на все життя свій українсько-білоруський діалект, назавжди зберіг любов до свого отчого краю, до своєї рідної землі, до свого народу.

1. Малий словник історії України. – К., «Либідь», 1997. – 464 с.
2. Довідник з історії України: В 3-х т. – К., «Генеза», 1995. – Т. 2. – 435 с.
3. Грищенко Олекса. Ісак Мазепа змолodu // Ісакові Мазепі на вічну пам'ять. – Мюнхен-Лондон, 1973. – С. 230.
4. Феденко П. Ісак Мазепа. Борець за волю України. – Лондон, 1954. – 180 с.
5. Шаповал Т. Велика революція. – Прага, 1927. – 340 с.
6. Радим Губань. Ісак Мазепа як «головний міліціонер» і як людина // Людина і політика. – 2011. - № 1. – С. 126.
7. Вісник УНР. – 1912. – 19 серпня.
8. Солдатенков В.Ф. Українська революція. – К., 1999. – 940 с.
9. Мазепа Ісак Прохорович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mirprekrasnenet.com/referat/3614-mazepa-isaak (дата звернення: 11.02.2017). – Назва з екрана.
10. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – Мюнхен, 1950. – Т. 2. – 290 с.
11. Нагорна Л.П. Прем'єр УНР (Ісак Мазепа) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994. – С. 249.
12. Біографія Ісака Мазепи – політичного діяча УНР.. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 5ka.at.ua/biografija_isaaka_mazepi_dijacha_unr... (дата звернення: 27.01.2017). – Назва з екрана.
13. Биография Исака Мазепы – политического деятеля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: um.vn.ua/ukrznanie/uaznav132.html (дата звернення: 21.01.2017). – Назва з екрана.
14. Наша справа. – 1918. – 25 жовтня.
15. Наша справа. – 1918. – 20 вересня.
16. Наша справа. – 1918. – 1 жовтня.
17. Наша справа. – 1918. – 22 жовтня.
18. Наша справа. – 1918. – 1 листопада.
19. Наша справа. – 1918. – 3 грудня.

ИСАК ПРОХОРОВИЧ МАЗЕПА
(1884 – 1952 гг.)

Статья посвящается Исаку Прохоровичу Мазепе – украинскому политическому и общественному деятелю, председателю правительства Директории и одновременно министру внутренних дел этого правительства. Благодаря своим способностям, он из мещанской семьи казацкого происхождения смог окончить семинарию и Санкт-Петербургский университет, а во время Украинской Центральной Рады и Директории активно работать на революцию.

Ключевые слова: Новгород-Северский, Чернигов, университет, правительство, революция, государство, эмиграция.

V.Polovets

ISAAC PROKHOROVYCH MAZEPA
(1884 – 1952)

Issac Prokhorovych Mazepa was born on 16 August 1884 in the village of Kostodobriv, Novhorod-Siverskyi Uyezd (District), Chernihiv Governate (Region). The family was large and had many children. This petty bourgeois family was of Cossacks descent. The father worked hard in his wealthy household. Isaac's elder brother Karpo helped the father. Younger brother Kalenik immigrated to America before the break of the World War I. No information is available on the lives of Issac's younger brothers and his sister. Upon graduation from the bursa, Isaac studied at Chernihiv seminary. In 1904, he became a student of Saint-Petersburg University. Although he studied at the natural sciences faculty, he also was interested in philosophy, history, and economic sciences. During his study at the university, Isaac became an activist of the Ukrainian Social Democratic Party that involved him in revolutionary events of 1917-1921.

Issac Mazepa was the Internal Minister in the Directoria government. In 1919, by the order of the Directoria, he was appointed the Prime Minister while at the same time keeping the position of the Internal Minister. Under the Bolsheviks' pressure, however, the Directoria actually fell. I.Mazepa stayed in the office of the Prime-Minister till 28 May 1920. After resignation, he left for abroad. He worked as a lecturer at the Ukrainian Free University in Prague, and as a professor at the Technical Economic Institute in Bavaria. I.Mazepa died on 18 March 1952 and was buried in Augsburg, Germany.

His legacy of licentiate agronomist includes also a collection of interesting historical and political works on national liberation struggle of the Ukrainian people during the period of Central Rada and Hetmanate.

Key words: Novhorod-Siverskyi, Chernihiv, university, government, revolution, state, immigration.

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 94(477)

Олександр Курочкін

РІЗДВЯНИЙ ВЕРТЕП: ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

Майже сім віків нараховує історія вертепу – szopky – на теренах Польщі. Уперше її встановили на початку XIV ст. на Різдво у краківському костелі Святого Андрія. Упродовж наступних століть, поширюючись у побутовій сфері, традиція виготовлення шопок у Польщі піднімається на рівень високо розвинутої галузі народного мистецтва.

На українських землях вертеп як народна релігійна драма і як власне лялькова скринька поширився вже після Берестейської унії 1595-1596 років. Процеси зближення православних і католицьких святкових звичаїв, які відбувалися в рамках унії, відкрили двері для широкого розповсюдження численних драматичних ігор «пастухів з яслами», відомих у західноукраїнському регіоні як «живий вертеп».

В умовах громадсько-політичної активізації, яку нині переживає українське суспільство, ця фольклорно-театральна форма розвивається і модернізується.

Ключові слова: Різдво, вертеп, Євангельські персонажі, християнство, народне мистецтво.

Звичай установа рідзвяних «ясел» або рідзвяного вертепу добре відомий багатьом європейським народам, що сповідують християнство, передусім католикам і греко-католикам.

Рідзвяні «ясла» – це медіатор між світом священного і земного; вони моделюють важливий фрагмент євангельської історії, а саме – чудесне народження Ісуса Христа. Маючи наднаціональну /загальнохристиянську/ цінність, цей рукотворний предмет виступає і як оригінальний артефакт і сакральний об'єкт ушанування з боку представників релігійної громади. Культурні традиції, як і технологічні новації, народившись у певному місці, можуть розповсюджуватися дуже широко, долаючи державні й етнічні кордони. Спробуємо простежити, як формувався культурний ареал звичаєвості рідзвяних «ясел» на теренах Центральної і Східної Європи.

Італія по праву вважається батьківщиною традиції образотворчого показу в католицьких храмах рідзвяного вертепу – *презепе*. Вона започаткована в далекому 1223 році в містечку Греччио, де св. Франциск Асизький уперше наочно відтворив згадану в Євангелії сцену народження Ісуса Христа [1, 30]. Відтоді цей сюжет набув значення одного з першорядних у релігійному мистецтві. Упродовж віків у різних областях Італії місцеві майстри створювали моделі *презепе* з дерева, теракоти й інших матеріалів. Будучи найвним виразом релігійних почуттів, *презепе* став не лише символом Різдва, але й чудовим взірцем національної історико-художньої ремісничої школи. Барвисту панораму багатой культурної спадщини Італії продемонструвала виставка художніх вертепів, показана у 2005-2007 роках спочатку в Москві, а потім у Санкт-Петербурзі.

© Курочкін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Виникнувши в Італії, звичай образотворчого зображення Різдва у формі великих і маленьких «ясел» набув широкого розповсюдження серед християнських народів Європи, що сповідують католицизм.

Традиція різдвяних «ясел» глибоко закорінена в західних слов'ян – чехів, словаків, поляків. Як і в Італії, у них цей звичай первісно утвердився в просторі храмів. Готуючись до Різдва, у вівтарній частині споруджували об'ємну модель Вифлеємського хліва, де на тлі орієнтального пейзажу розміщували фігурки Божої Матері з немовлям, Йосипа, пастухів, вола, вівці та ін. На свято Трьох Королів /Богоявлення/ до них додавалися фігурки волхвів або трьох східних владик, які прихилили вклонитися Христу зі своїми дарами – золотом, миром і фіміамом.

Майже сім віків нараховує історія вертепу – szopку – на теренах Польщі. Уперше її встановили на початку ХІУ ст. на Різдво в краківському костелі Святого Андрія [5, 73]. Писемні пам'ятки засвідчують, що тривалий час фігурки учасників євангельських подій розміщалися біля костельних «ясел» нерухомо. Проте згодом для популяризації шопки в монастирях францисканців, реформатів, бернардинів було запроваджено рухомі фігурки, подібні до лялькового театру. Під склепінням храму парафіянам показували не лише біблійні, а й побутові сценки: п'яні селяни билися палицями, шинкарка танцювала із залицяльником, муштрою займалися солдати, чорт воював зі смертю, лісоруби тягнули стовбур дерева і т. ін. Оповідючи про подібні вистави, їхній свідок – польський автор ХУІІІ ст. Я.Китович відзначав, що вони нерідко супроводжувалися небажаними ексцесами, коли храмовий служка був змушений угамовувати розбурхану публіку батогами. Ось короткий уривок із цього тексту: «...одні перед одними валилися на купи, другі, швидко зіскакуючи з лавок і вівтарів, падали одні на одних, ударяючи собі лоби, боки, руки і ноги...» [6, 14]. Наприкінці ХУІІІ ст. духовна влада, аби припинити безчинства, заборонила такого роду видо-вища в костелах, залишивши в них лише нерухомі різдвяні моделі.

Шляхи розвитку об'ємних зображень Різдва в різних областях Польщі мали певні особливості. У ХІХ ст. сформувалися засадничі відмінності варшавської та краківської *шопок*. Перша, як зазначає етнолог Ч. Вітковський, була насичена архітектурними елементами світських замків, ратушних споруд, натомість друга віддавала перевагу елементам сакрального будівництва, у якому домінували готичні вежі та барокові костели [6, 15].

Краківська *шопка* має заслужений авторитет найбільш зрілої й досконалої з художньо-естетичного погляду. Головну роль у цьому відіграла професійна верства мулярів краківських передмість. У місяці осіннього й зимового перепочинку, коли припинялися будівельні роботи, щоб мати додатковий заробіток, вони виготовляли дитячі іграшки та святкові атрибути. Плеяду видатних краківських ремісників-шопкажів розпочинають брати Езенекери, які створили ряд досконалих моделей, що послужили взірцями для наслідування.

Крім власне різдвяних макетів, справою шопкажів і членів їхніх родин було виготовлення ляльок. Їх вирізали з дерева або зшивали з клаптиків тканини, прилаштовуючи до них куповані порцелянові голівки. До традиційних персонажів краківської *шопки* належали ляльки з виразними атрибутами належності до певної етнічної або соціальної групи: краков'яки, горали, цигани, муляри, маслوبيйники, лудильники, медведники, шарманщики, жандарми та ін. Центральну групу звичайно становили члени Святого сімейства, з розташованими біля ясел волом та ослон, а також ангел, смерть, чорт, Ірод і особи з його оточення.

Поряд з відносно невеликими спорудами різдвяних «ясел» у Польщі відомі великі /до 2 метрів/ *шопки*, призначені для лялькових вистав. Переповідаючи образною мовою найважливіше таїнство християнської історії, різдвяні вистави водночас намагалися розвеселити й потішити глядачів, додаючи гумористичні й сатиричні акценти. Для цього до репертуару дійства залучалися популярні пісні, декламації з художньої літератури й танцювальні номери. Театр *шопки* міг набирати політичного й патріотичного звучання. У часи бездержавності Польщі, розірваної між Росією, Австрією і Пруссією, на його сцені, пропагуючи гасла рівності й свободи, з'являлися

Костюшко, косінєри /повстанці, озброєні косами/, Бартош Гловацький, польські улани та інші народні герої.

Розвитку й популяризації краківської *шопки* сприяла не лише плідна діяльність кількох поколінь народних майстрів, а й розумна опіка з боку співробітників місцевого Історичного музею. За їхньою ініціативою з року в рік напередодні Різдва перед Маріацьким костелом у Кракові ремісники влаштовують ярмарок, де продається чимало маленьких *шопок* заввишки в кілька десятків сантиметрів.

У семантиці української мови термін «вертеп» неоднозначний. За ним стоять кілька взаємопов'язаних понять: 1) печера; 2) традиційна драматична вистава, яку виконують на Різдво Христове; 3) вид самобутнього фольклорного театру; 4) макет будинку (церкви, палацу або хати), в якому розміщені рухомі або нерухомі ляльки-маріонетки; 5) група костюмованих учасників колядних обходів, які представляють різдвяну містерію, а також сцени з народного життя.

На українських теренах вертеп як народна релігійна драма і як власне лялькова скринька поширився вже після Берестейської унії 1595-1596 років. У науковій літературі й нині тривають дискусії про дату їхньої появи [4, 29-54]. Одні дослідники визначилися кінцем ХУІ ст., а інші /у тому числі І. Франко, Н. Петров, М. Возняк/ відносять цю подію до другої половини ХУП ст. У радянський час навіть були спроби довести автохтонне походження українського вертепу. Сьогодні ці «патріотичні» теорії виглядають наївними і необґрунтованими. Усі відомі факти переконливо засвідчують визначальну роль католицької традиції у створенні культурного анклаву різдвяних ясел [2, 45]. Недарма ж географія їхнього активного побутування в Східній Європі майже тотожна географії поширення греко-католицьких парафій.

Процеси зближення православних, радше язичницько-православних, і католицьких святкових звичаїв, які відбувалися в рамках унії, відкрили двері для поступового поширення численних драматичних ігор «пастухів з яслами», відомих у західноукраїнському регіоні як живий вертеп. У добу Просвітництва ці ігри населення Західної Європи майже забуло, тоді як на периферії католицького світу вони і нині побутують.

Важливу роль у популяризації українського вертепу відіграли представники греко-католицького духовенства. На сторінках багатьох релігійних видань, приурочених до свята Різдва /журнали, календарі, місяцеслови тощо/, друкували тексти вертепних інсценівок, що отримали благословення уніатської церкви. Ці рекомендовані сценарії, під керівництвом місцевого духовенства і вчителів, серед населення популяризували, розігруючи їх, самодіяльні виконавці. Велику активність у справі поширення вертепу на Закарпатті виявило, зокрема, видання Товариства св. Василя Великого, яке існувало в 1860–1902 роках під опікою мукачівського і прясівського уніатських єпископів. У воцерковлених варіантах вертепного дійства, рекомендованих греко-католицьким кліром, часто були випущені ролі побутових персонажів /«дід», «чорт», «циган», «єврей»/, а замість народних колядок пропагували церковні пісні. Відомо, що спроби духовенства звести вертепне дійство до суто євангельських сюжетів не мали великого успіху.

Ґрунтуючись на комплексі доступних джерел, стверджуємо, що особливо сприятливим для функціонування вертепної традиції на західноукраїнських землях виявився історичний період між двома світовими війнами. У буржуазній Польщі, Чехословаччині та Румунії, на відміну від СРСР, релігійні свята та обряди не забороняли, а навпаки, – їх уважали дієвим знаряддям державної ідеології.

Після входження західноукраїнських земель до складу СРСР суспільний статус різдвяного вертепу кардинально змінився. У країні пролетарської диктатури і «масового атеїзму» всі публічні форми релігійного життя і мистецтва виявилися небажаними й переслідуваними радянською владою. Проте, у супереч офіційним заборонам, народні звичаї та обряди відзначення Різдва та інших церковних свят і надалі побутували, хоча їх дотримувалися потайки чи напівлегально.

На відміну від католицьких країн Західної і Східної Європи, в Україні мистецтво виготовлення різдвяних «ясел» або вертепних будиночків не піднялося на професійний рівень і не стало розвинутою галуззю масового народного ремесла. Тут не

сформувалася традиція спеціалізованих ярмарків і конкурсів різдвяної атрибутики, не відомі й династії майстрів-вертепників на кшталт французьких *сантоне* або краківських *шопкажів*. У добу радянського тоталітаризму, коли вели цілеспрямовану боротьбу з усілякими «пережитками» і «забобонами», не могло бути й мови про популяризацію, демонстрацію і музеєфікацію взірців народного мистецтва, пов'язаних з релігійною обрядовістю. Багато з них, у тому числі старовинні храми та ікони, під гаслами утвердження атеїстичного світогляду були безповоротно знищені.

Процес реабілітації і популяризації давніх символів і традицій української ідентичності став реальністю лише після урочистого проголошення Акта про незалежність України – 24 серпня 1991 року і проведення 1 грудня того ж року всеукраїнського референдуму, який підтвердив добровільний історичний вибір українського народу.

Уже перше святкування Різдва в новоствореній державі ознаменувалося оглядами виконавців традиційних зимових обрядів. Один з таких заходів проходив на базі Чернівецького обласного державного музею народної архітектури і побуту 16-18 січня 1992 року. Тут виступали самодіяльні колективи, які представляли колядки та вертепні вистави з Волинської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької та інших областей.

Піонерські акції західноукраїнських професійних і самодіяльних митців щодо популяризації репресованих радянською ідеологічною машиною народно-релігійних звичаїв і обрядів дали поштовх до подальшого входження цих традицій у модерну українську культуру і громадський побут. В останні два десятиліття практика залучення сільських вертепних гуртів до різноманітних фольклорних свят та фестивалів у просторі міста стала доволі поширеною. Це дає підстави говорити про певну трансформацію вертепу, який сьогодні, окрім своїх традиційних, виконує функцію екзотичного видовища з яскравим національним колоритом.

Збагачення форм презентації сцени Різдва Христового засобами різних мистецтв – характерна тенденція нашого часу. Це безпосередньо пов'язано із загальною легітимізацією всіх виявів релігійного життя в країні колишнього «масового атеїзму». Українське суспільство сьогодні, зі значним запізненням, намагається перейняти «християнський досвід», «християнські стереотипи життя» розвинутих європейських націй.

Прикметною тенденцією наших днів стала певна десакралізація /обмирщення/ різдвяного вертепу й проникнення цього релігійного артоб'єкта в ті сфери громадського життя, де він раніше ніколи не фігурував.

У період Різдвяних свят 2014 року на головному майдані Києва різні самодіяльні й фольклорні гурти показали близько 10 вертепних вистав. Одні з них намагалися дотримуватися канонічної канви євангельської оповіді, інші – доповнювали і переосмислювали її, реагуючи на актуальні запити часу й аудиторії.

Серед вистав, здійснених у рамках святкування Різдва на революційному Євромайдані, найбільшою гостротою і злободенністю вирізнявся «Зірковий вертеп», який вивів на публічне зганьблення цілий ряд антигероїв, реальні прототипи яких не викликали жодного сумніву. Заряд цього спектаклю, як і самого революційного Майдану, був спрямований проти антинародного й корумпованого режиму Президента В. Януковича. Безпосереднім детонатором масового обурення послугувало не підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом, а також жорстоке побиття студентів, які маніфестували проти непослідовності влади. [3, 38-40]

Вищевикладені матеріали засвідчують, що у нинішніх умовах, коли українське суспільство переживає фазу гострої кризи і трансформації, традиційне вертепне дійство також виявляє тенденцію до переосмислення і модернізації. У сучасному, переважно секуляризованому світі, воно вже не обмежується рамками колишньої євангельської містерії й контактує з різноманітними явищами культури та громадського життя. Тому сьогодні можна вести мову не лише про релігійно-побутовий, але й фестивальний, мистецький /постмодерністський/, літературний, політичний різновиди вертепу, що мають свої особливі форми вираження.

1. Массари Стефания. Вертеп. Рождественская традиция Италии, Каталог выставки в музее этнографии России 9 декабря 2006 – 18 января 2007 года.
2. Курочкін Олександр. Європейські мандри різдвяних «ясел». // Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 2. – С.39–45.
3. Курочкін Олександр. Український вертеп на межі двох епох, // Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 6. – С. 29–41.
4. Федас Йосип. Український народний вертеп /у дослідженнях XIX-XX ст./. – Київ, 1987.
5. Szymanderska Hanna. Polskie tradycje świąteczne, Warszawa. – 2003.
6. Witkowski Czesław. Doroczne polskie obrzędy I zwyczaje ludowe. – Kraków, 1965.

NATIVITY SCENE: POLISH AND UKRAINIAN PARALLELS

Almost eight centuries reckons the history of crèche - szopky - in Poland. It was established for the first time on Christmas in Krakiv St. Andrew's Roman Catholic church at the beginning of 14th century. During next centuries spreading in everyday life the tradition of making szopky rose at the level of highly developed branch of folk art.

In the territory of Ukraine the Nativity scene as a folk religious drama and as puppet booth spread after the Union of Brest 1595-1596. Processes of approaching of orthodox and catholic customs which occurred within the framework of the Union, opened the doors for the broad expansion of the numerous dramatic games of "shepherds with cribs" known in western Ukrainian region as "living nativity scene".

In conditions of social and political activation that is being experienced by Ukrainian society now, this folk and theater form is developing and modernizing.

Key words: Christmas, Nativity scene, Evangelic characters, Christianity, folk art.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

ПОРТРЕТИ ГЕТЬМАНІВ І. МАЗЕПИ, І. САМОЙЛОВИЧА, Ю. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У КУЖБУШКУ 1749 р.

У статті розповідається про гетьманські портрети, які збереглися в учнівському альбомі малярської майстерні Києво-Печерської лаври середини XVIII ст.

Ключові слова: гетьмани, зображення, альбоми, І.Мазепа.

Незважаючи на знищення російською владою прижиттєвих портретів І. Мазепи після відомих подій 1708-1709 р., все ж частина їх завдяки певним обставинам збереглася і дає можливість нам побачити образ гетьмана таким, яким він був у початковий період правління.

Одне з таких зображень залишилося в учнівських кужбушках малярської майстерні Києво-Печерської лаври середини XVIII ст. Зазначимо, що при авторитетному духовному закладі з кінця XVII ст. фактично працювала фахова художня школа, де досвідчені ченці-маляри вчили учнів-«молодиків» малювати ікони, розписувати стіни церков, робити заставки для релігійної літератури.

Вихованці малярської майстерні спочатку вчилися зображувати людські фігури, тіла у різних ракурсах, пейзажі, після цього – займалися копіюванням з гравюрних оригіналів (2, с.73) різних сюжетів на релігійні та міфологічні теми тощо. Результатом їхніх студій ставали навчальні альбоми з малюнками. Останні називали кужбушками, кунштами, кунштбухами.

За одним з описів, учні послуговувалися зразками в 315 посібниках-альбомах зображень на різну тематику, а також 589 гравюрами (2, с.72).

Відомий гравер Олександр Тарасевич, який був ігуменом Києво-Печерської лаври, залишив після своєї смерті 15 посібників-«кунштов» (2, с.70-71). За нашими підрахунками, у них налічувалося понад 1600 аркушів графічних творів. Серед цього спадку, очевидно, й зберігалися свого часу заборонені портрети наближеного до царівни Софії Василя Голіцина, гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи. В. Голіцин після дворцевого перевороту в 1689 р. у Москві був відправлений на заслання. Так само потрапив до Сибіру й І. Самойлович. І. Мазепа у 1708 році Петром I був оголошений «изменником».

Незважаючи на це, у другій половині 1740-их років образи цих опальних діячів копіюють учні. Як на нашу думку, найперше пояснення цьому банальне: прихований свого часу альбом О.Тарасевича після його смерті перейшов у користування навчителю-майстру, який вже не міг знати, як виглядали насамперед вороги Петра І. Справді, від часу створення оригіналів вищезгаданих зображень пройшло майже 60 років. Отож вони мали зацікавити копіюста та його наставника насамперед як особливо вдалі зразки для виконання навчального твору.

© Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис».

Однак тематика кужбушка №5 (історичні діячі) дає можливість зробити припущення, що автор, роблячи копії, все ж упускав деякі моменти (прикрашене обрамлення портретів В. Голіцина та І. Мазепи). Отже, він мав інформацію про тих, кого малював. Так, Олександр Тарасевич, якому належить копія портрета В. Голіцина (оригінал виконав Леонтій Тарасевич. – **Авт.**), дає титул князя, його герб, вірш на клейноді. А у кужбушку він зображений просто як якийсь впливовий козацький правитель з булавою без прикрашальних деталей (Іл.3). Гетьман І. Мазепа взагалі намальований без герба, булави. Таким чином, це певною мірою свідчило про деяку самоцензуру.

У кужбушку №5 на 77 аркушах вміщені копії портретів князів, королів, церковних діячів, знатних осіб. Більшість образів правителів є перемальовками з «Родослів'я князів австрійських» книги Вольфганга Кіліана, виданій у 1623 р. Цей альбом гравірувальних робіт привіз у Київ О. Тарасевич, який користувався ним як посібником для навчання художників-«молодиків» (7, с.238). Майстерна техніка виконання В. Кіліаном образів князів, монархів слугувала взірцем для кількох поколінь художників. Але у лаврській школі для кількох учнівських робіт із кужбушку №5 за зразок правили твори, виконані відомим українським гравером Олександром Тарасевичем (портрети митрополита Кипріяна Жоховського (1683), святого Клета (1688), полковника охтирського Івана Перехреста (1689), писаря, секретаря казначейства Великого князівства Литовського Андрія Завіші (1670) та настоятеля Полоцького монастиря Йосафата Бражиця (1680). Скопіювали «молодики» і твір Леонтія Тарасевича – портрет стольника великого литовського Кароля Станіслава Радзивілла (1692).

Схоже, чи не всі з виконаних копій у кужбушку №5 належать Опанасу Ірклівському-Перехрестенку. Саме так він підписується на аркуші 6, а на інших або своїм ім'ям, або прізвищем. Він не тільки поставив автограф на своїх творах (портрети В. Голіцина, І. Мазепи), а й позначив деякі з них 1749 роком. Контекст доби прояснює, чому саме тієї пори не випадково в учнівському альбомі поряд із відомими історичними діячами з'явилися небажані для російської імперії персонажі.

Як нам видається, усе це було пов'язане з очікуванням змін у Гетьманщині після приходу до влади імператриці Єлизавети Петрівни. Оскільки її фаворитом став вихідець з України Олексій Григорович Розумовський, провідні діячі козацтва, духовної сфери зажили надією на істотне поліпшення ситуації у краї. У 1744 році під час помпезного візиту* цариці до Києва Єлизаветі Петрівні старшини у Глухові, а потім представники полків у дорозі вручили чолобитні, в яких просили дозволу на обрання гетьмана. Адже майже 10 років до того царський уряд всіляко ігнорував вирішення цього питання, тримаючи автономію у невизначеності, фактично підпорядковуючи її своїм військовим намісникам. Єлизавета Петрівна з 29 серпня до середини вересня прожила у Києво-Печерській лаврі, де була вражена побаченням, почутим. Для неї спу-

Іл. 1. Ірклівський-Перехрестенко О.
Портрет Івана Мазепи (1749).
Копія з твору О. Тарасевича.

* У її світі було більше 230 осіб, перед Глуховом цей кортедж зустрічали у парадній формі 10 козацьких полків. Для забезпечення переїзду Гетьманщиною царських вельмож, їхніх слуг з полків було мобілізовано 12400 коней (5, арк.143). Крім цього, у місцях перепочинку старшини зосередили велику кількість продовольчих запасів (наприклад, у Глухів звезли 60 яловичь, 60 телят, 300 баранів, 198 ягнят, 272 півні, 1170 курчат, 1170 курей, 128 індуків, 298 гусей, 610 качок, 229 поросят, 60 кабанів, 11300 яєць, 12300 грибів, 110 відер волоського вина, 86 відер кримського вина, горілки 843 відра та ін. (5, арк.143, 143зв.).

деї Києво-Могилянської академії співали канти, читали вірші, керівництво навчального закладу вручило панегірик, написаний префектом Михайлом Козачинським (6, с.25). Фаворит цариці отримав красиво оформлений «Родовід Розумовських» (6, с.25). Лаврська малярня підготувала для почесних гостей низку графічних творів. Після цього візиту до Санкт-Петербурга поїхала делегація із трьох генеральних старшин для вирішення, залагодження усіх наболілих українських справ. Один з них, генеральний хорунжий Микола Ханенко, у своєму щоденнику зазначав, що 24 червня 1745 р. «рано был у графа Розумовского и учинил он мне декларацию дел, сказав, дожидатися праздника» (1, с. 246), 18 вересня того ж року «рано подал Алексею Григорьевичу Розумовскому краткий мемориал о нуждах некоторых малороссийских» (1, с.256) і лише наступного року, 6 березня, після багатьох обідів, зустрічей представники України отримали від фаворита «декларацию о бытии гетмана» (1, с.268). Однак тільки у травні 1747 р. цариця Єлизавета видала указ про обрання гетьмана (4, арк. 229). У ньому імператриця, посилаючись на прохання українців, «указала ныне в Малой России гетману по прежним тамошным правам и обыкновениям быть» (5, с.149). Та виконання цього рішення розтягнулося майже на три роки. Лише у 1749 році були здійснені організаційно-підготовчі роботи для обрання у лютому 1750 р. Кирила Розумовського гетьманом.

Зображення кужбушка №5 у світлі цих подій набувають додаткової значимості. Образ фаворита царівни Софії В. Голіцина з булавою (3, арк.43) мав показати цариці, що О. Розумовський як фаворит теж міг би взяти у руку булаву і бути гетьманом. Портрет вісімнадцятирічного Юрія Хмельницького (3, арк.56, Іл.5),

якого 11 вересня 1659 р. частина козаків обрала своїм зверхником Гетьманщини, теж давав солідний аргумент на користь тієї тези, що вирішити проблему можна і з допомогою такого ж молодого і недосвідченого Кирила Розумовського, брата фаворита. Портрет І. Мазепи (3, арк.44) у кужбушку був наступним після В. Голіцина. Очевидно, при цьому малося на увазі, що у 1687 році обрання його гетьманом повністю залежало від фаворита царівни, саме він подав натяк старшинам на цю кандидатуру. Зображення І. Самойловича (3, арк.54, Іл.4) в альбомі теж пов'язується з портретом В. Голіцина: адже останній був ініціатором його зміщення, заслання до Сибіру. Тобто групування цих образів у кужбушку явно переслідувало певну мету: показати, що фаворит завдяки своєму впливу міг визначати кандидатуру гетьмана, впливати на його подальшу долю.

Зрозуміло, роботи Опанаса Іркліївського-Перехрестенка, напевне, були відголоском тих обговорень, розмов, які-

Іл.2. Тарасевич О.
Іван Мазепа. Фрагмент з
гравюри «Хрещення Хри-
ста» (до 1695 р.)

Іл. 3. Іркліївський-Перехрестенко О.
Портрет Василя Голіцина (1749 р.)
Копія з твору О.Тарасевича.

Лл. 4. Іркліївський-Перехрестенко О. (?)
Портрет Івана Самойловича.

незабаром російській імперії значиму перемогу на міжнародному рівні, фактично був укладений довгоочікуваний союз між державами. Зазначимо, що історик Д. Яворницький оприлюднив правдоподібний переказ про те, що священник Кирило Тарловський у збудованому під Козельцем палаці для цариці та фаворита таємно їх вінчав (8, с.230). Саме завдяки цьому його тоді ж забрали до Санкт-Петербурга, де він, потрапивши у вищий світ, став навіть тимчасовим сповідником майбутньої імператриці Катерини II.

Звертаючи увагу на ці реалії тієї доби, вважаємо, що саме вони найпевніше стали причиною появи образів гетьманів І. Мазепи, І. Самойловича, Ю. Хмельницького у кужбушці. Адже тут не натрапляємо на портрети ні Д. Апостола, І. Скоропадського, ні Б. Хмельницького, Д. Многогрішного, І. Виговського. Хоча «повернення з-під сукна» саме «изменників» може бути пов'язане й з елементарною цікавістю владців до осіб, котрі залишили помітний слід в історії.

Зупинимось детальніше на портреті І. Мазепи (Лл.1). Такий ретельно виписаний образ гетьмана у ранній період його правління до цього був невідомий. Оскільки талановитий учень Опанас Іркліївський-Перехрестенко виконував тушшю, олівцем досить точні копії зі зразків, не має сумнівів, що він загалом успішно упорався з поставленим завданням. В основу його твору-копії, очевидно, лягла якась гравюра Олександра Тарасевича, виготовлена ним до 50-річного ювілею гетьмана або до зведення якогось собору в першій половині 1690-их років. Образом І. Мазепи-крито прикрашали багато відреставрованих, новопобудованих церковних споруд. На гравюрі «Хрещення Христа», присвяченій відкриттю Богоявленського собору, поряд з царями Іоаном та Петром зображений Іван Мазепа (Лл.2). У композиції цього твору, де

ми було сповнене життя учнів та вчителів малярні у 1740-их роках. Припускаємо, що для цариці та О. Розумовського до їхнього візиту готувався великий альбом зображень князів, гетьманів. Привертає увагу в кужбушці №5 і портрети двох сановитих осіб (3, арк.51): схоже, учень зробив ескіз зображень цариці та О. Розумовського (Лл.6). Над їхніми головами зависли весільні корони. Копіст скористався більше всього зразком, який готувався для гостей. Важко сказати, чи він був вручений цариці та її улюбленцю. Унизу під ними намальована стрічка з написом «Бреслау», що, мабуть, символізувала приєднання у 1743 р. цариці до договору, підписаному раніше у цьому місті у 1742 р. Згідно з ним, Росія ставала союзницею Англії та Австрії. Зображення ніби натякало: церковне вінчання Єлизавети Петрівни з О. Розумовським принесло

Лл. 5. Іркліївський-Перехрестенко О. (?)
Портрет Юрія Хмельницького.

у центральній частині унизу вміщений герб гетьмана, правителі Московії та Гетьманщини стоять віддалік від головного дійства як довірені спостерігачі. Їхні образи подані не крупним планом. Тому й не дуже деталізовані, конкретизовані. Водночас зображення І. Мазепи головними рисами співпадає з тим, яке намалював Опанас Іркліївський. В останнього воно чіткіше, насиченіше.

Подібний образ гетьмана бачимо і в композиції Нікейського собору в Софійському соборі.

Вищезгадані три портрети І. Мазепи подані практично в одному й тому ж ракурсі – дещо повернутими обличчями праворуч, однаковою формою зачіски.

Лише в учнівській роботі очі гетьмана звернені до неба, до Бога, перед яким український керманіч постає передусім як рядовий християнин, молільник, вірний захисник православної віри. Саме така ідея проглядається у цьому творі.

На жаль, Опанас Іркліївський-Пережуренко в історію українського мистецтва увійшов лише за малюнками, вміщеними в його учнівському альбомі. Подальша доля його невідома. Згідно з практикою тієї доби художники-членці здебільшого не залишали своїх автографів при малюванні релігійних сюжетів, ікон у церквах.

Іл. 6. Зображення цариці Єлизавети та О. Розумовського (?).

1. Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1723 – 1753 г. – Киев: типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1884. – 524 с.

2. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1983. – 180 с.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.229. – Од. зб.5. – Альбом № 5. Навчальні малюнки учнів іконописної та малярської майстерні Києво-Печерської лаври. 1749 – туш; акварель; олівець. – 155 арк.

4. ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 229. – Арк. 229.

5. ІР НБУВ. – Ф. VIII, 151м/51. – Збірник документів, XVIII ст. – 163 арк.

6. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). – Київ: ДАКККіМ, 2008. – Частина I.

7. Степовик Д. В. Українська гравюра бароко: майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 495 с.

8. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / пер. з рос. І. І. Сварника; упоряд., іл. О. М. Апанович; худож. В. М. Дозорець. – Львів: Світ, 1990. – Т.І. – 319 с.

В статье рассказывается о гетманских портретах, которые сохранились в учебном альбоме малярной мастерской Киево-Печерской лавры середины XVIII ст.

Ключевые слова: гетманы, изображения, альбомы, И. Мазепа.

The article deals with hetman' portraits, which were saved in the student's album of the Kyiv Pechers'ka Laura' art studio of the middle of XVIIIth century.

Keywords: hetmen, images, albums, I. Mazepa.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

«МАЗЕПІАНА» «МАЛОРОСІЙСЬКИХ ДІЛ» РДАДА ЗА НАЙСУЧАСНІШИМ ОПИСОМ

Ми вже оглядали «мазепіану» Посольського приказу РДАДА (1). Тепер же побачила світло нова фундаментальна праця «Малороссийские дела. Описи фонду № 124 Российского государственного архива древних актов». – М., «Древнехранилище», 2016. – 650 стор. Ініціатором видання і його відповідальним редактором є відома дослідниця-україністка, д.і.н., проф. Петербурзького держуніверситету, керівник Центру по вивченню історії України Тетяна Таїрова-Яковлева, а упорядниками виступають к. ф. н. В. В. Мушинська та к. і. н. А. В. Багро. Цей том є своєрідним продовженням попереднього, в якому подавалися описи ф. 229 («Малороссийский приказ»).(2) Зазначимо, що історики XIX-XX ст. активно користувалися з цього фонду (досить згадати 15-томну археографічну публікацію «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России»), але всього було надруковано 10-15% «Малоросійських діл», а чимало справ навіть не читані.

На жаль, опис фонду вийшов мізерним тиражем (500 примірників) і до України потрапили лише окремі з них. Для того, щоб зробити доступнішим цей опис, повідомляю про ту його частину, яка стосується документів гетьмана Івана Мазепи. Звичайно опис буде побіжним, бо багато цінних документів, навіть якщо обмежитися Мазепою, неможливо описати у короткій статті. Відзначимо, що для економії місця вказівки місцезнаходження документів будемо подавати скорочено. Виклад матеріалу ведеться по описах, тому всередині відповідної частини вказуємо тільки номер справи. У разі потреби римськими цифрами вказується номер опису, а арабськими – номер справи. Замість прізвища Мазепи будемо ставити лише літеру М. На жаль, через брак місця не будемо вказувати відповідний аркуш справ. Така економія вкрай необхідна, бо тільки перелік номерів справ із згадкою про Мазепу займає 2 сторінки (!). Відзначимо, що датування подій подано за старим стилем.

Весь опис поділяється на 6 дрібніших.

Опис 1.

Цей опис є найбільшим і охоплює більшу частину книги (с.10-373). Він охоплює велику кількість (2618) солідних справ за 1563-1700 рр., у кожних міститься часом понад сто документів або кілька збірників документів. Через це доводиться вказувати номер сторінки книги і номер конкретного документа. Про догетьманський період життя значного військового товариша М. (1680 р.) йдеться на с. 145 (№ 12): приїзд у Москву з вітальними листами Самойловича в зв'язку з одруженням царя. Ще про один приїзд М. (уже генерального осавула) у січні 1688 р. йдеться на с.171 № 3. Тут йдеться про переговори в релігійних питаннях (приєднання Київської митрополії до московського патріархату), військові справи. Про М. говориться вже на стор. 27, де йдеться про його обрання гетьманом у 1687 р. в справі № 7. Цей опис рясніє листами М. (кількасот). Укажемо листи, які вміщені в справах тільки на сторінках 176-223. Це листи М. переважно царя та уряду Московської держави, хоча не бракує послань до урядів Речі Посполитої, Молдавії, Кримського ханства тощо, на Січ, представникам козацької старшини: с. 176 № 39; с.179 № 20; с. 180 № 27, 29, 31; с. 183 №48, 52; с. 184 № 57, 59; с.186 № 70, 75, 77, 78; с. 188 № 88; с. 189 № 90; с.189 № 97; с. 190 № 99, 102, 103, с. 191 № 105, 109, 110; с. 192 № 113; с. 192 № 4, 5; с. 193 № 7; с. 194 № 14; с. 196 № 28; с. 199 № 3, с. 200 № 6; с. 201, № 10: с. 201 № 15; с. 203 № 23;с.204№29, 30, 31, 33; с. 205 3 36, 37, 39, 40; с. 206 № 41; с. 206 № 41, 44, 4;с.207 № 49; с.208 № 55, 56;с.207 № 57, 60; с.

210 № 66, 1,5; с.211 № 8;212 3 13, 14, 17, 19, 20;с. 213 № 21,22, 24, 25; с. 214 № 32, 34; с. 215 № 35; с. 216 № 44; с. 217 № 54; 218 № 55, 56, 58;с. 219 № 61; с. 220 № 67, 68 с. 221 № 8, 9) і т. д. Зрідка трапляються й універсали М., наприклад с. 176, № 43 (11 універсалів), с. 178, № 14, 16, с. 179 № 18, с. 190 № 104 (4 універсали) с. 191 № 111;с. 192 № 3, 6 (5 універсалів) і т. д. У листі (27.07.1692) до царів Петра та Івана М. рекомендував їм лікаря Івана Комнина та його дядька, ігумена Петропавлівського монастиря в Молдавії, але просив про повернення лікаря в Батурин (с. 232 № 46).

Природно є чимало листів у відповідь. Насамперед це листи й грамоти з Москви: с. 178, 3 10, 13; с. 180 № 28; с. 181 № 33, 55; с. 185 № 67; с. 187 № 86; с. 190 № 98; с. 199 № 57; с.210 № 67 та ін. Є й листи з Гетьманщини полковників, наприклад: гадяцького – Боруховича (с.220 № 6), київського – Мокієвського (с. 219 № 63), полтавських Жученка, Черняка (с.208 № 51; с. 213 № 22), козацької старшини (с. 189, 94; с. 193 № 12;с.218 № 57). Є листи з Січі, в т.ч. кошових отаманів Гордієнка, Гусака, наприклад: (с. 194 № 22; с. 202 № 15а; с.208 № 54;с.214 № 30;с.214 №33). Активно М. листувався з дозорцем переволчанських перевозів Іваном Рутківським, який звичайно подавав гетьману відомості про Запорожжя: с.213 № 26; 215 № 37, с. 217 № 51 та ін. Окремо слід вирізнити велику кількість послань до М. Семена Палія, наприклад: с. 213 № 23 та церковних ієрархів, митрополита Варлаама Ясинського та ін.: с. 187 № 82; с. 194 № 20; с.219 № 62.

Є матеріали щодо дипломатичних відносин Гетьманщини, відомості про місії послів і гінців М. переважно до Москви (с. 201 № 14;с. 203 № 23, 26; с. 206 № 41, 45; с.209 № 57; с. 210 № 1; с. 212 № 14; с. 213 № 27, 28; с. 219 № 64; с. 220 № 67, 68; с. 221 № 8, 9 та ін.) й до нього: с. 179 № 21; с. 180 № 25; с. 181 № 34, 35; с. 183 № 47, 53, 54; с. 185 № 63-65, 68; с.214 № 34 та ін. Зазвичай прибуття посольств та гінців супроводжувалося гетьманськими листами, тому ми їх реєстрували у рубриці листи. Є документи про підготовку посольського двору для приїзду в Москву М. (с.194 № 19). Цікавими є матеріали українських посольств до Москви. Батуринський сотник Дмитро Нестеренко привіз листа до Москви (1692 р.), в котрому повідомлялося про ординські наскоки на Гетьманщину (с. 225 № 5). Інший гонець привіз у Москву в 1692 і 1695 рр. татарських і турецьких полонених (с. 226 (№ 10, 23, 24; с. 243 № 13). Навіть таке незначне посольство, як от місія військового товариша Романа Висоцького (1692 р.) супроводжувалося присилкою від гетьмана в царський палац дичини (лосів і кабанів) (с. 225 № 4).

Опис 2.

Цей опис («Реестр малороссийским делам, то есть акты избрания гетманов и постановляемые с ними договорные статьи и жалованные грамоты») є невеликим (всього 13 справ). Тут містяться російсько-українські договори 1654-1710 рр., дипломатичні інструкції, матеріали російських посольств в Україну – Гетьманщину і українських посольств в Росію. Є тут і акт обрання М. гетьманом на Коломацькій раді 1687 р., і відповідь архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського Мазепі на питання московського патріарха Адріана про богословську проблему: час перетворення Святих Дарів на Літургії (16; див. також III, 32). Зазначимо, що ця дискусія призвела до страти Сильвестра Медведєва і спалення у Москві ряду українських книг Петра Могили, Феодосія Софоновича та ін. У зв'язку з хворобою Ясинського відповідь була написана батуринським ігуменом Димитрієм Тупталом (св. Димитрієм Ростовським).

Варто відзначити також справу № 12, де міститься листування Карла XII з мазепинцями, матеріали стосовно обрання по смерті М. – Пилипа Орлика.

Опис 3.

Опис 3 є дуже великим, майже як опис 1, тут міститься 1525 справ. Більшість з них являють собою окремі листи. У першу чергу це царські грамоти гетьманам,

кошовим отаманам, духовним особам, листи бояр до цих же осіб. У той же час є й листи з українського боку. Про М. йдуть згадки, починаючи із справи 429. Але є й невеликий виняток. У двох грамотах царя Олексія від 8.07. і 12.08. 1674 р. до кошового Івана Сірка міститься вимога прислати в Москву перехопленого дорошенкового посланця М. і самозванця (лжецаревича Симеона) з товаришем «Миускою» (16, 17). У грамоті Петра I та Івана V до кошового отамана Григорія Сагайдачного йдеться про обрання гетьманом М. замість Самойловича (29). Спочатку звернемося до тих, котрі стосуються М. догетьманського періоду. У січні 1683 р. М. як генеральний осавул пише до князя Голіцина і просить купити 25 «куф» горілки, які М. направляє до М. Червнем 1685 р. датовано подячного листа йому ж М. та Кочубея (II, 467). 13.01.1687 р. датовано інструкція Самойловича сину Григорію та М., які посилалися до Москви. (481). А починаючи з справи 489 (1687 р. М. вже був гетьманом) йде потік його листів (понад 520!) і документів, що мають безпосереднє відношення до нього. Листи М. адресовані царям, боярам, козацькій старшині, є багато проїжджих листів, навіть листування з іноземними кореспондентами (королі Речі Посполитої, правителі Молдавії, Валахії та ін.), а також універсали. Цікаво, що тут є відповідь М. від 6.05. 1688 на статті, прислані з Москви через посла, відомого російського історика Андрія Лизлова, автора «Ядра скіфської історії» (525- 528), який був у Батурині. Є й листи, писані до М., наприклад, переяславського полковника Райчі від 9.12.1687 р. про підготовку ординців до нападу на Україну (497), листи гадяцького Боруховича (830, 988), генерального осавула Івана Скоропадського (1315, 1317), київських полковників Солонини (540, 557- 559, 561, 570), Мокієвського (799, 810, 909), наказного Дворецького, Жили (975; 1510) Карповича (Коровки-Вольського) (647, 682, 1405), миргородського Апостола (648, 650, 675), ніжинських Забіли, Василя (801, 979; 1119), переяславського Мировича (1077, 1104), полтавських полковників Жученка, Іскри, Левенця (508, 617, 635, 649, 653, 654, 725, 731, 806, 904, 976, 987, 989; 1046, 1056, 1058, 1088, 1093, 1095, 1124; 1331), прилуцького Горленка (1445, 1446, 1451, 1468), стародубського Миклашевського (1186), чернігівських Лизогуба, Полуботка (967; 1482, 1499, 1503) кошових отаманів Сагайдачного (524), Гусака (576, 646, 695, 716, 756 760, 762, 765, 783, 790), Федька (818), Рубана (964, 984), Самійленка (1013), Мороза (1024, 1027, 1036, 1065, 1066, 10760), Яковенка (1112, 1153, 1154), Гордієнка (319, 1411, 1439), Тимофійовича (1520), наказного Федоренка (1123), охочокомонних полковників Новицького, Пашковського, Чечеля (509, 569; 970; 1063, 1089), піхотного Кожуховського (I 843), глухівського сотника Федоровича (611), запорозького посла Лазухи (680), дозорці переволочанських перевозів Рутківського (668, 679, 693, 694, 697, 698, 749, 754, 757, 789, 817, 864, 902, 973, 986, 1011), церковних ієрархів (809, 879, 1022, 1040), інших осіб (690, 696, 715, 722, 759, 795, 814, 1008, 1009, 1062, 1064, 1117, 1133, 1220, 1233, 1303, 1334, 1342, 1361, 1362, 1387, 1406, 1420, 1421, 1440, 1444, 1460, 1485, 1506, 1515, 1521). У 1691 р. гетьман Мазепа сповіщав Москву про обрання нового лаврського архімандрита по смерті Інокентія Гізеля (III, 73). Але 1699 р. гетьман писав Петру I про смертну кару в Батурині стрільця «Бориска Соколова» за вчинене «воровство» (с. 266 № 20). 10.04 і 12.06. 1706 р. М. посилав у Швецію полоненим козакам 1170 крб (с.305 № 18). 30.10.1708 р. Петро I наказував київському митрополиту Йоасафу Кроковському і чернігівському архієпископу Іоанну Максимовичу негайно прибути в Глухів для обрання нового гетьмана замість М. (с.313 № 61). Приблизно такого ж змісту листи були послані київському, гадяцькому та білоцерківському полковникам, київському коменданту. Але й М. писав у цей час лист до стародубського полковника Скоропадського, сповіщаючи його про перехід на бік Карла XII і радить повстати проти московитів і з'єднатися з М., до Карла XII з проханням про допомогу (с. 314 №№ 62-63, 73; с. 319 № 111). З указу Петра I 1708р. випливає, що гадяцький полковник Трошинський був родичем М. (с. 318 № 95). Миргородський полковник Данило Апостол писав 22.12.1708 р. листа до М., щоб він прийняв російське підданство (с. 320 № 120). Є справа 1709 р. на 4-х аркушах, котра містить пісню «о измене гетмана Мазепы»(с. 329 № 69). Є й лист Федора Протасєєва з Глухова про донос Данила Забіли на Скоропадського (11.01.1712 р.), котрий нібито був у «согласьи» з М. (с.338 № 10), справа про утримання дружин і дітей старшини –

прихильників М. «со всякой строгостью» на польському дворі в Москві і про присилку нової партії засланців та про слідство щодо мазепинців (с. 338 № 6; див. також с. 342 № 6, с. 345 № 32 (під 1713 р.); с. 350 № 5; с. 355 № 5 (під 1716 р.); с. 370 № 33 (під 1719 р.).

Є й листи, прислані М. з-за кордону, наприклад коронного гетьмана Станіслава Яна Яблоновського (600), польського корсунського полковника Данила Федоровича (632), вістовий лист з Відня перекладача Адама Стила про хід австро-турецької війни від 18.09.1690 (693). Є й листи (сотника Федоровича від 10.02.1690) до окольничого І. Ю. Леонтьєву про «неприличных речах ротмістра Сибилева против гетмана М.» (615), причому останній навіть був засуджений у Москві до страти і М. клопотався, щоб принаймні відклали цю кару (631).

Є листи до М. Палія (655, 723, 744, 750, 798, 906, 912, 993, 994, 1025, 1047, 1071, 1087, 1099, 1103, 1129, 1130, 1167, 1213 1251), Самуся (1137, 1298, 1299), Прокопа Галицького (писаря Палія) (1168) переяславської полкової старшини (1674), короля Речі Посполитої Августа II (1330, 1355, 1359, 1432) та інших високодостойників і військовокомандуючих Речі Посполитої до М. (632, 703, 802, 1014, 1356, 1360, 1388, 1389, 1390, 1391, 1424, 1425, 1426, 1428, 1431, 1441, 1452, 1456, 1458, 1459, 1489), таких же осіб Османської імперії (1414), Кримського ханства (815), Молдавії (1175, 1333, 1358, 1436), Валахії (1284, 1357, 1497) про контакти з Палієм (лист М. від 28.05.1690; 660, 670).

Окремо слід виділити листи матері М. – Марії-Магдалини і листи до неї. Так, ігуменя монастиря в Полонному зверталася до неї у 1691 р. з клопотанням про черницю Анастасію, яку було взято в полон (782). Очевидно, саме мати (Марія-Магдалина) передала у 1691 р. М. якийсь пасквіль, в зв'язку з чим М. звертався до царів Івана та Петра (788). 17.01.1697 р. М. видав проїжджий лист черницям Печерського монастиря Магдалині (ймовірно своїй матері) і Софії, що вирушали в Москву з клопотанням про допомогу (1086). Є й проїжджий лист М., виданий його матері, ігумені Києво-Печерського Вознесенського монастиря Марії-Магдалині на проїзд з Глухова до Москви (III, 226, 228, 237, 241).

Викликає цікавість лист Яна Госа до М. від 27.03.1695 р., в якому він клопочеться за київського суддю Войнаровського, котрого покинула дружина, дочка (1009). Це ж клопотання міститься у листі від 28.07.1695 р. польного гетьмана коронного Потоцького до М. (1014). Якщо це не помилка упорядників, то тут згадано дочку М. У листі від 7.10.1695 р. сам Войнаровський скаржився М. на своє тяжке становище (1015). У справі 1700 р. містяться матеріали щодо відправки в Батурин до М. архітектора «Аксамитова» (с. 277 № 83), у справі 1703 р. відправка в Батурин до М. перекладача Матвія Білецького (с. 288 № 14).

Важливі документи українських посольств до Москви. Так, від М. прибув запорожець Семен Рубан з полоненими татарами, взятими під Перекопом у 1697 р. (с. 256 № 30); отамана Семена Носика (с. 257 № 39); військовий канцелярист Тихон «Андреев» прибув з листами, зокрема про затримання в Батурині валаського посла Георгія Кастріота (с. 256 № 32)

Опис 4.

Цей опис нараховує 153 справи 1654-1746 рр., причому листи 1707 р. складають більшість документів опису IV (№№59-153). Справи 21 і 22 (царські грамоти до Сірка 1674 р.) стосуються вимоги прислати до Москви перехоплених М., самозванця Симеона і його товариша Міуски. Як бачимо, це те саме, що й у справах III, 16 і 17. Тут є понад 70 листів М. 1707 р. (59-60, 62-63, 65, 67-68, 73, 75, 79-83, 85-91, 93-105, 108-118, 121-124, 125-130, 133-137, 140-143, 149, 150) й один універсал до іванпольського отамана (69). Дуже цікавою виглядає справа 153, яка являє собою товстий збірник 1704 р. листів М. (153). Є й листи до М.: полтавського полковника Левенця (72, 146), чернігівського Полуботка (77), кошового отамана Сорочинського (92, 119), Тимофійєнка (120), Войнаровського про козаків-втікачів (131), «Думбязи» (93), коронного гетьмана Синявського (138), примаса Станіслава Шемберка (106), волинського каштеляна

Вільгорського (107, 132), силістрійського паші Гаджі Юсуфа (124, 145). Є й чолобитні на ім'я М.: на сотника новосергієвського (148), чолобитна старшини Стародубського полку з проханням не допустити Івана Чорниша на полковництво (147).

Опис 5.

Тут міститься всього 115 справ, з них доби М. стосуються справи 18-21, 26-43, 104-115, тобто бл.30 справ. Впадає у вічі том листування М. 1691-1695 рр. (20), є його окремі листи (21, 29, 36) й універсали (32).

Опис 6.

Цей опис нараховує 226 справ 1590-1795 рр. (ще 23 справи не мають номерів). В цьому описі справи доби М. не займають значного місця і тому маємо тут лише 9 листів М. (56, 57, 63, 64, 67, 70, 72, 73, 189), універсал М. чернігівському протопопу Синдоровському 1691 р. (65) та «записну книгу указов» М. 1700-1703 рр. (89). Деякі справи – це листи до М., написані старшиною в зв'язку з хвилюваннями в полках біля переправи через ріку Вовчу в 1687 р. (62), «цидулка» писаря Прокопія 1699 р. про концентрацію польських військ біля Немирова (71), «пам'ять» для М. 1703 р. про розгляд чолобитної священика Івана Таруновського щодо володіння селянами в с. Юниці на Переяславщині (90). Серед останніх слід виділити лист Самуся 1695 р. коронному гетьманові Яблоновському, де йдеться про М. й Палія (58-г).

Про надзвичайну важливість цього видання для істориків України можна багато говорити. Я відішлю зацікавлених до названої попередньої статті. Тут же відзначу тільки, що це справжнє Ельдорадо або Клондайк джерел з історії України (до XIX ст.) і одразу хочу подякувати колективу упорядників за цінну працю, яка значно полегшує пошукову роботу історикам!

1) «Мазепіана» «Малоросійського приказу» РДАДА за найсучаснішим описом //СЛ.–2013.–№ 3.– С.103–109.

2) Малороссийский приказ.–М., «Древнехранилище», 2012.

о. Юрій МИЦИК

Архімандрит Никодим (Силко С.І.). Шляхами пращурів. Історико-краєзнавчі, духовно-просвітницькі нариси. Харків: ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2017, ілюстр. – 540 с.

Овид вітчизняного краєзнавства поповнився новим виданням. У руках читача великоформатна, ошатно опрацьована поліграфістами, щедро ілюстрована книга роздумів про давноминуле й сучасне рідного автору Подесення. Вона широко закроєна й глибоко опрацьована.

Про її творця – духовну особу, настоятеля Свято-Озерянського храму м. Харкова – в деталях пише в передмові чернігівська журналістка Наталія Коновалова. Від неї довідуємося про життєвий шлях отця Никодима, в миру Сергія Івановича Силка, що народився у селі Виблі Куликівського району на Чернігівщині.

Утім, цій інформації передуює присвята: «Світлій пам'яті Ірини Іванівни Силко, моєї найріднішої бабусі, яка вивела мене на дорогу до Храму». Присвята, котра при подальшому знайомстві з авторським наративом відкриває у собі щось більше, аніж сентиментальну рефлексію, бо спосіб сприйняття, усвідомлення й відтворення світу в невинності руху-дороги. Світу, пронизаного сонмом видимих і невидимих причинно-наслідкових зв'язків, на яких і тримається суще. Тільки заглиблення в минуле, навіть оте, що не є найдавніше, допомагає нам досягнути питому складність теперішнього й разом з тим креслить стежки до майбутнього.

«Дорога до Храму» Сергійка, Сергія Івановича, отця Никодима, ієродиякона, ігумена, архімандрита вималювалася перед ним ще в ранньому дитинстві. Вона й стала покликанням (від найвищої духовної складової поняття «кликати»), чий голос, попри усі життєві переміни, завжди залишався з ним, не тільки провадив звивистими дорогами життя, а й передавався усім, хто причастився спілкуванням з цією світлою особистістю.

Багато було пройдено та пережито. Було тяжіння до церкви у Виблях, де, сховавшись у кутку, хлопчина з безпосередністю дитячого схлипу співпереживав літургію. А потім були самовільні втечі-виїзди до Почаївської лаври на Тернопіллі, військова служба в польській Лігніці і вчащення до місцевих церков, служіння паламарем у харківському Свято-Покровському монастирі, постриг, навчання у Київській Духовній семінарії і академії...

А ще – поряд з душпастирським служінням у Свято-Озерянському храмі Харкова – опіка кількома недільними школами, проведення учнівського конкурсу «Моє село – колиска мого роду», меценатська діяльність: лише у цьому році, завдячуючи підтримці священика, надруковано для діаспори великий двотомник з української мови і т. д. Сам отець став автором книжок «Святиня Нововодолажчини», «Свята Земля. Обітована», «Паству харьковскую матерински опекающая». А ще спільно з чернігівським науковцем Сергієм Горобцем опублікував архівні джерела (сповідні розписи, метричні книги, ревізії тощо) з історії свого рідного села Виблі.

Воно властиво і є тим «гравітаційним центром» чи, сказати б інакше, полюсом ідейного тяжіння рецензованої книги «Шляхами пращурів». Остання, попри згромаджений у ній багатющий й тематично різномірний матеріал, імпліцитно тяжіє до такого центру-полюса, що в кінці-кінців визначає пафос дискурсу та вибудовує цілісну концепцію твору.

Тут зароджується ось яка рефлексія. Прикметна для української топоніміки назва сіл у граматичній формі *pluralia tantum* (незмінної множини), а це і Моринці Тараса Шевченка, і Нагуєвичі Івана Франка, і Теліженці Івана Драча й под., містить у собі певну морально-філософську суть: єдність різного, множинність одиничного, розмаїття індивідуального, розрізненість в собі цілісного. Це як дозріла квітка соняха. Зерняток багато, але законом природи усі вони зібрані в одному кошику. І навіть оте найменше зернятко несе в собі генетичну пам'ять – звідки воно і пощо воно.

«Воно» не існує інакше як через «вони», як «я» – через «ми». Одиничність не перекреслює множинності. Індивідуальне повно й остаточно знаходить себе в космосі загального.

Власне кажучи, так складається сакраментальний зміст книги отця Никодима, адже вона для нього «вислів синівської любові до своєї Вітчизни, до рідного чернігівського Подесення і незабутньої малої Батьківщини – села Виблі» (с. 12). На перший план у ній виходять глибинні всюдисущі переходи, зв'язки, що правом буття поєднують мале і велике, оте завжди егоцентричне людське «я» і той щойно згаданий універсум верховенства «ми», будь ним село (Виблі), регіон (Подесення, Чернігівщина), держава (Україна), Ойкумена (Земля).

Як на нас, таке бачення є ключем до розуміння книги «Шляхами пращурів» у повноті її відкритих, а тим паче прихованих змістовних планів буттєвості як такої, даючи можливість не спростити складного й водночас не ускладнити того, що є простим, розуміючи всю відносність тих якостей, котрі екзистенційно переходять одна в одну, взаємозамінюються, відкриваючи у такій динаміці захоплюючу дух перспективу своїх змін, розбурхуючи уяву читача.

Композиційно рецензоване видання складається з п'яти великих історико-ретроспективних розділів: «Що ніколи не набридає?», «Прадавня історія», «Від княжої доби до країни козаків», «Країна козаків», «Роде наш красний», кожен з яких у свою чергу містить понад десять підрозділів.

Калейдоскопічне розмаїття тематики простежується в усіх структурних частинах книги, котра, розпочинаючись з розділу-преамбули – «абетки з історії, краєзнавства та інших наукових знань» (с. 13), у наступних охоплює матеріал від кам'яної доби по сучасність.

Чимало місця відведено ілюстрованим нарисам про відкриті на теренах Подесення пізньопалеолітичні та ранньомезолітичні поселення, мезинську, ямково-гребінцеву, трипільську та ін. археологічні культури. Йдеться теж про аматорів тутешньої старовини – Сергія Бібікова, Вікентія Хвойку, Дмитра Самоквасова, Валерію Козловську, Михайла Воеводського, Василя Куриленка, Петра Масляка, Бориса Мозолєвського, Івана Шовкопляса, Івана Шульгу, Валентина Даниленка, Євгена Горюнова, Ераста Симоновича, Євгена Максимова, Ядвігу Станкевич, Давида Білфельда, Ростислава Терпиловського, Сергія Плачинду. Розповідається про місцеві музеї, зустрічі з їхнім персоналом, а також про давні чи зовсім нові археологічні знахідки, наукові суперечки навколо них й цікаві подальші долі тих артефактів тощо.

Читачеві буде цікаво ознайомитися з роздумами щодо геральдики як науки та щодо геральдичних символів Чернігівщини; прочитати про видатних її вихідців, як от мореплавця Юрія Лисянського, мандрівника Миколу Миклуху-Маклая, дипломата Григорія Щербину, історика Опанаса Шафонського.

Допитливих у підрозділі «Антські скарби та спомин про Траянові віки» чекає майже детективна розповідь з тематикою знайдених Мартинівського, Перещепинського, Трубачевського, Гапонівського скарбів.

Розділ про княжу добу вибудований головним чином на літописних джерелах, тексті «Слова о полку Ігоревім», археологічних даних, легендах й міфах, скрупульозно співвіднесених з історією та географією Чернігівщини. І в цьому випадку авторський дискурс зберігає все той же алгоритм співвіднесеності малого і великого – в центрі уваги незмінно перебувають зв'язки місцево-локального із загальнодержавним.

Так до читачів (а книга передусім орієнтована на молодіжну аудиторію і є чудовим доповненням шкільних лектур) приходить усвідомлення причетності до вікопомних подій, чимало яскравих рядків, які були вписані і їхніми земляками.

Скажімо, згадуючи кургани Чернігова, зокрема Гільбище, де була знайдена зброя дружинника, отець Никодим констатує: «Та ж курганно-дружинна культура свідчить, що чернігово-сіверці, насамперед їхня військово-політична верхівка, брали активну участь у становленні юної держави. Сіверяни – учасники походів Олега на Візантію – дійсно могли бути свідками того, як відчайдушний князь прибив свій щит на головній брамі Константинополя» (с. 184).

Або ж, коли розглядається тема «Слова о полку Ігоревім», у полі зору опиняється опрацювання професором Михайлом Гетьманцем топографії княжого походу від Десни до Каяли, дослідженої у ході організованої ним кінної експедиції (1986),

чий маршрут, розпочинаючись у Новгороді-Сіверському, вів через Путивль, Суджу, село Підольхи Білгородської області (витоки Сіверського Дінця), Корочу, Великомихайлівку (верхів'я річки Оскол) і закінчувався в Ізюмі («Тайна реки Каялы, 1982; «Каяла», 2013). Науковець прийшов до висновку, що ріка Каяла існує під теперішньою назвою Макатиха.

У хронологічній послідовності наступний розділ книги «Шляхами пращурів» присвячено козацькій добі.

Його підрозділи: «Земля козацька», «Рік заснування – 1633» (про рідне село автора Виблі), «Когорта нескорених» (йдеться про утворену в 1656 р. Вибельську козацьку сотню), «Дослідник козаччини» (про дослідника козацько-старшинської генеалогії Володимира Кривошею), «Вибельська сотня» (факсимільний передрук нариса із монографії Кривошеї «Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк», 2012), «Козацька доля кровію полита», «Чигиринські походи» (козацькі виправи 1674, 1676, 1678 рр.), «Список разных чинов войска Запорожского, убитых во время Чигиринского похода 1678 года» (факсиміле реєстру загиблих і поранених Вибельської сотні в армії Самойловича), «Від вибельського сотника до Генерального обозного» (про Василя Дунін-Борковського), «Матвій Новик – людина волелюбна» (про осавула Виблівської сотні), «Золото Полуботка», «Як вибельці цариць зустрічали» (про проїзд через Виблі Єлизавети I, 1744 р.; Катерини II, 1787 р.), «Козацька династія Шуб» (опис дванадцяти поколінь роду Шуб, серед яких Степан Шуба був держателем гетьманської булави у Богдана Хмельницького), «Ревізька казка – 1782» (факсиміле ревізької казки мешканців села Виблі).

Останній п'ятий розділ «Роде наш красний» рецензованого видання шановного автора цілковито присвячений ретельно відтвореній ним генеалогії роду Силків – розписаний у її гілках, поданий по батьківській і материнській лініях з короткими біографічними відомостями, а там, де це було можливо, – з фотографіями.

Отець пише, що його генеалогічне древо «...окрім роду Силків (батько Іван Михайлович) поєднує в собі роди Павленків (бабуся Ірина Іванівна) та Притиковських (прабабуся Марина Григорівна), Сердюків (мама Ганна Василівна) та Андросенків (прабабуся Уляна Іванівна), Скрекелів (бабуся Мотря Мойсеївна) та Голеховських (прабабуся Устина Семенівна)» (с. 421).

Як бачимо, видання «Шляхами пращурів» ущерть насичене фактографічним матеріалом, однак той не відштовхує від себе густою деталізованістю, позаяк його подача ведеться в науково-популярному, відчутно оповідному (з «голосом автора») ключі, до того ж доступно, без будь-якого манерного сповзання у важкий академізм.

Власне кажучи, сама книга задумувалася і писалася як просвітницько-освітняське видання, однак, поза сумнівом, цікаве й читачеві-інтелектуалу.

Не будьмо суворими, шукаючи можливі недоліки цієї публікації. Підемо далі, замінивши слово «можливі» на «реальні». Останні ж бо просто не уникненні в силу і змістовної складності книги, і обсягу залучених даних, і нерідко відвертої дискусійності деяких інтерпретацій чи висновків і под.

Тож не станемо прискіпуватися до одного або другого, пошанувавши саму суверенність бачення автором подій і фактів, його право на саме ось цей, а не якийсь несхожий, у чомусь відмінний підхід до складних питань, котрими до переситу рясніє вся наша історія.

Погодьмося з мудрістю давнього німецького прислів'я – *не можна вимагати від троянди, щоб вона пахла фіалкою*. Хтось інший з певністю напише по-іншому. І коли зуміє, нехай зробить це краще!

Залишмо собі паліативну форму благого побажання. Таке є у рецензента. На наш погляд, книга б тільки виграла, якби присутня в ній бібліографія не була розміщена одним блоком в самому кінці, а підверстана відповідними частинами на завершення кожного розділу. До того ж доцільно було би подати як і посилання на використані в розділі джерела, так і додатковий рекомендований тематичний список літератури для допитливих читачів, готових піти далі й довідатися більше.

Книга «Шляхами пращурів» видана пристойним як на нинішній день тиражем

тисячу примірників. Отже, по-перше, вона широко розійдеться по Україні, а, по-друге, завдяки високій питомій вазі своєї пізнавальності не запилиться ані на бібліотечних полицях, ані в закамарках наших книгозбірень.

І наостанок. Є ще один параметр цього видання, про який, навіть розуміючи всю його метафізичну (трудно доказову) природу, не можемо не згадати. Отож після прочитання тієї чи іншої книги у свідомості зневоленого нинішнім інформаційним шумом читача все ж таки залишається те, що далеко не завжди було виразно про-артикульоване як написане й логічно сприйняте як прочитане, існуючи в своїх немислимо далеких, ледь вгадуваних серпанкових вимірах. Але при тому найчастіше то власне воно западає у пам'ять, є тим здобутком, що освячує труд творця і реципієнта.

У нашому випадку – це розуміння, з чого виросла книга отця Никодима і що є в ній головним сюжетним рушієм.

А виросла вона з отої тихої не на показ любові до свого рідного дому-села-краю. І вчить вона нас тій любові – початку всіх інших початків, достукуючись до неостиглої душі, хвилюючи серце, вивищуючи Вітчизну імперативом людського буття.

Бо хто ми, як не Її діти? І для чого ми, як не для служіння Їй? Як не для того духовно-жертвовного чину, що, «не жаліючи живота свого», робили наші пращури, в міру своїх сил робимо й ми і, поза сумнівами, віддано робитимуть внуки внуків наших...

Володимир ВАСИЛЕНКО,
доктор філологічних наук, професор

Володимир Сапон. Чубарейко небо оре: Щоденникова проза. – Чернігів: Десна Поліграф. 2016. – 224 с.

Щоденникова проза Володимира Сапона, власне, як і вся творчість, то дар органічний, не підретушований. Його новели, оповідання, спогади, вірші читаються легко, невимушено. Тут живе народне слово майстра, а не завчений штамп. І сьогодні письменник, як творча особистість, відомий не лише на рідній Чернігівщині (народився в селі Рудка поблизу обласного центру), а й далеко за її межами. Бо його твори приваблюють себе насамперед технікою віртуозного володіння словом, оригінальними сюжетами, а ще в них відчуваєш щедрість доброти, яка дарує людям радість.

І яскравим свідченням цього є нова книжка Володимира Сапона «Чубарейко небо оре». У щоденниковій прозі читач порине у ностальгійні часи дитинства та юності письменника чи раптово потрапить у сучасний комп'ютерний світ, де, на жаль, красному письменству, до якого часто звертається автор, усе менше і менше залишається місця під сонцем.

Прочитавши своєрідні новели з нової книжки, приходять на думку слова тернопільського письменника і науковця, автора висококласної щоденникової прози Петра Сороки, який писав про «Страсбурзький пиріг» Володимира Сапона: «Що б не писав автор, робить він це з любов'ю, з почуттям подивування і захоплення... Літературні ремінісценції перемежовані спогадами про дитинство і юність. У книзі відчувається дух епохи – другої половини ХХ ст. Цей дух хвилює і бентежить, відкидає пам'ять у минуле, часто б'є в ніздрі, як запах «Шипру» чи детанурату, але не залишає байдужим, аморфним, ніяким. Володимир Сапон – цікавий оповідач і чудовий стиліст, слово в нього западне, добірне, але найцінніша його якість як письменника – залюбленість – у світ і в людей. Це у нього справжнє, нутряне, без найменшої імітації чи фальші».

Йдеться про книжку «Страсбурзький пиріг», але ж точнісінько те ж саме можна сказати і про нове видання Володимира Сапона – «Чубарейко небо оре». Тож для початку і звернемося до однойменної новели письменника. Мова в ній іде про те, що в сусідки висіла «найстрашніша ікона» – юнак на здибленому огирі в залізних латах мужньо простромлює списом пащу велетенського змія. Хлопчик боявся тієї ікони, а тітка Марина пояснювала йому, що то – святий Григорій-Змієборець, наш захисник, а дракон – нехрист. А коли на день Григорія-Змієборця в селі храм і корів уперше виганяли на пащу, слідом за чередою, окрім дорослих чоловіків, чимчикувала й дівчора.

«Нам, – пише автор, – додавали святковості і цей ранковий вихід за село, й поважний чоловічий гомін, і шемрання молодих трав під коров'ячими губами, й ледь видимий туманець над річкою, і пісня чубарейка в небі (так називав жайвора дід Лександр)».

Просто і зрозуміло. В його новелах немає зайвих слів, навпаки – кожне з них чи ціла фраза вкарбовуються в пам'яті, бо написані вони просто, дохідливо, без вишуканої витіюватості, та разом з тим цікаво, майстерно. Ось хоча б, як і в цій же новелі «Чубарейко небо оре».

«Отой чубарейко то високо здіймався в голубу просторінь травневого неба, то, склавши крильця, стрімко падав «каменем» униз і в цю мить ставав схожим на маленьку грудочку землі. І аж ніяк – на птахів: ні на всюдисущих і розбійникуватих горобців, що живуть під стріхою, ні на співочих синичок (насправді вони не сині, а світло-зелені), котрим я щоранку насипав пшоно в годівничку на старій сливі, ні на пишних червоногрудих снігурів.

«Чубарейко небо оре», – згадую я також слова старого. Мені невтямки було, що дід мислить метафорами, хоч і не знає, що воно таке. Та цю метафору я запам'ятав на все життя. Вона нагадує мені і про ту «жахливу» ікону, і про радісне храмове свято, і про те, як виганяли череду на луки, й, безперечно, про пісню чубарейка, яка оре не тільки небо, а і мою душу, і мою пам'ять...»

У щоденниковій прозі Володимира Сапона, окрім простих трударів, зринають імена видатних людей, відомих письменників, таких, зокрема, як Микола Костомар

ров, Павло Тичина, Борис Грінченко, Володимир Дрозд, Григорій Тютюнник, Микола Лукаш, Григорій Кочур ...

У розповідях про цих та інших відомих особистостей знову ж таки – простота, яка аж ніяк не межує з примітивністю, стислість, глибина думки, інтрига. І все це – від глибокого знання життя, вміння сприймати його різнобічно, осмислено, образно.

Візьмемо хоча б новелу «Тюбетейка і Капеерес». Картинка, як бачимо, взята із реального життя. Свого часу, навчаючись в інституті, автор мешкав в одній кімнаті із узбецьким студентом Камілжоном Санатовим, який розповів, що в них вряди-годи сивобороді діди-аксакали знімають тюбетейку і струшують – не тільки від куряви, а й від поганих думок у своїй голові.

«Я, певна річ, – пише Володимир Сапон, – не струшував ні пилюки, ні недобрих помислів, яких ще було чимало у наших юних головах: одягнувши Камілжонову зелену з камерним східним гаптуванням тюбетейку, довгими осінніми вечорами перекладав його вірші. Ці прості юнацькі вірші й досі пам'ятаю...

Пізніше, років із двадцять тому, мій давній знайомець Бахтіяр, один з багатьох узбецьких випускників інституту, який одружився на українці й не повернувся у свій сонячний Самарканд, жартома запитав: чому розвалився Радянський Союз? І сам притомно відповів: узбек хотів ходити в тюбетейці й попивати в чайхані зелений чай, а Капеерес настояв на своєму: мовляв, одягни краватку й пий в ресторані горілку. Звісно, узбек не послухався. Отож і маємо...»

Як бачимо, автор у своїх новелах використовує і дотепне, «приперчене» слово, щира українська мова пересипана цікавими спогадами, думками, фразами, прислів'ями, звідки й народжуються образи, які яскраво оживають у його прекрасних творах.

Звичайно, можна б довго аналізувати творчі доробки Володимира Сапона, а тим більше його щоденникову прозу та есеї. Та особливо хотілося б процитувати потужного поета і етнолог Миколу Ткача, який написав: «Насамперед оповіді Володимира Сапона захоплюють своєю щирістю, душевністю та простотою викладу. Відчувається, що автор добре обізнаний із вітчизняною та світовою літературою і мистецтвом. Тут читач познайомиться ... з цікавими художніми бувальщинами з життя автора та бувальщинами з життя його друзів і знайомих, роздумами про сучасне життя та минуле рідного краю. Цим книжка не лише посилює захоплення читача, а й для багатьох стає одночасно пізнавальною і корисною...»

Талант людині дається Богом і батьками. Своє рідне село Рудку, дитинство, юність, навчання в Ніжинському педінституті, письменник згадує хай і нелегку, але щасливу пору життя, бо саме тоді починали відкриватися перед ним світ, краса природи, людські характери. Органічна єдність характеру письменника і його героїв ще раз підкреслює істинність таланту Володимира Сапона. Іще одне підтвердження тому – його нова книжка «Чубарейко небо оре», яку неодмінно схвально сприймуть читачі.

Петро НЕСТЕРЕНКО,
м. Суми

Хижняков В. Чернігівська старовина / підгот. до друку і вступ. ст. О. Б. Коваленка, А. Л. Курданова, О. Я. Рахна. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 352 с.

Поява нового видання на полиці, яку можна умовно назвати «література про чернігівські старожитності», – небуденна подія для всіх, хто цікавиться історією рідного краю. На цей раз читачам запропонували добірку вибраних творів Василя Хижнякова – голови міської думи Чернігова (по-сучасному – мера), голови губернської земської управи. І вже в цьому виборі упорядниками автора та його доробку криється, як на нас, їхнє розуміння актуальності даної книги – в умовах, коли в країні здійснюється реформа, покликана розширити права місцевих громад і відповідно повноваження їхніх виборних владних органів, – показати у всій красі постать і справи керівника міського та губернського рівнів, котрий може вважатися якщо не еталоном громадського діяча, то принаймні гідним взірцем для наслідування.

Утім, у стислій і водночас інформаційно насиченій вступній статті її автори не вживають «високих» слів і дефініцій, скромно обмежившись визначенням суспільної та історичної ваги В. Хижнякова: «відомий громадський діяч та історик» – так його схарактеризовано на початку. Очевидно, при цьому ставилася мета – показати масштаби особистості крізь призму його справ, участі у розв’язанні важливих для міста, повіту й цілої губернії конкретних питань містобудування, вдосконалення освіти та розвитку земської діяльності в цілому. Практично історико-біографічний нарис створений на базі місцевих джерел і розвідок теж переважно чернігівських авторів. Ретельність у відборі фактажу та аргументовані висновки дали змогу відтворити як історичний портрет громадського діяча другої половини ХІХ – початку ХХ ст., так привабливий образ непересічної особистості.

Свого часу, тобто 100 років тому, чернігівці були вражені обставинами смерті В. Хижнякова – він відійшов у ніч з 27 на 28 лютого 1917 р., якраз у той час, коли в Петрограді перемогла демократична революція. Як писалося у тогочасній статті, присвяченій пам’яті небіжчика, він помер «в той час, коли звільнення Росії фактично уже відбулося», помер, «не побачивши обігваної землі – вільної Росії»¹. Автори вступної статті наголосили, що доробок В. Хижнякова складає понад 100 праць, серед яких є історичні розвідки, нариси про функціонування органів місцевого самоврядування, мемуари, некрологи [с. 18]*.

Отже, можна сподіватися, що дане видання – це перша ластівка у справі републікації праць та пропаганди доробку одного зі знаних громадських діячів Чернігівщини. До книги увійшло 5 праць В. Хижнякова, різних за тематикою й обсягом, але об’єднаних чернігівськими сюжетами. Усі вони раніше друкувалися, а розвідка «Чернігівська старовина», яка дала назву збірнику, після першодруку в «Киевской старине» була вміщена в «Земском сборнике Черниговской губернии», а згодом видана й окремою відбиткою.

Як історикам нам імponує суттєва риса вдачі В. Хижнякова: він залишався упродовж свого життя відданим своєму фаху історика, набутому в університеті св. Володимира. Очевидно, саме непідробний інтерес до минулого й необхідні професійні навички надихнули його на «знайомство» зі «станом архіву міської думи» у 1885 р., спонукали не тільки до його впорядкування, але й копіткої роботи над справами, що привело до появи виписок. Звернутися до них, як повідомив автор у стислій передмові, з метою підготовки до друку пощастило тільки через багато років [с. 25].

Як публікатор документів Чернігівського міського самоврядування другої половини ХVІІІ – початку (першої декади) ХІХ ст. В. Хижняков не прагнув до осучаснення тодішніх реалій і критики прорахунків та помилок своїх попередників, однак не приховував і того, що багато чого з порядків в імперії залишилося незмінним до кінця ХІХ ст. А ми тепер можемо з повним правом сказати: й значно довше. Достатньо лише прочитати невеличкий розділ «Переїзд імператриці Катери-

* Тут і далі в квадратних дужках поклики на рецензоване видання.

ни II через Чернігів» [с. 42–45], щоб переконатися, що сумнозвісні «потемкинские деревни» насаджувалися повсюдно. Добре розуміючи всі нюанси ведення міського господарства, автор зі співчутливою іронією змалював митарства міської пожежної команди – історія замовлення й виготовлення 5 «труб» для неї тяглася з 1787 р. до початку наступного століття, як і проблема власного приміщення [с. 46]. Нарис густо насичений інформацією, що представляє інтерес не тільки для дослідників комунального господарства, але й топоніміки та топографії міста, взаємин між національними групами мешканців Чернігова, стану соціальних відносин, взагалі поціновувачів старожитностей. При цьому в ньому відсутні відверто анекдотичні випадки. В. Хижняков лише зрідка піддавався спокусі прокоментувати той чи інший документ, але нечисленні вкраплення його роздумів сьогодні викликають зацікавлення й розуміння читача. Так, коментуючи зміст указу тодішнього губернатора про поліпшення становища мешканців чернігівської в'язниці – «острога» (1788 р.), він зауважив: «З приводу наведеного указу А. С. Милорадовича не можна не помітити, що взагалі ділові папери того часу не відзначалися таким сухим формальним тоном, який утвердився в них за останній час. У них незрідка проступає наївність, інколи звучить гумор, а інколи висловлюються, як в указі про тяжке становище колодників, високі людські почуття» [с. 50]. Про становище українського населення в документах не йшлося, але автор виокремив невдоволення чернігівців не тільки єврейськими ремісниками й торговцями, але й «різними приїжджими великоросійськими людьми», що відкривали «харчевні», не маючи на те права [с. 32]. В іншому місці він знову торкається проблеми конкуренції з великоросами. Пояснення питання, чому останні виявилися «більш вправними майстрами», звучить у нього просто: «Зрозуміло, що в Малоросії, яка упродовж двох століть не мала відпочинку від воєн, уособиць, і татарських набігів, котрі розорили її край, промисловість розвинути не могла» [с. 52]. Відсутність висновків або принаймні завершальних рядків у нарисі наштовхують на думку, що, можливо, дана робота не закінчена, й автор планував ще раз звернутися до своїх виписок із міського архіву.

Історія заснування чернігівської жіночої гімназії (1865 р.), попри свою стислість, привертає увагу не тільки чітким з'ясуванням фактографічної сторони, але особливою теплою, щирістю у відтворенні діяльності ініціаторів і благодійників цього важливого для губернського центру заходу губернатора князя С. П. Голіцина та його дружини Любові Петрівни. Власне, В. Хижняков уважав «першу леді» губернії «справжньою душою всієї справи» [с. 66]. Зі зворушливою щирістю він писав про першого директора гімназії І. Дорошенка. Тоді автор – молодий викладач чоловічої гімназії – разом з іншими колегами «групувалися довкола Іллі Петровича, який був значно старшим за нас. Його незвичайна гуманність, любов до справи, пристрасний інтерес до всього світлого, нового, живого особливо приваблювали до нього молодь. Життя його, вся діяльність і ставлення до оточення були просякнуті такою строгою моральністю, що він був для нас живою совістю» [с. 67]. Звернення до історії жіночої гімназії, крім пошанування її засновників, мало на меті, очевидно, й досягнення значно приземленіших цілей: привернути увагу громадськості до важкого матеріального становища навчального закладу, чий річний бюджет у 20 з лишком тисяч рублів наприкінці століття вже не відповідав потребам [с. 71].

Значно більший за обсягом (понад два друкованих аркуші) історичний нарис «Народна освіта в Чернігівській губернії», присвячений висвітленню розвитку земської освіти, написано в академічній манері: його характеризують переважання узагальнюючих фактів, статистичний аналіз, майже повна відсутність персоналій і живих спостережень автора, зате охоплення майже всіх повітів, об'єктивний показ вузьких місць і прямих недоліків у роботі шкіл, – все це робить його прекрасним джерелом до вивчення стану початкової освіти в губернії у другій половині XIX ст. Як «давній земський гласний», автор «закінчуючи свій нарис», поділився з читачами своїми враженнями щодо ролі земських установ у справі поліпшення ситуації з народними школами. «Якою великою не є тепер земська апатія взагалі, – зазначив він, – але в цих питаннях будь-яка жива пропозиція заперечень майже не викликає» [с. 133].

Позитивна роль земства, на цей раз повітового, відзначена і в ще одному великому нарисі В. Хижнякова, який побачив світ у одному з московських видавництв у 1916 р. Йдеться про виконання постанови зібрання Чернігівського повітового земства про створення ювілейного видання, де б підбивалися підсумки 50-річного розвитку цієї інституції. Автор поставився до виконання цього завдання з властивою йому відповідальністю. Перечитавши його «нарис», розумієш, що всі питання поточної діяльності місцевих земців висвітлені майже ідеально. Якби хтось, зовсім незнайомий з Чернігівщиною, але такий, що добре знав реалії тогочасної Російської імперії, прочитав цю історико-краєзнавчу працю, то відразу побачив би різницю між політикою владних органів, єдиною у всій імперії, і діяльністю місцевих земців, що прагнули, долаючи сотні проблем, до поліпшення життя селян. У книзі немає прямої критики дій центральної влади, але автор відверто висміяв безтолковість повітової поліції (епізод з виконанням «дорожньої повинності» у березні 1891 р.) [с. 202].

Натомість заходи земців, хоча вони й не завжди закінчувалися бажаним результатом, автор описує зі співчуттям і розумінням. У нарисі згадується багато осіб, особливою повагою користуються прізвища вчителів і медиків. Так, В. Хижняков наголосив, що з обранням головою повітової управи Д. Тризни (у минулому земського лікаря) «діло земської медицини в повіті дуже пожвавилось» [с. 242]. Як діяч ліберального напрямку, він все ж таки віддав належне й ворожій загальній меті земського руху діяльності правих у повітовому земстві, тобто показав ту боротьбу, що точилася у земських органах упродовж усього часу їхнього існування. До нарису додані кошториси повітового земства, списки гласних, карти повіту, що знову ж таки робить републікацію важливим джерелом.

Якщо дотримуватися хронології, то першою з праць, вміщених у даному збірнику, була історія спорудження водогону в Чернігові (1880 р.). Попри виразну приземленість цієї події, для мешканців губерньського міста вона мала колосальне значення. Не випадково у вже згадуваному некролозі М. Могилянський підкреслив: «З іменем В. Хижнякова нерозривно пов'язано облаштування в Чернігові водогону». На початку 70-х рр. XIX ст. смертність у місті суттєво перевищувала народжуваність. Водогін поліпшив якість питної води, зменшив негативні наслідки епідемій, зокрема, й черевного тифу². На нашу думку, поява краєзнавчої розвідки міського голови – його подвійна заслуга: перед тодішніми мешканцями і теперішніми дослідниками Чернігова.

Текст нарису «Про облаштування водогону в Чернігові» засвідчує постійний інтерес міського самоврядування та його керівника до всіх аспектів його спорудження – вибір і ухвалення проекту, налагодження стосунків із постачальниками, будівельниками, споживачами, кошториси тощо. Не маючи змоги належно оцінити технічну сторону питання, мусимо відзначити прямо таки титанічні зусилля міського голови розібратися в усіх тонкощах водогінної справи. Якраз у реалізації таких конкретних і дуже нелегких у виконанні об'єктів комунального господарства і проявився його талант керівника.

Варто віддати належне упорядникам збірника – для першої (сподіваємося, не останньої) публікації науково-публіцистичної та історико-краєзнавчої спадщини В. Хижнякова – вони підібрали праці, здатні зацікавити читачів із різними уподобаннями. Збірник оснащений необхідним науковим апаратом – примітками (хотілося, щоб вони були трохи розлогішими), анотованим іменним та географічним покажчиками.

1. Могилянський М.М. † В.М. Хижняков / М.М. Могилянський // Черниговская земская газета. – 1917. – 4 августа (№ 59). – С. 7.

2. Там само.

Тамара ДЕМЧЕНКО, Любов ШАРА

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 23.10.2017. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 11,25. Обл.-вид. арк. 14,62 Тираж 300 прим. Зам. 0142.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664